

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

EVLYÂ ÇELEBİ SEYÂHATNÂMESİ ÖRNEĞİNDE
17. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİNDE FARŞÇADAN
ALINTILANAN BAĞIMLILAŞTIRICI BAĞLAÇLAR

DOKTORA TEZİ

ÖZNUR DURGUN

ŞUBAT 2021

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

EVLYÂ ÇELEBİ SEYÂHATNÂMESİ ÖRNEĞİNDE
17. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİNDE FARŞÇADAN
ALINTILANAN BAĞIMLILAŞTIRICI BAĞLAÇLAR

DOKTORA TEZİ

ÖZNUR DURGUN

DANIŞMAN

DOÇ. DR. AHMET ŞEFİK ŞENLİK

ŞUBAT 2021

İMZA SAYFASI

Öznur Durgun tarafından hazırlanan “Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi Örneğinde 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Farsçadan Alıntılanan Bağımlılaştırıcı Bağlaçlar” başlıklı bu doktora tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Mahur Tulum

.....

Kurumu: Anadolu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nevnihal Bayar

.....

Kurumu: İstanbul Arel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hakan Aydemir

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abidin Karasu

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 18 Şubat 2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Öznur DURGUN

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Doç. Dr. Ahmet Şefik ŞENLİK

ÖN SÖZ

Doktora tahsilim süresince Türk Dilinin sentaksına dair yeni bakış açıları edinmemi sağlayan, ilmî derinliğiyle akademik hayatımı şekillendiren, çalışmamın her aşamasını sabırla ve titizlikle takip eden, rahle-i tedrisinden geçmekle her daim iftihar ettiğim muhterem hocam Dr. Ahmet Şefik Şenlik’e teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi’nde öğrenime başladığım günden itibaren verdiği derslerle ufkumu açan, bana “Etimoloji Yöntem Bilgisi”ni, “Tarihsel Dilbilim”i ve Türkçenin morfolojik işleyişini öğreten, tezimin ilgili kısımlarındaki morfolojik izahlarda yardımcı olan, talebesi olmaktan şeref duyduğum kıymetli hocam Dr. Hakan Aydemir’e,

Farsça kısımları itinayla gözden geçiren, hususen telaffuzu metne doğru aksettirmemde yardımlarını gördüğüm Dr. Akram Nejabati ve Dr. Ahmet Çelik’e,

Hayatımın her aşamasında bana güvenen, maddî ve manevî desteğiyle yanımda olan, varlığıyla güç bulduğum aileme,

Ayrıca fedakarlığını bir an olsun esirgemeyerek beni cesaretlendiren kıymetli eşim Dr. Fatih Durgun’a yürekten teşekkür ederim.

Son olarak doktora eğitimimde beni maddî açıdan destekleyen TÜBİTAK’a teşekkürlerimi sunarım.

Öznur DURGUN

İstanbul, Şubat 2021

ÖZET

***EVLIYÂ ÇELEBİ SEYÂHATNÂMESİ* ÖRNEĞİNDE 17. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİNDE FARŞÇADAN ALINTILANAN BAĞIMLILAŞTIRICI BAĞLAÇLAR**

Durgun, Öznur

Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

Şubat, 2021. 203 sayfa.

Türkçe, önermelerin biçimsel karşılıkları olan cümleleri birbirine bağlamak yahut birini diğerinin içine entegre ederek bağımlılaştırmak üzere kendine mahsus teknikleri olan bir dildir. Fakat Hint-Avrupa dilleriyle temasa geçilmesi, bağlaçla cümle bağlama tekniğinin Türkçeye girmesini beraberinde getirmiştir. Bu tesirin yoğun görüldüğü, Batı Türkçesinin tarihî devrelerinden biri olan Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsçanın nüfuzu dile getirilse de geleneksel Türkoloji çalışmalarında mezkûr dillerden yalnızca leksikal ve morfolojik alıntılarının yapıldığına, Türkçenin sentaksının muhkem olduğuna ilişkin yaygın ve yanlış bir kanaat mevcuttur. Oysa bu çalışmanın da gösterdiği üzere Farsça, Osmanlı Türkçesinde birtakım yapısal değişikliklere sebebiyet vermiştir. Yapısal düzeyde meydana gelen bu değişimi Farsçadan alıntılanan bağlaçla cümle bağlama ve bağımlılaştırma teknikleri üzerinden tespit etmek mümkündür. Bu çalışmanın odak noktasında yer alan bağımlılaştırıcı bağlaçlar, Batı Türkçesinin tarihî düzleminde uzun süredir bulunmakla birlikte kimisinin doğrudan bütün hususiyetleriyle, kimisinin ise yalnızca belirli işlevleriyle alıntılanması söz konusudur. Çalışmada incelenecek olan bağlaçlar, Farsçanın Osmanlı Türkçesinin sentaksını ne denli etkilediğini tespit edebilmek için belirli bir model üzerine oturtulmuştur. Bu model, kaynak dile müracaat ederek bağlaçların birleşik cümle içerisindeki pozisyonlarını, hiyerarşik düzlemdeki konumlarını, morfolojik yapılarını ve semantik hususiyetlerini incelemeyi, iki dildeki durumlarını mukayese etmeyi içerir. Araştırmada dil materyali olarak belirlenen eser ise, Farsça

etkinin en yoğun görüldüğü dönemlerden 17. yüzyıla ait olan ve Osmanlı Türkçesinin şaheserlerinden biri olarak kabul edilen *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*'dir. Evliyâ'nın, gerek yazılı gerek sözlü kültür unsurlarını barındıran 10 ciltten müteşekkil bu hacimli eseri, muhteva olarak da çok yönlü olması hasebiyle Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaktik etkisinin yaygınlığını görmemizi kolaylaştıracaktır. Ayrıca *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*'ne ilişkin filolojik çalışmaların ağırlıklı olarak fonoloji ve diyalektle sınırlı oluşu düşünüldüğünde bu tez, bu metni sentaktik yönleriyle tartışan bir çalışma olarak da değerlendirilebilir. Türkçedeki Farsça tesirin leksikal düzeyde kaldığı klişesini filolojik olgularla çürüten bu çalışma, döneminin en mühim eserlerinden biri olan *Seyâhatnâme* üzerinden Osmanlı Türkçesi sentaksının nasıl bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği konusunda bir teklif sunmakta, böylece Yeni Türk Dili sahasındaki çalışmalara iki temel noktada özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe-Farsça Münasebeti, 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi, Sentaktik Alıntılama, Cümle Bağımlılaştırma Teknikleri, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*

ABSTRACT

SUBORDINATIVE CONJUNCTIONS BORROWED FROM PERSIAN IN SEVENTEENTH-CENTURY OTTOMAN TURKISH WITH REFERENCE TO *EVLIYÂ ÇELEBÎ'S SEYÂHATNÂME*

Durgun, Öznur

PhD. Dissertation, Turkish Language and Literature Department

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

February, 2021. 203 pages.

Turkish is a language that has its own distinctive methods in terms of linking the sentences, which are the syntactic equivalent of the propositions, to each other or subordinating one sentence to the other by integration. But contact with Indo-European languages has caused the introduction of linking method through conjunctions into Turkish. In traditional Turcology studies, there has been a common but wrong conviction that Turkish syntax remained unaffected despite lexical and morphological borrowings from Persian and Arabic in Ottoman Turkish, one of the historical periods of Western Turkic under the heavy influence of afore-mentioned languages. However, as this study has displayed, Persian led to a set of structural changes in Ottoman Turkish. It is quite possible to ascertain one aspect of these changes by the analysis of the linking and subordinating strategies through conjunctions borrowed from Persian. Although, the subordinative conjunctions have existed in Western Turkic for a long time, some of them have been borrowed with their all-characteristic features while some others were taken only with their particular functions. The examination of the conjunctions in this study will be made on a specific model. This model includes the analysis of the conjunctions within compound sentences with reference to their situations in the source language, their functions in the hierarchical order, their morphological structures, semantic characteristics and a comparison of their situation in both languages.

In this study, *Evliyâ Çelebi's Seyâhatnâme*, one of the masterpieces of Ottoman Turkish, has been used as source material since it belongs to the seventeenth century

when there was a heavy influence of Persian on Turkish. *Seyâhatnâme* as a comprehensive work composed of ten volumes with its multifaceted content including elements of written and oral culture will make easier for us to see the extent of Persian syntactic influence on Turkish. Moreover, this thesis can be regarded as an investigation which discusses *Seyâhatnâme* with its syntactic aspects considering the fact that most of the philological studies on *Seyâhatnâme* are specifically limited to the fields of phonology and dialectology. This thesis claims to make an original contribution to the field of Western Turkic in two aspects. By extensive use of philological facts from *Evliyâ Çelebi's Seyâhatnâme*, it confutes the cliché that Persian influence on Turkish was limited to the sphere of lexicology and offers a new perspective about how to evaluate Ottoman Turkish syntax properly.

Keywords: Turkic-Persian Contact, Seventeenth-Century Ottoman Turkish, Syntactic Borrowing, Subordination Methods, *Seyâhatnâme of Evliyâ Çelebi*

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİM	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Konusu ve Hedefi	1
B. Araştırmada Kullanılan Dil Malzemesi	5
B.1. Müellif	5
B.2. <i>Seyâhatnâme</i> 'nin Konusu ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri	8
B.3. 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi	11
B.4. Evliyâ Çelebi'nin Dili	16
C. Çevriyazı Sisteminde Uygulanan Yöntem.....	22
BÖLÜM I. NAZARÎ TEMELLER	25
1.1. Türkçe-Farsça Münasebetlerinin Tarihî Arka Planı	25
1.2. Türkçede Önergelerin Birbirine Bağlanma Şekilleri	33
1.2.1. Sıralı Cümleler (<i>Juxtaposition</i>) ve Zarf Bağlaçlar	34
1.2.2. Bağlı Cümleler (<i>Linking, Kopplung</i>)	35
1.2.2.1. Bağlayıcı (<i>Coordinative</i>) Bağlaçlar	35
1.2.2.2. Bağlımlılaştırıcı (<i>Subordinative</i>) Bağlaçlar	36
1.2.3. Kapsayıcı Cümleler (<i>Incorporation/Embedding, Einverleibung</i>)	41
1.2.4. Melez yapılar (<i>Hybride</i>)	43
BÖLÜM II. FARŞÇADAKİ BAĞIMLILAŞTIRICI CÜMLE BAĞLAÇLARININ	
OSMANLI TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU	45
2.1. <i>anüniçün ki/kim</i>	45
2.2. <i>çün, çünkü/kim</i>	56
2.2.1 <i>çünkü/kim</i> ve Zaman İlişkisi	62

2.2.2. <i>çün, çünki/kim</i> ve Sebep-Sonuç İlişkisi	64
2.2.3. Bir Söylem (<i>Diskur</i>) Bağlacı Olarak <i>çün</i>	66
2.3. <i>degil-ki/degül-kim</i>	68
2.4. <i>ger/eger</i>	72
2.4.1. Hakikî (<i>Reel</i>) – Farazî (<i>İrreel</i>) Şart Cümleleri	79
2.4.2 Şart-Sebep İlişkisi	81
2.4.3 Şart-Zaman İlişkisi	81
2.5. <i>gerçi/egerçi</i>	83
2.6. <i>hemānki/kim</i>	89
2.7. <i>her çend ki</i>	98
2.8. <i>kaçan (ki/kim)</i>	100
2.9. <i>ki/kim</i>	111
2.9.1. <i>ki/kim</i> ve Zaman İlişkisi	117
2.9.2. <i>ki/kim</i> ve Sebep İlişkisi	120
2.9.3. <i>ki/kim</i> ve Sonuç İlişkisi	122
2.9.4. <i>ki/kim</i> ve Amaç İlişkisi	128
2.9.5. <i>ki/kim</i> Bağlacının Algı/Duyu Fiilleriyle Kullanımı	129
2.10. <i>mebādā</i> ve <i>olmaya ki/kim</i>	135
2.11. <i>meger</i>	140
2.12 <i>ol zemān ki/kim / ol vaqt ki/kim</i>	148
2.13. <i>tā (ki/kim)</i>	154
2.13.1. <i>tā (ki/kim)</i> ve Amaç İlişkisi	155
2.13.2. <i>tā (ki/kim)</i> ve Zaman İlişkisi	157
2.13.2.1. <i>tā (ki/kim)</i> ve İvedilik	158
2.13.2.2. <i>tā (ki/kim)</i> ve Eş Zamanlılık/Art Zamanlılık	158
2.13.2.3. <i>tā (ki/kim)</i> ve Sınırlama/Devam	160
2.14. <i>zīrā</i>	163
SONUÇ	172
KAYNAKLAR	175
ÖZ GEÇMİŞ	190

KISALTMALAR

bk.	:	Bakınız
bs.	:	Baskı
c.	:	Cilt numarası
d.	:	Dipnot
EAT.	:	Eski Anadolu Türkçesi
ed.	:	Editör
F	:	Fiil
Far.	:	Farsça
haz.	:	Hazırlayan
krş.	:	Karşılaştırınız
OsmT.	:	Osmanlı Türkçesi
öl.	:	Ölüm tarihi
s.	:	Sayfa numarası
S.	:	Sayı
terc.	:	Tercüme eden
TTü.	:	Türkiye Türkçesi
vd.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE HEDEFİ

Türklerle İranî halklar arasındaki münasebetlerin çok eski devirlere dayanan bir tarihi vardır. Bu yoğun münasebetler bir dilbilim hadisesi olarak iki dilin – düzeyleri aynı olmasa da – karşılıklı dilsel alıntılar yapmasını beraberinde getirmiştir. Batı Türkçesinin tarihî bir devresi olan Osmanlı Türkçesi mevzu bahis olunca, Arapça ve Farsçanın¹ yalnızca leksikal ve morfolojik alıntılara sebebiyet verecek şekilde dile nüfuzu, genelgeçer bir klişe olarak kabul görmüştür. Oysaki Farsça, Arapça ile mukayese edildiğinde Osmanlı Türkçesini doğrudan etkilemiş, Arapça kökenli kelimelerin dile dahilinde bile aracı vazifesi görmüştür. Öte yandan Farsçanın Türkçede birtakım sentaktik değişiklikleri meydana getirmesi, Türkçenin Farsçayla olan yoğun dil münasebetine rağmen sentaksının muhkemliğini koruduğuna ilişkin yaygın ve yanlış kanaati de bertaraf etmektedir.

Farsçanın tesiriyle Türkçede oluşan yapısal değişimi tespit edebilmek için Farsçadan alıntılanan bağlaçla cümle bağlama ve bağımlılaştırma tekniklerinin yakından incelenmesi kafidir. Türkçede önermelerin biçimsel karşılığı olan cümleler arasında semantik bir münasebet kurulmak istendiğinde bu önermeler ya art arda getirilir, yahut da Türkçenin aslî gramer unsurları olan fiilimsiler devreye girer. Fiilimsiler, Türkçenin bağlaçsız bir dil olması dolayısıyla vardır. Buradan elbette cümle ögelerini değil, cümleleri bağlayan ve birbiriyle irtibatlı kılan bağlaçlar anlaşılmalıdır. Ne var ki, tarihsel süreç içerisinde Türkçenin başta Soğdca olmak üzere Hint-Avrupa dilleriyle temasa geçmiş olması, bağlaçla cümle bağlama ve bağımlılaştırma tekniğini bünyesine katmasına, böylece sentaktik yapısında bazı değişikliklerin görülmesine yol açmıştır.

Bu çalışmada, Farsçanın Osmanlı Türkçesinin sentaksında nasıl bir değişim meydana getirdiği, bunun hangi düzeylerde olduğu bağımlılaştırıcı bağlaçlar üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Hint-Avrupa dillerinde bağlayıcı ve bağımlılaştırıcı olmak üzere iki tür cümle bağlacı mevcuttur. Farsçadan her iki türden de bağlaç alıntılanmasına rağmen zıtlık, ekleyicilik, ayırıcılık ve sebep alt kategorileriyle iki

¹ Bu çalışmada Farsça ile “Yeni Farsça” kastedilmektedir.

cümle arasında semantik münasebet kuran bağlaçların Türkçedeki durumlarının çok büyük oranda kaynak dille eşdeğer oldukları söylenebilir. *Lîkin* (> *lakin*), *velî*, *ammâ*; yahut *ne...ne*, *ister... ister* (= Far. *hâh... hâh*), *yâ... yâ* gibi mükerrer bağlaçları bulunduran cümlelerde birinin varlığı diğerini gerektirmeyip, her ikisi de tek başlarına ayakta durmaya ve bir fikri ifade etmeye kadirken mesele, bağımlılaştırıcı bağlaçların alıntılanmasında kendini gösterir. Zira Türkçe usulde bir yan cümlemin temel cümleye entegrasyonu fiilimsiyle bitimsizleşmek suretiyle sağlanırken kaynak dil Farsçada bu durum, bağlaçlarla bağlanan yan cümlemin bitimli bir yüklem morfolojisinde oluşuyla gerçekleşir. Dildeki varlığı tercümeler vasıtasıyla pekiştirilen bu yapı, yoğun bir dil münasebetinin de göstergesidir. Bu bağlaçlar, bazı durumlarda fiilimsilerin aktardığı kesinlik ve keskinliği üzerlerinde barındırmazlar. Bu gramer birimlerini iki önerme üzerinden mukayese edelim: 1) *içeri girdim* 2) *selam verdim*

Türkçe usulde bu iki önerme zamansal açıdan birbiriyle irtibatlandırılmak istendiğinde, -(y)*XncA* gerundiumu vasıtasıyla şöyle bir cümle teşkil edilir: *İçeri girince selam verdim*. Bu cümlemin Farsçadaki mukabili ise şöyledir:

چون داخل شدم، سلام دادم “*Çon dâhil şodem, selâm dâdem.*”

Bu cümlemin yer aldığı bir metnin Eski Anadolu Türkçesi döneminde tercüme edildiğini farz edelim. Yan cümle fiilimsiyle yukarıdaki gibi teşkil edilebilecekken yalnızca bağlacın değil bağlacın alta sıralayıcı vazifesinin de alıntılanması suretiyle şu yapıda cümlelerle daha sık karşılaşmışır: *Çün içerü girdüm, selâm vërdüm*. İşte Türkçenin aslî imkanları olmasına rağmen sentaksını tahrifata uğratan, yan cümlemin bitimli yapıda geldiği bu birleşik cümle yapısını alıntılama, dil münasebetlerinin ne denli yoğun olduğunu gösterir. Zira dilbilimde de genel kabul gördüğü üzere sentaktik alıntılama ancak yoğun ve uzun süreli ilişkilerle mümkün olabilir. Fakat burada vurgulanması gereken husus, Eski Anadolu Türkçesinin ardılı olan Osmanlı Türkçesinde de sıklıkla tercih edilen bu yapıların, dilin mevcut bağımlılaştırıcı birimlerini tedavülden kaldırmamasıdır. Öyle ki zamanla her iki birim de aynı cümlede bulunmak kaydıyla *melez* yapıları oluşturmuşlardır (yani: *Çün içerü girdükde/girüp selâm vërdüm*). Fakat bu bağlaçlar – hususen yan cümleyi başlatanlar – çoğu kez sebep-sonuç, şart, zaman vb. semantik kategorilerle iki cümleyi birbiriyle irtibatlandıracağına dair muhatabı uyaran, onu bir nevi hazırlayan bir fonksiyonu haiz

olmaktan öteye geçmeyecektir. Zira bağlacın cümleden çıkarılması anlamda herhangi bir bozulmaya, düşmeye yol açmaz. Bunu günümüzün nadir öncü bağlaçlarından *eğer* (< *eger*) ile örneklendirecek olursak, şart manası yalnızca -(y)sA eki ile aktarılabılırken, cümle başına getirilen *eğer* bağlacıyla bir şartın geleceğine dair muhatap hazırlanmakta, aktarılmak istenen mana bağlaçla pekiştirilmekte, daha kavî hâle getirilmektedir.

Bu çalışma, bağımlılaştırıcı bağlaçların 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki durumunu ve alıntılamanın sınırlarını tayin etmek maksadıyla belirli bir model üzerine oturtulmuştur. Bu model, kaynak dile müracaat ederek bağlaçların birleşik cümle içerisindeki konumlarını, morfolojik yapılarını ve semantik hususiyetlerini incelemeyi, her iki dildeki durumlarını mukayese etmeyi içerir. Belirtilen modelin oluşturulmasında Ahmet Şefik Şenlik'in "*Osmanlı Türkçesindeki Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler*" başlıklı makalesinde ortaya koyduğu tasnif esas alınmakla birlikte kendilerinin 15. yüzyıl Türkçesi metinlerinden hareketle önermeler arası illiyyet ilişkisini sentaktik düzlemde incelediği "*Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen: unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*" başlıklı doktora tezinden (2006) ziyadesiyle istifade edilmiştir. Dönem olarak Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki tesirinin yoğun bir şekilde görüldüğü 17. yüzyıla sınırlandırılan bu çalışmanın dil materyalini ise *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* oluşturmaktadır. Evliyâ'nın yazılı ve sözlü kültür unsurlarını barındıran 10 ciltten müteşekkil bu hacimli eseri, gerek muhteva olarak çok yönlü olması, gerekse Evliyâ'nın hem "konuşma dili"ne, hem "süslü nesir"e hem de anlaşılabilirlik ve Arapça-Farsça yapıları ne denli bulundurduğu kıstaslarıyla, zikredilen dillerin ortasında konumlandırabileceğimiz "orta nesir"den metinlere yer vermesi, Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaktik etkisini daha geniş perspektiften görmemizi kolaylaştıracaktır. Ayrıca Evliyâ'nın dile olan duyarlılığı ve kelimelerin telaffuzuna dair kendince geliştirdiği sistem, döneminin fonolojisini nispeten daha iyi tespit etmemizi de mümkün kılmıştır. Çevriyazıda dönemin telaffuzu mümkün mertebe yansıtılmaya çalışılmış, bu bağlamda *Seyâhatnâme*'den ziyade Fransız şarkiyatçı Franciscus à Mesgnien Meninski'nin bizlere bıraktığı "*hazine*" olan *Thesaurus*, başucu kaynağımız olmuştur. Bu kaynaktan istifade ederek, kelimelerin o dönemki söylenişleri verilmeye çalışılmış, mesela klişeleşmiş olarak çoğu kez *ol*

zamān ki/kim şeklinde verilen bağlaç *ol zemān ki/kim*, *anuñiçün ki/kim* (veya *anuñiçün ki/kim*) şeklinde verilen bağlaç ise *anuñiçün ki/kim* şeklinde okunmuştur.

Evliyâ Çelebi'nin eseri üzerine literatürde var olan filolojik çalışmaların büyük oranda fonoloji ve diyalektle sınırlı oluşu düşünüldüğünde bu tez, *Seyâhatnâme*'yi sentaktik yönleriyle de tartışan bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Çalışmamızın yenilikçi perspektifi tam da bu noktada daha belirgin hâle gelir. Literatüre baktığımızda 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki birleşik cümle yapıları üzerine yapılmış sınırlı sayıda akademik çalışma mevcuttur. Bu bağlamda Christiane Bulut'un Evliyâ Çelebi'nin Bitlis ve Van vilayetlerine seyahatlerini aktardığı bölümün sentaksını incelediği "*Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname*" başlıklı doktora tezi (1997) zikredilebilir.

Sentaksın, geleneksel Türkolojide kabul gördüğü üzere cümlenin öğelerinin tespiti olarak değerlendirilmediği bu çalışmada yalnızca döneminin değil Türkçenin şaheserlerinden biri olarak kabul edilen *Seyâhatnâme*'nin bütün ciltleri bağımlılaştırıcı bağlaçlar üzerinden taranmış, hem Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaktik etkisi gösterilmiş, hem de bağlaçların cümlelerin doğru anlaşılmasında ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. Batı Türkçesinin tarihî devrelerinde kaleme alınan telif/tercüme metinlerin günümüzdeki neşirlerine bakıldığında bağlacın anlaşılabilmesi, cümlenin anlamlandırılması hususunda fahiş hatalar yapılmasını da beraberinde getirmektedir. En basit ifadeyle, Osmanlı Türkçesindeki *çünkü*'nin günümüzün sebep bildiren bağlacı *çünkü*'den hareketle yalnızca cümleler arasında sebep-sonuç münasebeti kurduğunu düşünmek, bağlacın yan cümleyi zaman cümlesi olarak da temel cümleye bağlayabileceği ihtimalini gözardı etmeye, böylece cümleleri yanlış anlamaya/aktarmaya sebep olacaktır. Mesela yukarıdaki "*Çün içerü girdüm, selām vërdüm.*" cümlesi, dilsel bir anakronizmle "*İçeri girdiğim için selam verdim.*" şeklinde aktarılabilmekte yahut günümüz Türkçesinde *çünkü* ile cümlenin başlayabilmesi hususiyetini düşünerek birleşik cümle iki cümle olarak ayrı ayrı ele alınıp "*Çünkü içeri girdim. Selam verdim.*" imlasıyla yazılabilmektedir.

İşte bu çalışmanın hedeflerinden biri de bağlaçların, dönemlerindeki sentaktik ve semantik hususiyetlerinin anlaşılabilmesinden kaynaklanan hataların önüne geçmektir.

B. ARAŞTIRMADA KULLANILAN DİL MALZEMESİ

B.1. Müellif

17. yüzyıl Osmanlı kültür dünyası üzerine belki de en önemli kaynak *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*'dir. Müellifin hayatına dair kendisinin verdiği bilgiler dışında birincil kaynak bulunmamaktadır. İsmi sadece Avusturya Arşivi'ndeki bir belgede 1665'te Viyana'da bulunan Elçilik heyeti listesinde geçmektedir.² Bunun dışında Yunanca bir belgede kendisine verilen bir yol tezkeresine de ismi kaydedilmiştir.³ Neyse ki *Seyâhatnâme*'nin otobiyografik bir niteliğe sahip olması Evliyâ Çelebi'nin hayatına dair – her ne kadar doğal olarak öznel yargılar içerse de – tafsilatlı bir bilgi edinmemizi mümkün kılar. Evliyâ, eserinin ilk cildinde kendisini şu şekilde takdim eder:

*bu hakîr-i pür-takşîr evliyâ-yı bî-riyâ ibn dervîş mehmed zıllî rahm-ı mâderden
müştağ olup rûy-ı erze kadem başdığımız bu sultân ahmed hanuñ zemân-ı
saltanatında biñ yigirmi muharremü'l-harâmıñ onuncı günü yevm-i 'âşûrâda
vücûda gelüp yigirmi altı târîhinde nâmûs [u] 'ârı fark edüp sultân ahmed hanuñ
edrene seferin ve yeñi câmi' binâsına mübâşeret olındığın a'lâ bilürdüm (1/59a)*

Evliyâ Çelebi, kökenleri Kütahya'ya dayanan bir ailenin çocuğu olarak 1611 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ölüm tarihi net olmamakla birlikte 1683 yılından sonra hayata gözlerini yumduğu düşünülmektedir.⁴ Kendisinin de ifade ettiği üzere I. Ahmed (öl. 1617)'in saltanatında dünyaya gelen Evliyâ, gençlik ve olgunluk devirlerinde IV. Murad (öl. 1640), I. İbrahim (öl. 1648) ve IV. Mehmed (öl. 1687)'in hükümlerine tanıklık etmiştir.⁵ Babası Derviş Mehmed Zıllî Efendi saray-ı âmire kuyumcubaşısı olan Evliyâ, küçüklüğünden itibaren saray çevresinde bulunmuş ve iyi

²Klaus Kreiser, "Evliyâ Çelebi", https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/Evliyâ_-celebi [Erişim 25.12.2020]. Evliyâ, 1665 yılındaki elçilik heyetinde Kara Mehmed Paşa'ya eşlik etmiştir. Türkçe gramer kitabı ve sözlük yazarı Meninski, Kara Mehmed Paşa'nın başkanlığındaki Osmanlı heyetiyle Avusturya tarafı arasındaki müzakerelerde tercüman olarak bulunmuştur. Bk. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, (Newyork: W.W. Norton Paperback, 2001), s. 112.

³ Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.37 (İstanbul:2009), s. 16-19.

⁴ Evliyâ, doğum tarihi olarak Muharrem ayının onunu (25 Mart) belirtir. Dankoff'a göre Evliyâ'nın onuncu kitabındaki son tarihin 1683 olması, onun bu tarihte veya bu tarihten kısa bir süre sonra ölmüş olabileceğini gösterir. Bk. Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliyâ Çelebi, with an Afterword by Gottfried Hagen* (Leiden: Brill, 2006), s. 25,106. Nuran Tezcan ise bir önceki dipnotta geçen çalışmasında 1685 tarihini verir. Bunun yanı sıra 1687 gibi daha geç bir tarihi öne süren Karl Teply gibi araştırmacılar da vardır. Bu bilgi için bk. Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 106, d. 64.

⁵ Evliyâ'nın çocukluğunda I. Mustafa (öl.1639) ve II. Osman (öl.1622) da padişahlık yapmışlardır.

bir eğitim alma imkanına sahip olmuştur.⁶ Evliyâ Çelebi, yalnızca babasının saraya yakınlığının avantajlarından yararlanmamıştır. I. Ahmed döneminde Abhazyâ'dan saraya köle olarak getirilen annesinin etnik bağlantılarının da Evliyâ'nın şahsî hikâyesinde belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, annesiyle akraba olup 1650-1651 yılları arasında bir süre vezir-i azamlık görevinde de bulunan dönemin önde gelen devlet adamlarından Melek Ahmed Paşa'nın Evliyâ Çelebi'yi himaye ettiği ve bu himayenin Evliyâ'ya Osmanlı topraklarında birçok önemli merkezi görme imkânı sağladığı bilinmektedir.⁷ Daha önce belirttiğimiz üzere saray çevresinde büyüyen Evliyâ, bu durumun nimetlerinden küçük yaşlardan itibaren yararlanmasını bilmiş, Osmanlı başkentinde şehirli ve iyi eğitilmiş bir entelektüel olarak yetişmiş ve *çelebi* ünvanını edinmiştir.⁸ Şeyhülislam Hâmid Efendi Medresesi'nde ders alan Evliyâ Çelebi'nin hayatında Evliyâ Mehmed Efendi'den hafızlık dersleri almasının ayrı bir önemi olmuştur. Kendisini Evliyâ Mehmed Efendi'nin “manevi oğlu” olarak tanımlamış ve araştırmacıların genel kanısına göre, “Evliyâ” ismini de hocasına olan hürmetinden dolayı kullanmıştır.⁹ Evliyâ Çelebi, kendi ifadelerinden öğrendiğimize göre, IV. Murad devrinde babasıyla birlikte kimi zaman Topkapı Sarayı'nda bulunmuş ve musiki alanındaki yeteneklerinden ötürü sultanın övgüsüne mazhar olmuştur. Öyle ki, öfkeli bir padişah olarak bilinen IV. Murad tarafından “nükteli ve hoş sözleriyle” padişahı sakinleştirmesi için zaman zaman saraya çağırılmıştır.¹⁰ Bu bağlamda, Evliyâ'nın erken yaşlarında IV. Murad'ın yakınında bulunması ve takdirini kazanması, bir başka deyişle kendisini IV. Murad'ın yakın çevresinden görmesi, onun

⁶ Mücteba İlgürel, “Evliyâ Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.11 (İstanbul:1995), s. 529-533.

⁷ Evliyâ Çelebi'nin Melek Ahmed Paşa ile olan yakınlığı ve Evliyâ'nın *Seyâhatnâme*'deki Melek Ahmed Paşa anlatısı için bk. Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels (Seyahat-Name) with Historical Introduction by Rhoads Murphey* (Albany: State University of New York Press, 1991).

⁸ Osmanlı Devleti'nde *çelebi* ünvanı 14. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında “kültürlü, yüksek tabakaya mensup olan, ilmiye ricali, divan şairleri, kalem erbabı, Divan-ı Hümâyün katipleri gibi genel olarak okumuş, bilgili kimselere, hatta bazı gayrimüslimlere” verilen bir ünvan olup devletin erken dönemlerinde bazı şehzadeler için de kullanılmıştır. Bk. Mehmet İpşirli, “Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: 1993), s. 259. Dankoff, *çelebi* ünvanının seyfiye, ilmiye, kalemiye zümrelerinden biri içinde tam olarak tanımlanamayan eğitilmiş, görgülü kimseleri ifade etmek için kullanıldığını, bu açıdan *çelebi* ünvanının Evliyâ'ya uygun olduğunu belirtir. Bk. Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 115.

⁹ Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 30-31.

¹⁰ İlgürel, “Evliyâ Çelebi”, s. 529-533. Bu durumu Evliyâ şu şekilde aktarır: “*sehel müte'ellim olsalar cümle muşâhibân bire meded evliyâyı getirün deryü bir güne evzâ' [u] etvâr ile huzûrına varup hâkîri gördükde bi-emrillâh oşte def'-i gam geldi deryü tebessüm ederdi*” (1/71a)

Seyâhatnâme'de IV. Murad'ın idaresi hakkında her zaman olumlu sözler sarf etmesine de neden olmuştur.¹¹

Ailesinin durumunun iyi olması hasebiyle maddî kaygısı olmayan Evliyâ, sarayda musahib olarak bulunup aylık kırk akçe maaşla sipahi zümresine kabul edilmesine rağmen¹², İstanbul'da sabit bir meslek edinmek yerine seyahat ederek, Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerini görmeyi tercih etmiştir. Bu arzuyu tam anlamıyla gerçekleştirebilmek için de Osmanlı devlet adamlarının maiyetinde, onlarla farklı bölgelere gitmesi gerekmiştir. Bu da Evliyâ Çelebi'nin kendisine tevdi edilen birçok resmî ve gayriresmî nitelikteki görevi yerine getirdiği anlamına gelir. Musahiblik, nedimlik, müezzinlik ve ulaklık gibi muhtelif görevleri üstlenen Evliyâ'nın, esir düşen Osmanlı askerlerini fidye karşılığı kurtarmak ve 1663 yılında Macaristan'da katıldığı bir seferde *kassam* olarak savaştan edinilen ganimetin paylaşılması gibi görevleri yerine getirdiği de bilinmektedir. Fakat Osmanlı devlet adamlarının maiyeti dışında, tamamen kendi inisiyatifiyle gittiği Sudan seyahati gibi örnekler de mevcuttur.¹³ Evliyâ Çelebi'yi seyahat etmeye sevk eden ve bunun neticesinde de *Seyâhatnâme* gibi bir başyapıtı kaleme almasına sebep olan şahsî arzuyu değerlendirmek gerekir. Evliyâ Çelebi, imparatorluğun başkentinde, saygın konuma sahip bir ailenin mensubu olarak küçük yaşlardan itibaren babasını ziyarete gelen dost ve misafirlerinin seyahat hikayeleriyle büyümüştür. Bu, onun seyahat etme ve farklı yerleri görme isteğini mutlaka biçimlendirmiş olmalıdır.¹⁴ Belirli bir kültür çevresinde doğan, iyi eğitim alan Evliyâ, *Seyâhatnâme*'nin birçok kısmında görülebileceği gibi büyük bir hayal gücüne sahiptir ve adeta okuyarak elde edeceği bilginin sınırlarının farkında olarak kendi kabına sığmayan, muhayyile gücünü yeni yerler görmek suretiyle elde edeceği bilgiyle daha da arttırmaya çalışan biridir.

Evliyâ, dindar bir kimse¹⁵ olarak seyahat etme arzusunu dinî bir meşruiyete dayandırma ve bunun sadece nefsânî arzulardan kaynaklanmadığını gösterme ihtiyacı duyar. Bu, Evliyâ'nın seyahatlerini İslam dininin hizmetinde faydalı bir iş olarak

¹¹ Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 46.

¹² Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliyâ Çelebi: İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011), s. 9.

¹³ Kreiser, "Evliyâ Çelebi", <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/Evliyâ-celebi>.

¹⁴ İlgürel, "Evliyâ Çelebi", s. 529-533.

¹⁵ Evliyâ Çelebi'nin dindarlığı ve derviş kimliğine dair bk. Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 117-122.

meşrulaştırmanın yanı sıra, eserini yazmasının ardındaki nedeni de bir anlamda kutsallaştırır. Bu bağlamda Evliyâ'nın seyahatlere çıkma kararına dair meşhur rivayet daha anlaşılır hâle gelir. Evliyâ Çelebi, 1630 yılının Aşure gecesinde bir rüya gördüğünü (Bu tarih sembolik olarak önemlidir. Zira yukarıda yer verdiğimiz iktibasta da belirttiği üzere Evliyâ, kendisinin Aşure gecesi doğduğunu söyler), rüyasında Hz. Peygamber ile Ahi Çelebi Camii'nde karşılaştığını, Hz. Peygamber'in elini öptüğü esnada “Şefaât Ya Resulallah” diyeceği yerde heyecana kapılarak “Seyahat Ya Resulallah” dediğini, buna karşılık Hz. Peygamber'in Evliyâ'yı “şefaât”, “seyahat” ve “ziyaret” ile müjdelediğini belirtir. Hz. Peygamber ile Evliyâ arasında bu diyalog geçerken orada hazır bulunan sahabenin önde gelenlerinden Sa'd bin Ebû Vakkas, Evliyâ'ya seyahatlerini yazması nasihatinde bulunur.¹⁶ Görüldüğü üzere Evliyâ, rüya sembolizmi aracılığıyla, Hz. Peygamber'in duasını almak ve cennetle müjdelenen on sahabeden birinin seyahatlerini yazmasını söylemesi suretiyle hem seyahatine hem de eserine kutsiyet kazandırır. Böylece Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhatnâme* macerası başlamış olur.

B.2. *Seyâhatnâme*'nin Konusu ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri

Orijinal ismi *Tarih-i Seyyah Evliyâ Efendi* olan *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, birinci tekil şahıs anlatısı biçiminde kaleme alınmış olan, Evliyâ'nın otobiyografisiyle kendisinin gezip gördüğü yerler üzerine sunduğu detaylı tasvirlerin yer aldığı bir eserdir.¹⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*'yi ömrünün son yıllarını geçirdiği Mısır'da yazmıştır. Eserden ancak kitaplara düşkünlüğüyle bilinen kızlarağası Hacı Beşir Ağa'ya 1742 yılında Mısır'dan hediye gönderilmesi sayesinde haberdar olunmuştur.¹⁸ Nüshaları sınırlı sayıda (üç nüsha) çoğaltılan¹⁹ *Seyâhatnâme*'ye Avusturyalı ünlü Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer tarafından dikkat çekilmiştir. Hammer'in I. cildin Almanca kısaltılmış tercümesini yapmasından 21 yıl sonra Osmanlı'da 1843 yılında *Müntehabât-ı Evliyâ Çelebi* başlığıyla eserden seçme bölümler

¹⁶ Bu hadiseden eserin ilk cildinin 6a-b, 7a varaklarında bahsedilmektedir.

¹⁷ Tezcan, “Seyahatname”, s.16-19; Kreiser, “Evliyâ Çelebi”, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/Evliyâ-celebi>

¹⁸ Martin van Bruinessen, “Introduction: Evliyâ Çelebi and His Seyahatname”, Martin van Bruinessen & Hendrik Boeschoten (ed.), *Evliyâ Çelebi in Diyarbakir: The Relevant Section of the Seyahatname* (Leiden: Brill, 1988), s. 5.

¹⁹ *Seyahâtname, Evliyâ Çelebi*, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/Evliyâ-celebi-1611-1685/> [Erişim 29.12.2020].

yayımlanmıştır.²⁰ *Seyâhatnâme*'nin tam metin olarak yayımlanmasına 1896 yılında girişilmiş, farklı zamanlarda eserin ciltleri tercüme edilmiş; fakat sansür, metinden keyfi çıkarmalar, kelimelerin yanlış okunması ve bazı kısımların atlanması dolayısıyla eserden hakkıyla yararlanılması mümkün olmamıştır.²¹ 1996 yılında ilk cildi Orhan Şaik Gökyay tarafından Evliyâ Çelebi'nin hatt-ı desti olarak kabul edilen nüsha esas alınarak çevrilmiştir. Sonrasında Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, İbrahim Sezgin ve Robert Dankoff'un çalışmalarıyla *Seyâhatnâme*'nin yayını tamamlanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 1-8. ciltlerin, Evliyâ Çelebi'nin kendi el yazısı olduğu düşünülmektedir.²² Eserin bütüncül bir plan, düzen ve sisteme sahip olması ve metin içinde çapraz referanslara fazlaca başvurulması, araştırmacıları Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'yi bir bütün olarak yazdığı kabulüne götürmüştür. Fakat, eserin muhtevasının genişliği düşünüldüğünde Evliyâ Çelebi'nin daha önce tuttuğu günlük ve notlardan yararlanarak *Seyâhatnâme*'yi yazması da muhtemeldir.²³

Mısır'da kaleme alınan ve 10 ciltten müteşekkil olan *Seyâhatnâme*, Evliyâ Çelebi'nin 1630 yılında başlayıp 1683 yılına kadar yaptığı seyahatleri ihtiva eder. İlk cildinde Evliyâ'nın seyahatlere çıkması, *Seyâhatnâme*'yi yazmasını teşvik eden Hz. Peygamber rüyası ve İstanbul'a dair bilgiler yer almaktadır. II. ciltte Bursa, İzmit, Trabzon, Kırım, Erzurum, Gürcistan, Tebriz, Bakü, Ankara vd. yerlere yaptığı seyahatler ile Varvar (Vardar) Ali Paşa İsyanı gibi konulara değinir. III. ciltte Eskişehir, Konya, Halep, Şam, Urfa, Kayseri, Sivas, Rusçuk, Silistre, Filibe, Edirne vd. şehirlere yaptığı ziyaretler yer alır. IV. ciltte ağırlıklı olarak Doğu vilayetlerine yaptığı seyahatleri anlatan Evliyâ, İran coğrafyasındaki Kum, Erdebil, Hemedan vb. şehirler ile günümüzde Irak sınırları içinde bulunan Bağdat, Basra, Musul gibi eski Osmanlı vilayetleri hakkında da malumat verir. V. ciltte Bitlis, Erzurum, Tokat, Bursa, Saraybosna, Üsküp, Sofya gibi yerlerden bahseder. VI. ciltte ağırlıklı olarak Macaristan gözlemlerine yer veren Evliyâ Çelebi, 1663 yılındaki Uyvar Seferi'nin yanı sıra gördüğü Belgrad, Estergon, Budin, Dubrovnik, Mostar gibi şehirlerden de

²⁰ Martin van Bruinessen, *Introduction: Evliyâ Çelebi and His Seyahatname*, s. 6.

²¹ *Seyahâtnâme, Evliyâ Çelebi*, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/Evliyâ-çelebi-1611-1685>.

²² *Seyahâtnâme, Evliyâ Çelebi*, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/Evliyâ-çelebi-1611-1685>.

²³ Kreiser, "Evliyâ Çelebi". <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/Evliyâ-çelebi> [Erişim 25.12.2020].

bahseder. VII. ciltteki Viyana, Bahçesaray, Kazan, Dağıstan’a yapılan seyahatlerden de anlaşılacağı üzere Evliyâ, Avrupa’dan Kırım ve Kafkaslara kadar çok farklı coğrafyaları görme imkanına sahip olmuştur. Evliyâ ayrıca bu ciltte Osmanlı Devleti’nin Avusturya karşısındaki ağır hezimetıyla sonuçlanan 1664 yılındaki St. Gotthard Muharebesi hakkında da detaylı bilgi vermiştir. VIII. ciltte kendisinin de katıldığı Girit’in fethinden bahseden Evliyâ, Selanik, Atina, Yanya vd. şehirlere yaptığı seyahatlere yer verir. IX. cilt, Evliyâ’nın hac ziyaretine münhasırdır. Gördüğü bir rüyayla İstanbul’dan ayrılıp kutsal topraklara gitmek için yola çıkan Evliyâ elebi, ata toprağı olan Kütahya’yı ziyaret edip Manisa, Antep, Şam, Kudüs gibi şehirlere uğrar ve 1672 yılında Mekke’de hac vazifesini ifa eder. Son ciltte Mısır coğrafyasını anlatan Evliyâ, Afrika’nın içlerine yönelir, günümüzdeki Sudan, Somali gibi yerleri gezip Kahire’ye döner.²⁴

Evliyâ elebi hayatının büyük bir kısmını yukarıda zikrettiğimiz üzere Osmanlı devlet adamlarının himayesinde geçirip, bu sayede farklı yerleri görme fırsatı edinmiş olsa da eserini herhangi bir devlet büyüğünün himayesinde yazmamıştır. Eseri, birçok açıdan günümüz dil, kültür ve tarih çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Gottfried Hagen’in yerinde tespitiyle Evliyâ, Osmanlı sınırları dışındaki dünyayı tanıyıp kaydetmeye girişen az sayıdaki Osmanlı yazarlarından biridir. Osmanlı ve İslam Dünyası’nın etrafındaki “ötekiler” hakkında genel olarak geçmişteki yazılı kaynaklara bağı kalan Osmanlılar, kendilerinin dışındaki dünyaya dair bilgilere kendi gözlemleri ve seyahatleri neticesinde edindikleri bilgiler ve tespitlerden çok az şey katmışlardır.²⁵ Bu bağlamda *Seyâhatnâme*, imparatorluğun başkenti İstanbul’da yetişen eğitimli bir Osmanlı beyefendisinin, 17. yüzyılda İstanbul dışındaki Osmanlı dünyası ve Osmanlı dışındaki dünyayı nasıl tasvir edip yorumladığını görmemizi sağlar.

Evliyâ elebi’nin seyahat ettiği yerlerin bütün özelliklerini tasvir etme arzusu eserinin tamamında sarahaten görülür. *Seyâhatnâme*’yi Türk ve Dünya kültürü-tarihi açısından önemli kılan da budur. Evliyâ, gördüğü çok sayıdaki şehir, kasaba ve köyün fizikî yapısı, tarihi, önemli mimarî eserleri, halk etimolojisine göre isimlerinin kaynağı,

²⁴*Seyâhatnâme, Evliyâ elebi.* https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/Evliyâ_-celebi-1611-1685; Tezcan, “Seyahatname”, s. 16-19.

²⁵ Gottfried Hagen, “Afterword: Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century”, Dankoff, *An Ottoman Mentality*, s. 215-256.

toplumsal yaşamı, kültürü vb. birçok özelliğini anlatır. O, katıldığı savaşlar, üstlendiği resmî ve gayriresmî vazifeler vesilesiyle zamanının siyasî olaylarına ilişkin bilgiler de vermiştir. Bu açılardan bakıldığında toplumsal tarih, siyasî tarih, coğrafya ve halk bilimi çalışmalarında vazgeçilmez bir kaynaktır. Dil tarihi bağlamında da *Seyâhatnâme*'nin tartışmasız bir otoritesi vardır. Eserde Anadolu ağızlarından örneklerin yanı sıra, Türkçe dışındaki birçok dilden kelimeler, cümleler ve gündelik dilde kullanılan deyimlere yer verilmiştir. Bunun yanında, Osmanlı bünyesindeki azınlıkların telaffuzlarından da örnekler bulunmaktadır.²⁶

17. yüzyılda Osmanlı müelliflerinin geldikleri toplumsal arka plandaki değişim dikkat çekicidir. Osmanlı yönetici tabakasının en üst kesiminden olmayan, “orta sınıf” olarak görebileceğimiz ilmiye sınıfından katipler eserler kaleme almışlardır. Koçi Bey, Kâtip Çelebi gibi isimlerin yanı sıra Evliyâ Çelebi de bu zümreye dahil edilebilir. Devlet erkanının doğrudan denetiminde ve himayesinde olmadan, yani onların talebiyle yazmayan, farklı bir sosyal zümreyi temsil eden yazarlar eserlerinde belirli sınırlar dahilinde de olsa eleştirel bir tutum takınmayı başarmış ve kendilerine özgü bir yazım tarzı geliştirebilmişlerdir. Evliyâ Çelebi'nin eserinde otobiyografik öğelerin ziyadesiyle var olması bunun bir göstergesi olarak okunabilir. Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'de kendi sesini duyurmak istemesi, siyasete ilişkin meselelerde bazen eleştirel bir tutum takınabilmesi ve bunu serbest bir üslupla kaleme alışı bu çerçevede değerlendirilebilir. Öte yandan, 17. yüzyıl Osmanlı nesrinde daha sade bir dilin kullanımına da tanıklık edilmiştir. Naîmâ gibi tarihçilerin ağdalı bir dil kullanmak yerine, okuyucuya vermek istedikleri mesajı doğrudan aktarma çabaları yazarların geldikleri toplumsal arka planla paralel bir stil değişimine de işaret eder. Evliyâ Çelebi de genel manada basit ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih etmiş, kuru bir aktarımcılıktan ziyade mizah ve ironiden yararlanarak hem eğlendirici hem de öğretici bir metin husule getirmiştir.

B.3.17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi

1040 yılında Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuzlar'ın 1071 Malazgirt Savaşı'yla Bizans ordusunu mağlup etmesi Anadolu'ya yoğun bir göç dönemini başlatmıştır. Aynı yüzyılda Konya başkent olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti'nin

²⁶ Tezcan, “Seyahâtname”, s. 16-19.

kurulmasıyla Anadolu’da Oğuzların hakimiyeti daha da hissedilir olmuştur. Fakat 11-13. yüzyıllar arasında vuku bulan Moğol istilaları ve Haçlı Seferleri, Selçuklu hakimiyetinin giderek kaybolması ve 13. yüzyıl ortalarında Anadolu’da küçük beyliklerin kurulmasını beraberinde getirmiştir. İşte adını, kurucusu Osman Bey’den alan Osmanoğulları Beyliği bu beyliklerden yalnızca bir tanesidir. 14. yüzyılda bir yandan Bizans sınırına kadar dayanan bir yandan da Anadolu ve Balkanlarda büyümeye devam edip beylikler arasındaki siyasî mücadelenin de galibi olan Osmanlılar, 1453’te İstanbul’un fethiyle yeni bir çağı açmış, siyasî ve kültürel alanlarda büyük bir güç hâline gelmişlerdir. Asırlarca süren hükümlanlıklarından sonra tarih sahnesinden çekilen Osmanlı Devleti, yerini 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne bırakırken, Orta Asya’daki Türk varlığının oluşumuyla başlayıp Türklerin batıya göçleriyle zenginleşen Türk kültürüne kendilerinden yeni unsurlar eklemiş ve bunları Türkiye Cumhuriyeti’ne miras bırakmışlardır.

Yukarıda zikredilen tarihî süreç içerisindeki dilbilimsel ve edebî panoramayı şu şekilde çizmek mümkündür: Başlangıcı Oğuzların Anadolu’ya yerleşmesi olarak kabul edilen Güneybatı Oğuz Türkçesiyle kaleme alınan eserler, Osmanlılardan öncesine dayanır. Selçuklular döneminde yönetici kesimin Arap ve Fars kültürlerine olan yakınlığı, Arapça ve Farsçanın muhtelif amaçlarla yazı dili olarak kullanılmasına sebep olmuş, Türkçe bu dillerin adeta gölgesinde kalmıştır. Selçuklu hakimiyetinin kaybolup beyliklerin ortaya çıkışı siyasî bakımdan bir çözölme gibi görülse de bu durum Türkçenin lehine olmuştur. Zira Selçuklu beylerinin aksine Arap ve Fars kültürüne aşina olmayan beyler, Türkçeyi hâkim konuma getirmenin mücadelesini vermiş ve Anadolu’da Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin teşekkülü için ihtimam göstermişlerdir. Güneybatı Oğuz Türkçesinin bu ilk devresi için *Eski Osmanlıca*²⁷, yaygın olarak *Eski Anadolu Türkçesi*’nin yanı sıra dilsel faaliyetlerin Anadolu dışında da yürütölmesi gerekçesiyle *Tarihî Türkiye Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi*²⁸ terimleri kullanılmaktadır. Bu devrenin en belirgin hususiyeti morfolojik yapının basit olması, dilde Arapça ve Farsça unsurlara pek fazla yer verilmemesidir. Çoğu

²⁷ Bk. Saadet Çağatay, “Eski Osmanlıca Üzerinde Bazı Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Faköltesi Dergisi*, c.2, S.2 (Ankara 1978), s. 297-312.

²⁸ Bk. F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Faköltesi Yayınları, 1977) ; Hayati Develi, “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar”, *Türkbilig*, S. 4 (2002), s. 117-124.

araştırmacı, İstanbul'un fethiyle birlikte 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Türkçesi döneminin başladığı konusunda hemfikirdir. Bu tarih, elbette ki Eski Anadolu Türkçesi özelliklerinin dilden tamamen kaybolduğu anlamına gelmemelidir. Arkaik de olsa Eski Anadolu Türkçesi hususiyetleri, Osmanlı Türkçesinin ilk evrelerinde görülmeye devam etmiştir.

Osmanlı Türkçesi yahut *Osmanlıca* terimleri, siyasî birliği yeniden tesis etmek, bir Osmanlı kimliği ve aidiyet duygusu oluşturmak isteyen Tanzimat aydınlarının, Osmanlı ülkesinde konuşulan dili belirtmek üzere kullandığı terimlerdir. Osmanlı'nın siyasî bir güç olarak varlığını kabul ettirdiği 15. yüzyıldan imparatorluğun çöktüğü 20. yüzyıl başına kadarki süreyi kapsayan, sahip olduğu malzeme bakımından Türkçenin en zengin dönemi olarak nitelendirilebilecek olan Osmanlı Türkçesi, bünyesinde gerçekleşen fonolojik, morfolojik, leksikal, sentaktik değişim ve gelişimler temelinde farklı dönemlerde incelenebilir.

Osmanlı Devleti'nin yükselmesiyle birlikte Farsça edebî dil, Arapça ise bilim ve medrese dili olarak tıpkı Selçuklular dönemindeki gibi yeniden rağbet görmüş, konuşma dili ile yazı dili birbirinden giderek uzaklaşır olmuştur. Arapça ve Farsça unsurların derin nüfuzu dolayısıyla kimi araştırmacılar bu imparatorluk dilini, karma bir dil “*mixed language*” olarak tavsif eder. A. Sırrı Levend'e göre 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki türlü nesirle karşılaşılır: Biri, nâsirin hüner sergilemek istediği zaman müracaat ettiği, estetik kaygının güdüldüğü sanat dili; diğeri ise faydalı olmak istediği zaman kullandığı açık Türkçe.²⁹ İlkinde dil bir ‘araç’ olmaktan çıkarak ‘amaç’ hâlini alır. Dolayısıyla nâsirin amacı ve söylem kabiliyeti doğrultusunda nesir örnekleri de değişiklik arz etmiştir. Bu bağlamda 16 ila 18. yüzyılları içine alan, *Klâsik Osmanlıca* yahut *Orta Osmanlıca* olarak adlandırılan dönemin metinleri stilistik olarak basitten karmaşığa doğru bir çeşitlenme gösterir. Arapça ve Farsça unsurların kesafet kazandığı bu dönemde zikredilen dillerden yapılan alıntılar sadece leksikal düzeyde kalmaz, çokluk eki gibi bazı morfolojik yapıları, Hint-Avrupa türü ilgi cümlelerini ve sanat kaygısı gütmeyen metinlerde bile kolaylıkla rastlayabileceğimiz sağa doğru genişleyen, Türkçe tamlama sisteminden farklı

²⁹ Bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2.bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1960), s. 21.

yapılanmada olan isim tamlamalarını da içerir.³⁰ Türkçe sentaktik olarak da yabancı bir tesire maruz kalmıştır. Arapçadan fazlaca leksikal unsur alıntılanmasına rağmen, bu dilin Türkçenin sentaksına minimal düzeyde etki etmesi; Farsçanın ise sentaktik etkide büyük bir paya sahip olması dolayısıyla bu yabancı dil, elbette ki Farsça olarak anlaşılmalıdır.³¹

Yazı diliyle konuşma dili arasındaki makas giderek açılrsa da bazı araştırmacılar bu ikisi arasında “eğitimli kesimin konuşma dili” olarak işlev gören bir de “orta Türkçe” olduğunu var sayarlar. Uzun süre konuşma dili fonksiyonunda olup resmî hüviyeti daha az olan bu dil, İstanbul Türkçesi olarak adlandırılır.³² Tulum’a göre 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerin birer bilim ve kültür merkezi olmasına paralel olarak halk dilinde de bir farklılaşma görülmüş ve özellikle İstanbul münevverlerinin konuştuğu, “İstanbul Türkçesi” adını alan bu dil, “şehirli dili” denilebilecek bir niteliğe bürünmüştür.³³ Bu dilin mahiyetine dair nispeten en güvenilir bilgiler, ticaret, misyonerlik ve diplomasi faaliyetleriyle Osmanlılarla iletişim kuran Batılıların çoğunlukla Latin alfabesiyle yazdığı, Osmanlının konuşma dilinin birincil kaynakları olarak addedilebilecek olan “transkripsiyonlu/çevriyazılı metinler”den elde edilebilir.³⁴ Netice itibarıyla Osmanlılarda, sadece belli sosyal gruplarla sınırlandırılabileceğimiz “yazı dili”, halkın “konuşma dili” ve “eğitimli kesimin dili” olmak üzere temelde üç farklı dil tabakasından bahsetmek mümkündür.

³⁰ Bk. Celia Kerslake, “Ottoman Turkish”, Johanson, L. & Csató, E. Á (ed.), *The Turkic Languages*, (London: Routledge, 1998), s. 180.

³¹ Tulum’un bu bağlamda ‘üç ayaklı bir dil yapısı olarak görülen Osmanlı Türkçesi’nin cümle yapısına dair söylediği şu ifadelerle katılmadığımızı belirtmek isteriz: “Her dilde konuşma diliyle yazı dili arasında belli ölçülerde farklar bulunur; ancak sözünü ettiğimiz dilin, gününün konuşma diliyle ilişkisi, çok sayıda yazarın eserlerinde görüldüğü gibi, yalnızca dilin cümle yapısının büyük ölçüde korunmasından ibaret kalmıştır. Bir benzetmeyle söyleyecek olursak; iskelet korunmuş, ama beden dolgusu ve üzerine geçirilen süslü püslü giysiler onun kişiliğini örtmüş, doğal kılığını değiştirmiştir.” Bk. Mertol Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş-I*, 2. bs. (ed. M. Koç ve M. Mahur Tulum), (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 4.

³² Bk. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, “Osmanlı Türkçesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 11 (Ankara 2002), s. 478.

³³ Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş-I*, s. 5.

³⁴ Transkripsiyonlu metinler başta olmak üzere şerhiye sicilleri, Osmanlı kronikleri ve *Seyâhatnâme*’deki diyaloglarla desteklenerek Osmanlı konuşma dilinin envanterinin sunulduğu şu çalışmaya bakılabilir: Yavuz Kartallıoğlu, *Osmanlı Konuşma Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2017).

17. yüzyıl, Orta Osmanlıca dönemine dâhil edilen, dudak uyumunun gelişmeye başladığı³⁵, “Türkiye Türkçesinin fonolojik macerasını takip ve tesbit etme noktasında önemli bir yüzyıldır.”³⁶ Bu yüzyılın dilsel panoramasını değerlendirebilmek için evvela dönemin devlet ve kültür başkenti olan İstanbul’na değinmekte fayda var. 16 ve 17. yüzyıllar, muhtemelen iklim değişikliğine bağlı olarak Anadolu’dan pek çok türkofonun, heterojen bir nüfusa sahip olan İstanbul’a göç ettiği, dolayısıyla birbiriyle etkileşim hâlinde olan çok sayıda dilbilimsel varyantın da ortaya çıktığı yüzyıllardır.³⁷ Fetihle birlikte şehirde daha önceleri hakim olan Rumcanın yerini her ne kadar Türkçe alıp, döneminin *lingua francası* olsa da Balkanlardan ve Anadolu’dan yapılan sürekli göçler, var olan dilsel varyantlara yenilerinin eklenmesini beraberinde getirmiştir.

Telif ve tercüme pek çok eserin kaleme alındığı bu yüzyılda bazılarını hassaten zikretmeliyiz. 17. yüzyılın bütün söz varlığını toplayarak toplumun kullandığı dili fonemlerinden söz dizimine kadar tüm birimleriyle tanıyan Meninski’nin, üç ciltlik Türkçe-Latince sözlük niteliğindeki *Lexicon* (1680), bir cildi Türkçe-Arapça-Farsça-Latince kelimelerin dizini biçiminde düzenlenmiş *Onomasticum* (1687) olmak üzere dört ciltlik sözlük ve *Grammatica Turcica* (1680) adlı gramerinden müteşekkil hacimli eseri *Thesaurus*’u,³⁸ yalnızca bu dönem için değil, Osmanlı Türkçesinin geneli için “hazine” mahiyetinde bir eser olarak değerlendirilmelidir. Bir diğer önemli eser ise Harsány’nin, bir elçi ile ona kılavuzluk eden kişi arasında geçen diyaloglarla İstanbul’un günlük konuşma diline dair zengin bilgiler sunduğu *Colloquia* (1672)’sidir.³⁹ Çalışmamızın temel malzemesi olan, Arap harfleriyle yazılması ve dolayısıyla o dönem Türkçesinin fonolojik hususiyetlerini, transkripsiyon metinleri kadar yansıtamasa da kendine mahsus bir usulle, zamanının konuşma dilinin özelliklerini azami düzeyde veren, yalnızca Türk dili değil, Türk kültürü için de önemi

³⁵ Johanson’un, transkripsiyonlu metinlerden faydalanarak bazı morfemleri dudak uyumu bakımından yeniden tasnif ettiği ve 17. yüzyılın morfofonolojisine dair kıymetli bilgiler verdiği şu çalışmaya bk.: Johanson 1979, “Die westoghusische Labialharmonie”, *Orientalia Suecana* 27-28, s. 63-107.

³⁶ Ahmet Şefik Şenlik, *Tiryâkî Hasan Paşa Gazavât-nâmesi ve Bazı Filolojik Notlar* (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), s. 30.

³⁷ Tafsilatlı bilgi için bk. Éva Á. Csató, Bernt Brendemoen, Lars Johanson, Claudia Römer, Heidi Stein, “The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeenth Century”, Paul J.J. Sinclair, Gullög Nordquist, Frands Herschend, Christian Isendahl (ed.), *The Urban Mind- Cultural and Environmental Dynamics* (Sweden: Uppsala University, 2010), s. 415- 439.

³⁸ Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* (Ankara: TDK Yayınları, 2011), s. 5, 6.

³⁹ Bu esere dair çalışma için bk. G. Hazai, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert, Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány* (Budapest, 1973).

tartışmasız olan, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* de 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin önemli eserleri arasında zikredilmelidir.

B.4. Evliyâ Çelebi'nin Dili

Dil, tarih, mimarî, coğrafya, etnoloji, folklor vb. pek çok alanda bizlere zengin malzeme sunan ve bu sayede Osmanlı Türkçesi leksikografisinin temel metinlerinden biri olan *Seyâhatnâme*, Evliyâ'nın kendine mahsus dili ve üslubuyla farklı bir yerde durmaktadır. Evliyâ, her şeyden evvel zamanının konuşma dilini aksettiren transkripsiyon metinlerinin arttığı bir dönemde, Arap alfabesinin elverdiği ölçüde bir düzen kurarak kelimelerin kalıplaşmış imlalarından ziyade telaffuzlarını yansıtmaya gayret etmiş, bu bilinçli tutumuyla eserine, Türkçenin fonolojisine dair önemli bir kaynak olma hususiyeti kazandırmıştır.⁴⁰ Türkçe ve yabancı kelimelerin bilinen imlalarını değiştirmek suretiyle bu kelimelerin nasıl söylendiğini kaydeden Evliyâ'nın bu özelliği, yani dilinin fonetik nüansları karşısındaki duyarlılığı, Dankoff'a göre '*ilm-i tecvîd*'deki uzmanlığından kaynaklanmaktadır.⁴¹ "Meninski'nin çağdaşı ve belki de dil konuları üzerinde görüş alışverişinde bulunduğu Evliyâ Çelebi'nin kurduğu düzene bağlı seslendirme esasları, gerek serpinti gerekse fazlaca olmak üzere önceki ve sonraki yüzyıllarda da kullanılmıştır."⁴²

Seyâhatnâme'nin dil malzemesi Boeschoten tarafından şu dört başlıkta toplanmıştır: Evliyâ'nın bizatihi kendi nesri, çeşitli münasebetlerle verdiği manzum metinler, diğer yazılı kaynaklardan aktardığı metinler ve gezip gördüğü yerlerden derlediği diyalekt örnekleri.⁴³ Peki eserin dili yani bu kategorizasyona göre Evliyâ'nın bizatihi kendi nesri nasıl konumlandırılmalıdır? Eski Türk nesrini, konuşma diline dayalı sade üslup, süslü nesir (inşa) ve süslü nesirden az ya da çok oranda öğeler bulundurmakla birlikte, temelde konuşma diline dayalı orta üslup olarak üç başlıkta tasnif eden İz'e göre Evliyâ'nın dili *orta üsluba* dahil edilmelidir. Ona göre bu dil, "okumuşların dili"nin ve

⁴⁰ Evliyâ Çelebi'nin eserinden hareketle 17. yüzyıl ses hadiselerine dair şu çalışmalara bakılabilir: Hayati Develi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar* (Ankara: TDK Yayınları, 1995); Musa Duman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişimleri* (Ankara: TDK Yayınları, 1995).

⁴¹ Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 2. bs., terc. Semih Tezcan (İstanbul: YKY, 2013), s. 26.

⁴² Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş-I*, s. 7.

⁴³ H. Boeschoten, "The Seyahatname as a Source for Linguistic Investigation", M. van Bruinessen ve H. Boeschoten (ed.), *Evliyâ Çelebi in Diyarbakir* (Leiden, 1988), s. 81-82.

inşa geleneğinin etkisinde kalmıştır.⁴⁴ Dankoff da payitahtta büyüyen, her gün çevresinde çeşitli ülke ve bölgelerden gelip bu şehre yerleşmiş farklı kesimlerden insanları duyup dinleyen Evliyâ'nın kullandığı standart dilin çok kesin bir ifadeyle İstanbul Türkçesi olduğunu belirtir.⁴⁵ Diyalog metinleri ve zaman zaman Osmanlı'nın ağdalı, süslü inşa üslubunu aratmayan, Arapça ve Farsça tamlamaların yoğun olarak kullanıldığı cümleler haricinde *Seyâhatnâme*'nin geneline yayılan dil, bizce de yukarıda “eğitimli kesimin konuşma dili” olarak nitelendirilen dildir, yani İstanbul Türkçesidir. Bu bağlamda *Seyahâtname*'den seçtiğimiz, aynı ciltlerde yer alan üç farklı üsluptan şu metinleri inceleyelim:

1a. *hâkîr eyitdüm van bir cezîre yêrdür anda efendimüz bir şey tahşîl edemeyüp ancağ masrûfın ihâta edebildi zügüird âdem islâmbola gelse kaya şultân ile ne şafâ etse gerek dedüm vezîr eyitdi yok yok paşan islâmbola gelmege 'amel edermiş dedükde lâ vallâhi ve billâhi eger vanda ve eger bir ulu hânda oturmak paşaya mışırda oturmadan yahşidür zîrâ güft ü gûdan paşanun kulağı dinç olur dedim (5/5b)*

1b. *nedir ol 'arabalar dedükde küffâr eydür size dostlığa binâ'en zahîre getürdük dërler ey imdi taşrada yatun şabâh kal'a kapısı açılır gelüp kal'aya girin dërler (7/47a)*

Birbirinden farklı üslup ve sentaktik hususiyetleri barındıran bu örneklerin ilk grubuna (1a/1b) halk nesrinde sıkça karşılaştığımız *dedim-dedi*'li tarzdaki basit yapılı cümleleri dahil edebiliriz. Ekserisini diyalogların oluşturduğu bu metinlerde dil oldukça sade ve anlaşılır düzeydedir. Boeschoten'a göre Evliyâ'nın diyalog örneklerine yer vermesi, konuşma dilini bilinçli olarak metne yerleştirmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Öyle ki Azerbaycan Türkçesinden bir diyalog örneği verirken, imladaki bazı tasarruf ve dikkatleriyle aslında kendisinin Azerbaycan Türkçesi bildiğini göstermek ister gibidir.⁴⁶ “Arnavut helvacılar, Rum işkembeciler, Laz bakırcılar ve Ermeni lağımcılar gibi toplum katmanları arasındaki lehçe farklılıklarına karşı duyarlı olan Evliyâ”⁴⁷ için bu durum elbette ki şaşırtıcı değildir. Benzeri bilinçli tutum, Osmanlı edebiyatındaki inşa üslubunu aratmayan, Arapça ve Farsça tamlamaların sıkça yer aldığı birleşik

⁴⁴ Bk. Fahir İz, “Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi”, *Belleten*, c. LIII, S.207-208 (Ankara 1989), s. 725, 728.

⁴⁵ Bk. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, s. 30.

⁴⁶ Boeschoten “The Seyahatname as a Source for Linguistic Investigation”, s. 83 ve d. 6.

⁴⁷ Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, s. 30.

cümleleri kullanmasında da görülür. Zira metnin geneline hâkim olmasa da bu türden cümlelerde Evliyâ, adeta Osmanlı inşa üslubuna da vakıf olduğunu gösterir.

2a. *bu şavaş-ı perhâş-ı neberde hâdden bîrûn ve kıyâsdan efzûn küffâr-ı hâksâr-ı macar-ı füccâr-ı düzah-ı karar dendân-ı tîğdan geçdiler kim iki deryâ-mişâl 'asâkir-i bî-pâyânı top u tüfenk ve şadâsından ve oklar fişirdisinden ve benî âdem velvele ve gülğule ve cıgıcığa şadâsı ve atlar şahîlinden cihân velvelenâk olup gird-i siyâh ile rûy-ı şems-i âteş-tâbuñ tâb-ı tüvânı kalmayup bârûd-ı siyâh dūdından mihr-i münîrîñ nûrî muẓmaḥil olup kesâfet bağladı (5/44a)*

2b. *ve günâgün dıraḥt-ı müntehâlarıñ zıll-ı ḥimâyesinde günâgün çemenzâr u lâlezâr nişîmen şoffalarda selsebillerden 'uyûn-ı cârîye cereyân édüp niçe yüz yerde fevvârelerden âb-ı nâblar dıraḥt-ı müntehâlarıñ berk-i bârlarına pertâb édüp her dıraḥtdan bârân-ı rahmet gibi şâzirvânlarıñ şuları cereyân eder (7/124a)*

Bu iki kategoriden farklı olarak *Seyâhatnâme*'de hâkim olan dil, sade nesir ile süslü nesir arasında konumlandırabileceğimiz, Arapça ve Farsça tamlamaları bulundurmakla birlikte anlaşılabilirliği, ikinci türe (bk. 2a, 2b) nazaren daha kolay olan bir dildir.⁴⁸ Aşağıdaki ilk örnek, 1b diyalog metninin akabinde yer alır.

3a. *hemân küffâr ḥâb-ı ḥargûş gibi yatdı ammâ her 'araba içinde ikişer 'aded şanduka ve her şandukda beşer dâne pür-silâḥ kaçana kâfirleri ve biñ 'aded âşikâr pür-silâḥ 'arabacıları ve biñ 'aded güzîde bâzırgân şekilli kâfirleriñ cümlesi sekiz biñ kâfir ol gece karanusında 'arabalardan çıkup yigirmi 'aded ağaçdan demir çemberli toplar ve yigirmi 'aded havan topları 'arabalardan çıkarup beç kapısı ḥandaḳı kenârına ḳorlarken ḳal'adan ḳaravullar éydür (7/47a)*

3b. *âḥır-ı kâr cümle re'âyâ ve berâyâ şeherden ḥâr [u] ḥâşâk cem ' édüp mahzenleriñ dâm [u] bâmları üzre ve kapuları öñlerine birer ḥâl ile odunlar yığup âteş ile yakup cümlesi taşra el-amân dèyü çıkup giriftâr-ı bend-i hicrân oldılar (5/29b)*

Peki Evliyâ kendi diline dair ne diyor? Duman bu hususta, *Seyâhatnâme*'nin anlatım diliyle ilgili olduğunu düşündüğü şu ifadeleri aktarır:⁴⁹

⁴⁸ Evliyâ'nın üslubunda görülen bu farklılıklar için şu çalışmaya da bakılabilir: Fikret Turan, "Seyahatname'de Sentaks, Kelime Seçimi ve Ton", N. Tezcan ve K. Atlansoy (ed.), *Evliyâ Çelebi ve Seyahatname* (Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 255-262.

⁴⁹ Duman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, s. 4.

*gerçi feth-i hıyanuñ niçe biñ ta 'rîf ve tavşîfi vardır ammâ bu haķîr-
i pür-taķşîr ve ķalilü'l-bizāya edā-yı naẓm [u] inşāda muntaẓamāne
'arz-ı ma 'rifet için ol-ķadar suħanperdāzlıķ étmege ķaşd étmeyüp
kellimi'n-nāse 'alā-kadari 'ukūlihîm mazmûnınca beyyin-i beyyine
sāde lisān ile tahrîr edüp bu ķadar ile iktifā olındı (2/275b)*

Evliyâ, her ne kadar “İnsanlarla akıllarının alabileceği ölçüde konuş” mazmunu gereği tahririnin “sāde lisān” ile olduğunu belirtse de Osmanlı Türkçesi tahsili almamış bir günümüz okuyucusu için yukarıdaki ifadeler, anlaşılması güç ifadelerdir. Öyle ki Evliyâ’nın genel nesir diline örnek olarak verdiğimiz yukarıdaki 3a ve 3b örneklerinin de ikinci kategoriye dahil edilebilecek cümleler olduğu düşünülebilir. Fakat Evliyâ’nın dilinin, anakronik bir tutumdan uzak olarak, o günün şartlarıyla incelendiğinde çok da ağır olmadığını belirtmek gerekir. Johanson, “kaotik üslubu” olduğu gerekçesiyle tenkid edilen ve adeta bir fiil ormanı “*verbal jungle*” olarak addedilen Evliyâ’nın metninin, cümleleri belli bölümlere ayırmak suretiyle kolaylıkla anlaşılabilirliğini belirtir.⁵⁰ Bu da ancak niteleme özelliği taşımayan zarf-fiil ekleriyle mümkündür. Johanson bu bağlamda, periyodik zincirleme cümleler (*periodic chain sentences*) olarak adlandırdığı bu cümlelerde -(y)Up gerundiumunun küçük bölünmelere (*minor incision*), aynı cümle içerisinde mezkûr ekli ibareler zincirinden sonra gelen -(y)Inca ve -dIKda gerundiumlarının daha büyük bölünmelere (*major incision*) işaret ettiğini, temel cümle yüklemine ise bu zincirin temeli (*chain basis*) olduğunu belirtir.⁵¹ Bunu *Seyâhatnâme*’den bir örnekle izah edelim:

*çünkü 'asākir-i islāmdan meydān-ı ma'reke'i hālî görüp māl cāndandur
dēyüp hemān altı biñ ķadar güzīde kāfir ile dağdan ıtomuz ıtopu olup çıkup
hazīne ıabıtına me'mūr olanlarla cenge āhenk étduklerinde 'asākir-i
islāmuñ geride kalanları bu hālî görüp bire dağdan kāfir çıkdı dēyüp on
biñ ķadar güzāt-ı müsliṃin bu nemse kāfiriyle germ-ā-germ yine şavaşa
başlarlar (6/105b)*

İlk bakışta zarf-fiil ekleriyle bitimsizleşen ve yargıya ancak satırlar sonrasında ulaşılan bu uzun birleşik cümle, Johanson’un da zikrettiği üzere ilgili eklerin belli bölümlere

⁵⁰Detaylı malumat için bk. Johanson, “Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis”, Jochen Rehbein, Christiane Hohenstein, Lukas Pietsch (ed.), *Connectivity in Grammar and Discourse* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2007), s. 194-197.

⁵¹ Johanson, “Aspectotemporal connectivity in Turkic”, s. 194.

ayrılmasıyla anlaşılabilirlik kazanır. Türkçede zarf cümlecikleri ana cümleyi çoğu kez semantik bakımdan nitelerken -(y)Xp gerundiumu, diğer gerundiumlardan farklı olarak ‘bir şeyi yapmak’ ve sonra ‘başka bir şeyi yapmak’ manasında periyodik zincirleme cümlelerde kullanılmaktadır. Doğrusal ardışıklık prensibine (*the principle of linear successivity*) göre tahkiyede eşit olayların dizilimini ve yan cümle eyleminin temel cümledenkinden daha önce gerçekleştiğini gösteren⁵² ekin bu fonksiyonu, Batı Türkçesinin ilk evrelerinden itibaren görülmekte, Osmanlı Türkçesi döneminde ise yoğunluk kazanmaktadır.⁵³ Sadece son fiilin yani temel cümleden yüklemine tam olarak çekimlendiği bu cümlelerin kullanımı, 19. yüzyıl Tanzimatçıları ve Fransız nâsirlerinin etkisiyle zayıflamış, dolayısıyla Türkçede eskisi kadar kullanılmamasında dilin “Avrupalılaşması” etkili olmuştur.”⁵⁴

Johanson bu eki, intraterminal ve postterminal olmayan, adterminal (olayın başlangıç ve bitiş sınırının yahut sürecinin değil kritik sınıra ulaşıldığı noktada bizzat kendisinin gözlemlendiği ‘aspekt’) “-di” ekine mukabil görür.⁵⁵ Bu bilgiler ışığında yukarıdaki cümleyi şu şekilde bölümlere ayırmak mümkündür:

1. *çünkü ‘asâkir-i islâmdan meydân-ı ma‘reke’i hâlî görüp* (küçük bölünme)
2. *mâl cândandur dèyüp* (küçük bölünme)
3. *hemân altı biñ kadar güzîde kâfir ile dağdan* (küçük bölünme)
tomuz topu olup çıkup
4. *hazîne zabtına me‘mûr olanlarla cenge âhenk êtdüklerinde* (büyük bölünme)
5. *‘asâkir-i islâmuñ geride kalanları bu hâlî görüp* (küçük bölünme)
6. *bire dağdan kâfir çıkdı dèyüp* (küçük bölünme)
7. *on biñ kadar güzât-ı müslimîn bu nemse kâfiriyle germ-â-germ* (zincirin temeli)
yine şavaşa başlarlar

⁵² “-(y)Xp eki nadiren eş zamanlılık bildirir ve bu durumlarda sıralama işlevi hakim değildir. *Orada tatil yapan serüvenci gençler, sabaha kadar çalıp söylediler, dans edip eğlendiler.*” Bk. Duygu Özge Gürkan, “Türkçede Belirteç İşlevli Bağlımlı Cümleler” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016), s.31, 32.

⁵³ Bk. Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 198. Meninski de “üp” ekinin bir *we* “ve” bağlacına denk geldiğini söyleyerek bu fonksiyonun 17. yüzyıldaki varlığına dikkat çeker. Bk. Franciscus à Mesgnien Meninski, *Grammatica Turcica* (Viennae Aetriae, 1680), s.139.

⁵⁴ Johanson, “Periodische Kettensätze im Türkischen”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S. 82, (Wien 1992), s. 201.

⁵⁵ Johanson, “Aspectotemporal connectivity in Turkic”, s. 194.

Büyük bölünmeye kadar olan cümlecikler birer sıralı cümle iken, bu kısımdan sonra ‘ve ondan sonra, daha sonra’ manalarıyla adeta bir zarf bağlaç gelir ve cümle nihayete erer. Dolayısıyla bu cümle şöyle anlaşılmalıdır: (1) *Savaş meydanını boş görünce/boş gördükleri zaman* (2) *mal candandır dediler* (3) *Hemen altı bin kadar güzide kafir ile dağdan adeta bir domuz topu gibi çıktılar.* (4) *Hazine zabtına memur olanlarla savaşımaya başladılar. [Daha sonra] İslam askerinin geride kalanları bu hali gördü [ve]* (5) “*Bre, dağdan kafir çıktı!*” dedi. (6) *On bin kadar müslüman askeri bu Nemse “Avusturya” kafiriyle hararetle bir şekilde savaşımaya başladı.*

Seyâhatnâme’nin dilini anlamak için dikkat edilmesi gereken noktalardan bir diğeri, eseri günümüz dilinin şablonunu kıstas alarak değerlendirmemektir. Zira Evliyâ, dinamik, canlı ve akıcı üslubuyla çoğu kez sanat gayesi gütmekten günümüz Türkçesinde ifade bozukluğu olarak görülebilecek türden cümlelere sıkça yer verir. Bu kullanımları, önermeler arası sebep-sonuç münasebetinin bulunduğu şu cümlelerle örneklendirelim:

sebeb-i tesmiyesi oldur kim koca gâzî hudâvendigâr bu kal’a’i feth etmede ‘usret çeküp şu çorlu dağı feth olmadı deyüp feth oldukda ismine çorlu dediler (3/106b) (sebeb-i tesmiyesi + sebep bildiren -dUKdA eki)

hattâ şadria ‘zam bu ahvâli ibrâhîm paşaya demiş paşa-yı gâfil gaflet edüp aslâ mukayyed olmamış anüñiçün sebeb-i katli ol olmuş (6/117b) (anüñiçün + sebeb-i katli)

bir ayda feth edün deyü nefes edüp and-ı mâh etdüm dedükleri için andımâhî kal’ası demesiniün sebeb-i tesmiyesi oldur (9/54b) (-dUKlArI için + sebeb-i tesmiyesi)

ba’dehü günden güne harâb olmasına sebeb birbirlerinin hakların yumurta ile yedüklerinden harâb olmuştur (4/238b) (-mAsInA sebeb + sebep bildiren -dUKlArIndAn eki)

C. ÇEVİRİYAZI SİSTEMİNDE UYGULANAN YÖNTEM

İncelenen eserin ilgili kısımlarının çevriyazıya aktarımında Türkiye’de yaygın olan işaretler kullanılmıştır. Geleneksel metin neşirlerinin ekserisinden farklı olarak art damak /n/’sini ([ng]) karşılayan sağır kef /ڭ/ için aslında damaksıl “*palatal*” bir /n/’ye ([ny]) tekabül eden /ñ/ değil, filolojide uluslararası kabul gören /ɲ/ işareti kullanılmış, böylece bir farkındalık da oluşturulmaya çalışılmıştır. Dikkat edilen bir diğer husus da kapalı /è/’nin gösterimidir. Müellif her ne kadar bazen esre ile harekelendirmede bulunsa da gerek tarihî dönemlerde gerek ağızlarda bulunan bu fonemin gösteriminde bir tutarlılık esas alınmış, fonolojide è > i > e şeklinde bir değişimin aksine i > è > e değişimi mümkün olduğundan günümüz Türkçesinde /e/ ile telaffuz edilen bu sözcüklerin /i/ yerine /è/ ile gösterimi tercih edilmiştir (*bêş, gêce, dê-, vèr-, yè-* vb.).

Amacımız, genel kanaatin müellif hattı olduğu bu eserin tamiri olmadığından, imlası yanlış olan kelimelerin doğru şekilleri verilmiş, eksik harf yahut ve bağlacı (mesela *cân [u] göñül, tavşîf [u] temdîh* vb.) köşeli parantez [] içine alınmıştır. Benzer yapıda art arda gelen cümle öğeleri yahut cümleler üç nokta işaretiyle (...) gösterilerek bir tasarrufa gidilmiştir.

Metinde ünlü ile biten bir kelimeye akuzatif eki getirilmek istendiğinde bazen [ى] yerine hemze işareti [*] kullanılmış, bu suretle akuzatif eki sola dönük kesme işareti (') ile çevriyazıda gösterilmiştir. Günümüz imlasında ayrı yazılan bazı unsurların öncesindeki kelimeye bitişik yazıldığı örnekler, tire işareti (-) ile gösterilmiştir (*ol-kadar, degil-ki* vb.).

17. yüzyılın telaffuzunu doğru yansıtabilme gayesiyle basmakalıp okumaları aktarmaktan ziyade Meninski’nin sözlüğüne müracaat edilmiş, bu bağlamda *âhîr-i kâr* yerine *âhîr-ı kâr*, *sarây* yerine *serây*, *şehir* yerine *şehar*, *arż* yerine *erż*, *işte* yerine *oşte*, *biraz* yerine *birez*, *bıyık* yerine *biyık*, *yıldız* yerine *yıldız* vb. okunuşlar tercih edilmiştir. “Eski Anadolu Türkçesinden veya Osmanlı Türkçesinden aktarılan metinlerde, Arapça ve Farsça menşeli kelimelerdeki uzun ünlüler – gerçekte uzun telaffuz edilip edilmedikleri sorgulanmaksızın – geleneksel olarak transkripsiyonda gösterilir.”⁵⁶ Fakat aynı durum Batılı kelimelerde görülmez. Bu bağlamda, Batı vilayetlerine de

⁵⁶ Şenlik, *Tiryâkî Hasan Paşa Gazavâtnâmesi ve Bazı Filolojik Notlar*, s. 29.

seyahatler gerçekleştiren Evliyâ'nın verdiği Batılı kelimeler, uzun telaffuz edilmeme ihtimalleri olmakla birlikte Arapça, Farsça kelimelere uygulanan yöntemle uzun ünlülü şekillerde gösterilmişlerdir (*kıral* yerine *ķırāl*, *fıransa* yerine *fırānsa*, *işpanya* yerine *işpānya* gibi).⁵⁷

Aşağıda yer alan transkripsiyon tablosu, Şenlik'in Kreutel'den⁵⁸ istifade etmekle birlikte, üzerinde birtakım değişiklikler yaptığı tablo olup, (ق) için /q/ yerine /ķ/, (خ) için /x / yerine /ħ/ aktarımı tercih edilmiştir. Farsça cümle örnekleri, bu tablodan istifade edilerek Arap harfleriyle yazıldıktan sonra Modern Farsçanın telaffuzuna yakın bir işaretleme sistemiyle gösterilmiş, /e/ ile /i/ arasındaki fonemi göstermek üzere /ê/ tercih edilmiştir (*ķê* 'ki', *çê* 'nasıl' vb.).

⁵⁷ Batılı kelimelerdeki bu muhtemel uzunluklar sistematik bir biçimde ilk kez Şenlik tarafından gösterilmiştir. Bk. Şenlik, *Tiryâkî Hasan Paşa Gazavâtnâmesi ve Bazı Filolojik Notlar*.

⁵⁸ Bk. R. F. Kreutel, *Osmanisch-türkische Chrestomatie* (Wiesbaden: Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie 71, 1965).

ÜNSÜZLER

Harf	Adlandırma	Çevriyazı	Harf	Adlandırma	Çevriyazı
ب	be	b (p)	ض	zād	z, d
پ	pe	p	ط	ṭı	ṭ
ت	te	t	ظ	ẓı	ẓ
ث	ṣe	ṣ	ع	‘ayn	‘
ج	cīm	c (ç)	غ	ğayn	ğ
چ	çīm	ç	ف	fe	f
ح	hā	ḥ	ق	ḳāf	ḳ
خ	ḥı	ḥ	ك	kef	k, g, ŋ
د	dāl	d	ل	lām	l
ذ	zāl	z	م	mīm	m
ر	re	r	ن	nūn	n
ز	ze	z	و	vāv	v
ژ	je	j	ه	he	h
س	sīn	s	ی	ye	y
ش	ṣīn	ṣ	ة	hemze	’
ص	ṣād	ṣ			

ÜNLÜLER

Harf	Adlandırma	Çevriyazı
ا / ...	elif/fetha	a, ā, e, é, ı, i, o, ö, u, ü
و / ...	vāv/zamme	o, ō, ö, u, ū, ü
ی / ...	ye/kesre	é, ı, i, ī, (ā)
ه	he	a, e, i
آ	elif medde	a, ā
او	elif vāv	o, ö, u, ū, ü
ای	elif ye	é, ı, i, ī

I. NAZARÎ TEMELLER

1.1. TÜRKÇE-FARŞÇA MÜNASEBETLERİNİN TARİHÎ ARKA PLANI

Türkçe-Farsça münasebetlerinin tarihi, Türklerin İranî halklarla Orta Asya’da bir arada yaşadıkları İslam öncesi döneme kadar götürülebilir. Türklerle İranî halklar arasındaki ilişkilerin tarihinin hayli eski olması, kimi dilbilimci ve tarihçiyi, dilsel ve kültürel alışverişin yoğunluğunu göz önünde bulundurarak bu iki topluluğun karşılıklı etkileşim sürecini simbiyotik bir ilişki olarak tanımlamaya sevk etmiştir.⁵⁹ Aslında 11. yüzyıl Türk leksigografi Kaşgarlı Mahmûd (öl. 1102)’un *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*’te yer verdiği bir Türkçe deyim, bu simbiyotik ilişkiyi tarihî değeri olan bir kayıt olarak çok veciz bir şekilde ortaya koyar: *Bassız börk bolmas tatsız türk bolmas* “Başsız, şapkasız baş olamayacağı gibi Tat (İranlı) olmadan da Türk olamaz.”⁶⁰

İki topluluk arasında bahsi geçen bu köklü ilişki, ilk başlarda Orta Asya steplerinde yaşayan İranî göçebe toplulukların Türklerle olan temasında gözlemlenebilir. Zamanla Türklerle İranî halklar arasında ticaretin gelişmesinin yarattığı çok daha uygun sosyalleşme koşullarında kültürel aktarım yoğunlaşmıştır.⁶¹ Ticaret ve kültür aktarımı, her iki topluluğun yaşadığı coğrafyaların kaderini belirleyen siyasî gelişmelerin tesiriyle zaman içinde büyük çaplı dilsel alışverişi de kapsayacak şekilde genişlemiş ve Türklerle İranlılar ortak bir kültür havzasının parçaları hâline gelmişlerdir. 6. yüzyılda Köktürk Kağanlığı’nın kurulması ve Köktürklerin kısa sürede Orta Asya’da egemen olup Batı’ya doğru açılma isteği, İpek Yolu üzerinde Türklerle İranlıların daha yakın temasta bulunmalarını kolaylaştırmıştır. Bu noktada İranî bir halk olan

⁵⁹ Johanson gibi dilbilimciler, Türklerle İranî halkların bir arada yaşamalarından kaynaklanan simbiyotik ilişkinin haklı olarak daha çok dilsel boyutuna vurgu yaparken, Peter Golden ve Maria Eva Subtelny gibi tarihçiler dil ve kültür bağlamında gelişen bu ilişkinin geniş bir tarihsel bağlamda değerlendirilmesine dikkat çekerler. Bk. Johanson, “Historical, cultural and linguistic aspects of Turkic-Iranian contiguity”, Lars Johanson ve Christiane Bulut (ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), s. 1-14; Peter B. Golden, “Turks and Iranians: An Historical Sketch”, Lars Johanson ve Christiane Bulut (ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), s.18.; Maria Eva Subtelny, “The Symbiosis of Turk and Tajik”, Beatrice F. Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (New York: Routledge, 2018), s. 45-61.

⁶⁰Golden, “Turks and Iranians”, s. 17.

⁶¹ Özellikle 4. yüzyıldan itibaren Altay dillerini konuşan göçebelerin Orta Asya’da İranî halkların yaşadıkları bölgelere yerleşmeleri iki topluluk arasındaki teması artırmıştır. Bk. Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München: Verlag C. H. Beck, 1983), s. 346.

Soğdların, Türk ve İran kültürlerinin etkileşiminde kilit bir rol oynadığını vurgulamak gerekir. 4. yüzyıldan beri İpek Yolu hattı boyunca yerleşik olan Soğdlar, Orta Asya’da Taşkent, Semerkant ve Buhara gibi şehirlerde hâkim konuma gelmiş; ticaret kolonileriyle Türklerin ve İranî halkların yaşadıkları bölgelerde, diğer coğrafya ve kültürlerle de oluşturdukları iletişim ağının katkısıyla kültürel alışverişin aracısı olmuşlardır.⁶²

Bu döneme kadar dilsel etkileşim açısından bir değerlendirme yapıldığında, özellikle İranî halkların konuştukları dillerden Türkçeye aktarılan birçok kelimenin varlığı söz konusudur. Her ne kadar kelimelerin bir dilden diğerine geçişi ve köken sorunu dilbilimciler tarafından tartışılıyor olsa da *tümen* kelimesinin Toharcadan ve *balta* (*baltu*) gibi başka örneklerin de diğer İranî dillerden Türkçeye geçtiği düşünülmektedir.⁶³ Yukarıda belirtildiği üzere, Orta Asya’da hayli etkin olan Soğdlar, 8. ve 9. yüzyıllarda İranî dil ve kültürün Uygurlar arasında yaygınlık kazanmasında öncü olmuşlardır. Senkretik bir kültüre sahip olan ve aralarında Budizm’den Nasturi Hristiyanlığa ve Maniciliğe kadar farklı dinlere inananları barındıran Soğdların bir kısmının İran menşeli Maniciliğe inanmaları, Uygurların Maniciliği 762 yılında resmî din olarak benimsemelerinin ardında Soğdların olduğunu düşündürmektedir.⁶⁴ Soğdların Uygur Kağanlığı üzerindeki nüfuzlarının, Uygur yönetimindeki siyasî rolleri ve Manicilik vesilesiyle de dinî rollerine bağlı olarak artması, İranî diller arasında en önemlisi kabul edilen hatta kimi araştırmacılar tarafından dönemin Avrasyası’nın *lingua francası* olarak addedilen Soğdcadan Türkçeye geçen kelimelerin varlığında da kendini göstermiştir. Hususiyetle, dinî kavramlar olarak Eski Türkçedeki *uçmak* ‘cennet’ ve *tamu* ‘cehennem’ gibi kelimeler bunlar arasında zikredilmektedir.⁶⁵

⁶² Soğdlar hakkında bk. Süer Eker, “‘Orta Asya’nın Gizemli Halkı’: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, S. 24 (2012), s. 41-76; Michael Biran, “Silk Roads”, Josef W. Meri (ed.), *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, c. 1 (New York: Routledge, 2006), s. 746.

⁶³ A. Róna-Tas, “The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question”, Lars Johanson ve E. Á. Csató (ed.), *Turkic Languages* (London: Routledge, 1998), s. 78-79.

⁶⁴ Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 49.

⁶⁵ Golden, “Turks and Iranians”, s. 23. Göktürk Kağanlığı döneminden kalma, 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Bugut Yazıtı’nın iki dilli olduğunu, bunlardan birinin Brahmi dilinde olup diğerinin Soğdca olduğunu belirtmek, Soğd dilinin Türkler arasında gördüğü kabulü ortaya koyar.

Soğdcanın Türkçeye ne denli tesir ettiğine ve dili hangi açılardan etkilediğine geçmeden evvel bir dilbilim terimi olarak *kod kopyalama* ve *alıntılama* temas etmek gerekir: İki dil arasındaki yoğun ve uzun süreli münasebetin, dilsel bir alışverişi beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Temelde ihtiyaç ve prestijin etkin rol oynadığı⁶⁶ bu alışverişi Johanson, kod kopyalama (*Kodekopieren/Code copying*) terimiyle ifade ederek, bu bağlamda Türkolojide, İngilizce *borrowing (/loanwords)*’in tercümesi olan *ödünçleme* tabirine karşı çıkar. Zira dil ilişkilerinde hiçbir şey gerçekten ödünç alınmış olmaz, verici dil (*donor/source language*)’in hiçbir şeyi elinden alınmaz, alıcı dil (*recipient language*) de verici dildekiyle aynı olabilecek hiçbir şeyi almaz.⁶⁷ Johanson’a göre verici dildeki unsurların kopyalanması üç surette gerçekleşir: a) Genel kopya (*Globalkopie*): Dil unsurlarının materyal, içerik, kombinasyon vb. özelliklerinin “blok” hâlinde, olduğu gibi kopya edilmesidir. b) Seçilmiş kopya (*Teilstrukturkopie*): Dilin yalnızca seçili, belli yapı özelliklerinin kopya edilmesi durumudur. Çalışmamızın temelini oluşturan sentaks alıntılması bu gruba dahildir. c) Karma kopya (*Mischkopie*): En az bir genel kopya içeren yapılardır. İlgili cümlelerinin ilgi zamirleriyle birlikte kopyalanması, yani sentaksın yanı sıra o yapıda yer alan gramer unsurunun da kopyalanması bu başlıkta değerlendirilebilir.⁶⁸ Kopyalama hadiselerinde orijinal unsur ile kopyası arasında belli düzeylerde belli farklılıklar bulunmakta, buna da dilin yapısal özellikleri sebebiyet vermektedir.⁶⁹

Bu üç kategoriden de anlaşılacağı üzere alıntılama, yalnızca leksikal unsurlardan ibaret değildir. Fonemler, fonolojik kurallar, söylem stratejileri, sentaktik yapılar ve semantik ilişkiler de pekala alıntılanabilir.⁷⁰ Dolayısıyla Soğdların Uygurlarla olan uzun vadeli münasebetleri yalnızca leksikal alıntılama ile sonuçlanmaz. Uygurlar, Mani metinlerinin tercümelerini yaparken Soğd yazısını kullanmaya başlamışlardır. Soğdca yazı sisteminin Uygurlar aracılığıyla Türkçeye adaptasyonu, Uygurlar

⁶⁶ Lyle Campbell, *Historical Linguistics – an Introduction* (Edinburg: Edinburg University Press, 1998), s. 59.

⁶⁷ Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*, terc. Nurettin Demir (Ankara: TDK Yayınları, 2014), s. 28-29.

⁶⁸ Teferruatlı bilgi için bk. Johanson *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*; Johanson, “Code-copying in immigrant Turkish”, Guus Extra and Ludo Verhoeven (ed.), *Immigrant languages in Europe* (Clevedon • Philadelphia • Adelaide, 1993), s. 197-221.

⁶⁹ Johanson, “Code-copying in immigrant Turkish”, s. 203.

⁷⁰ Lyle Campbell, *Historical Linguistics – an Introduction*, s. 57.

döneminde Türkçenin sentaktik yapısında İranî bir din ve dilin etkisiyle değişim meydana gelmeye başladığını da göstermektedir. Nitekim Türkçede iki önermenin birbiriyle irtibatlandırılması ya bunların art arda sıralanması (*juxtaposition*) yahut da fiilimsiyle bitimsizleşip başka bir cümlemin içine yerleştirilmesi suretiyle oluşan birleşik cümlelerle mümkünken bu devrede özellikle bağımlılaştırıcı bağlaçlarla cümle bağlama tekniği Türkçeye girmiştir. Her ne kadar Uygurlar millî bir dil bilinciyle bu bağlaçları *kaçan*, *kalıtı* gibi Türkçe kelimelerle karşılamaya çalışsalar da teşkil edilen cümleler Türkçenin aslî sentaktik yapısına aykırı durmaktadır.

Türkçe-Farsça münasebetlerinin tarihi açısından Eski Uygurcanın Soğdca'dan etkilenmesinden çok daha önemlisi ise İslamiyet'i kabul eden Türklerin kurdukları Müslüman-Türk devletlerinin sınırlarını İran coğrafyasına doğru genişletmeleri, Türklerle İranî halkların daha fazla iç içe bulunmaları ve bu suretle çok kültürlü bir ortamın oluşmasıdır. Bir Türk devleti olup olmadığı tartışmalı olan Sâmânî Hanedanı'nın 9. ve 10. yüzyıllarda Orta Asya'da Buhara ve Semerkant gibi şehirleri merkez olarak oluşturdukları siyasî yapı, Orta Asya'dan Doğu İran'a kadar geniş bir coğrafyada birçok kültürün bir arada bulunmasına imkân tanımıştır. Bu dönem, Orta Asya coğrafyasında İslam'ın egemen olmaya başlamasıyla birlikte Yeni Farsçanın gelişmesine tanıklık etmiştir. Yeni Farsça üretilen yazılı ürünlerin yanı sıra Sâmânîlerin Farsçayı kültür dili olarak öne çıkarmaları, hakimiyetleri altında yaşayan Türklerin dil ve kültür açısından İranî bir etkiye maruz kalmalarına neden olmuştur. Dahası, 11. ve 12. yüzyıllarda Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı hakimiyeti altına alan Türk Hanedanı Gazneliler'in Farsçayı resmî dil olarak benimsemesinin yanı sıra Fars edebiyatının en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilen Firdevsî (öl. 1020)'nin *Şehnâme*'sinin Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'a sunulması, İranî dil ve kültür etkisinin artık tartışmasız bir noktaya geldiğini göstermektedir. Şüphesiz Farsçayla Türkçe arasındaki ilişkilerin derinleşmesi Selçuklular Döneminde oldukça belirgin bir hâl almıştır. Orta Asya'daki Oğuz boyları, Selçukluların İran coğrafyasını ele geçirmeleriyle birlikte buraya yerleşmişlerdir. Konuşma dili açısından bölgede Türkleşmeye neden olan bu süreç, yazılı dil söz konusu olduğunda Farsçanın lehine işlemiştir. Sâmânîler ve Gazneliler gibi saray dili olarak Farsçayı benimseyen Selçuklular, İranî kültürü Anadolu'ya taşımışlardır. Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî (öl.

1273)’nin *Mesnevî*’si bu sosyo-kültürel gerçeğin neticesi olarak 13. yüzyılda Anadolu’da Farsça kaleme alınmıştır.⁷¹

Osmanlı Devleti 14. yüzyıldan itibaren Anadolu’da egemen olmaya başlamış, uzun süredir Türk devlet bürokrasisi ve edebî çevrelerince benimsenmiş olan Farsçanın dil kaideleri ve edebî geleneği tabii olarak Osmanlıca’ya kolayca nüfuz edebilmiştir. Bu bağlamda şu tespiti yapmak gerekir: Yazılı dil olarak Farsçanın Türkler arasında bu kadar kolay kabul görmesinin siyasî ve sosyolojik boyutu göz ardı edilmemelidir. Nitekim İran coğrafyasında Sasani Devleti’nden kalan yazılı kayıt ve kültür geleneği ile İranî halkların özellikle Soğdlar aracılığıyla Orta Asya’da önemli bir kültür taşıyıcısı rolünde olmaları, doğal olarak Türklerin bölgedeki prestijli dile ve kültüre yönelmelerine neden olmuştur. Yeni müslümanlaşan Türkler için daha yabancı olan Arapça ile mukayese edildiğinde bölgelerarası bir iletişim dili olan Farsça, İslamî kavramların bu dile girişiyle birlikte çok daha fonksiyonel bir niteliği haiz oldu. Johanson’un da belirttiği üzere Farsça, “İslam’ın ikinci dili hâline gelmişti.”⁷² Bu bağlamda, Arap alfabesiyle yazılan ve İslamîleşen Farsça dil kültürü, ona yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle daha yakın olan Türkler için çok daha uygun bir seçenektir. Saray dili olarak Farsçayı benimsemiş olan Selçukluların aksine Osmanlıların Türkçeyi kullanmaları, Farsçanın Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı kültür dünyası üzerindeki etkisini azaltmadı. Nitekim Osmanlı Devleti’ni bir cihan imparatorluğu hâline getiren Fatih Sultan Mehmed (Avnî) ve Yavuz Sultan Selim (Selîmî) gibi padişahlar, Farsça divan tertip ederek Farsçanın, Osmanlı’nın en yüksek zümrelerinde kabul gördüğünü ortaya koymuş oldular.

Osmanlı Türkçesindeki yabancı dil tesiri söz konusu olduğunda genellikle Arapça ve Farsçadan bahsedilir. Nitekim Osmanlıca metinlerde cümleler, bazen fiilin Türkçe olması haricinde, neredeyse tamamı Arapça ve bilhassa Farsçadan geçen kelime ve tamlamalardan (*izâfe*) müteşekkil bir yapıyla karşımıza çıkar. Fakat burada bir hususa dikkat çekmek gerekir: Arapçayla mukayese edildiğinde Farsça, Osmanlı Türkçesi

⁷¹ Yeni Farsçanın Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde gösterdiği gelişmenin değerlendirmesi için bk. Nile Green, “Introduction: The Frontiers of Persiatic World (ca. 800-1900)”, Nile Green (ed.), *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca* (Oakland: University of California Press, 2019), s. 12- 27.

⁷² Johanson, “Historical, cultural and linguistic aspects of Turkic-Iranian contiguity”, s. 3.

üzerinde çok daha büyük bir nüfuza sahiptir ve Şenlik'in de belirttiği üzere Türkçede Arapça kökenli kelimeler bulunsu dahi bu kelimelerin çoğunun Türkçeye Farsça üzerinden, Farsça filtresinden geçtikten sonra girmesi bir vakıadır.⁷³ Türkçeye Arapça orijinalleri yerine Farsça kanalıyla giren kelimeler Türklerin İranî halklardan coğrafi olarak biraz uzaklaşıp Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra da korunmuştur. Bugün Türkçedeki *abdest*, *namaz*, *peygamber* vb. İslam dinine ilişkin en temel kelimelerin Farsçadan alınmış olması, dinî dilde bile Farsçanın Türkçe üzerindeki müessir konumunu gösterir. Marek Stachowski'ye göre Osmanlıcada, Farsça kanalıyla Arapçadan aktarılan binlerce kelimenin yanında Farsçadan direkt alıntılanan 600'ün üzerinde kelime mevcuttur.⁷⁴ Rakamlar tartışmaya açık olmakla birlikte dilsel münasebetin ne denli güçlü olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da bu tesirin çoğu araştırmacı tarafından yalnızca leksikal düzeyde düşünülmesidir. 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi örneğiyle bu çalışmada da görüleceği üzere, Türkçenin sentaktik yapısı İranî dillerle irtibata geçtiği dönemlerden itibaren değişime maruz kalmıştır. Batı Türkçesi düzleminde bakacak olursak “Farsça etkisi, Eski Anadolu Türkçesinde mevcut olan, Osmanlı Türkçesi devresinde yoğunlaşan ve günümüz Türkçesinde tamamen yok olmayan, hala yaşayan bir olgudur; üstelik sadece leksikal anlamda değil, sentaktik ve semantik bakımdan da.”⁷⁵ Zira güçlü yapısal alıntılmalarda ilişki yoğunluğunun iki temel parametresi olarak kabul edilen zaman ve ikidillilik derecesi⁷⁶, Türkçe ve Farsçada ziyadesiyle var olup, bu türden alıntılmaları da mümkün kılmıştır.

Arapça ise morfolojik ve sentaktik olarak Türkçeye dikkate değer biçimde tesir etmemiştir. Bağlaçsız bir dil olup, cümleler koordine edileceği zaman art arda sıralanan cümlelerden (*parataxis*) istifade eden Türkçenin, Arapçadan *wa* ‘ve’

⁷³ Şenlik, *Tiryâki Hasan Paşa Gazavâtname'si ve Bazı Filolojik Notlar*, s. 31. Arapça kökenli kelimelerin Farsça üzerinden Türkçeye girmesini inceleyen şu çalışmaya da bakılabilir: Zehra Sağ, “Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Menşeli Kelimeler” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019).

⁷⁴ Stachowski'nin tespiti için bk. John R. Perry, “Turkic-Iranian Contacts i. Linguistic Contacts”, <https://www.iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-i-linguistic> [Erişim 02.11.2020]

⁷⁵ Ahmet Şefik Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4 (İstanbul 2014), s.176.

⁷⁶ S. G. Thomason ve T. Kaufman, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics* (Berkeley: University of California Press, 1991), s. 67.

bağlacını ve bu bağlaçla teşkil edilen cümle yapısını alıntılama, Arapçanın az da olsa Türkçenin sentaksına olan etkisine (*slight structural borrowing*) örnek teşkil eder.⁷⁷

Hülasa, tarihî süreç içerisinde Türkler ve İranî halklar arasındaki yoğun iletişim neticesinde Farsçanın Türkçe üzerinde baskın bir etkisi olmuştur. Fakat Türkçe-Farsça münasebetleri sadece Farsçanın Türkçeye olan tesiriyle sınırlandırılmamalıdır. Zira yüzyıllarca aynı coğrafyayı paylaşan bu iki topluluğun etkileşiminde, Türkçenin de Farsçayı etkilemesi kaçınılmazdır. Türkçenin Farsçaya olan tesirinde hassaten iki tarihî olguyu göz önünde bulundurmak gerekir. Bunlardan ilki özellikle Selçuklularla birlikte 11. yüzyıldan itibaren Türkmenlerin İran coğrafyasına yerleşmesidir. Tarihî İran coğrafyasında Türkleşme sürecine yol açan bu göç olgusu, bugünkü İran'ın kuzeybatısıyla Azerbaycan bölgelerinin demografik ve kültürel olarak Türkleşmesine yol açarken, diğer taraftan da orada yerleşik olan ve İranî dilleri konuşan toplulukların Farsçası üzerinde Türkçenin tesirine neden olmuştur. Bu süreç Selçukluların İran'da hakimiyetlerini tamamen kaybedip yerlerini Moğollara bırakmalarından sonra da devam etmiştir. 13. yüzyılda İran'a hâkim olan, yönetici tabaka ve askerî zümre içinde Türkleri barındıran Moğollar döneminde de bölgedeki Türkçe etki devam etmiştir.⁷⁸

Türkçenin Farsça üzerindeki etkisinde ikinci önemli hadise ise kökleri, bugün İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan'ın Erdebil şehrine dayanan Türk Hanedanı Safevîlerin 16. yüzyılda İran'a hâkim olmasıdır. Şah İsmail tarafından 1501 yılında kurulan Safevî Devleti'nin 1736 yılına kadar süren hakimiyeti, İran'ı yöneten tabakanın Türk olması ve Türk nüfusunun ciddi orandaki varlığı, sadece toplumsal anlamda değişimlere neden olmaz.⁷⁹ Farsça edebiyat ve yüksek kültürün dili olarak konumunu muhafaza etmeye devam etse bile Safevî sarayının, askerî zümrenin ve Türk nüfusun konuştuğu dil olan Türkçe, Farsça üzerindeki etkisini arttırır.⁸⁰ Türkçenin Safevî Hanedanı'nın kimliğiyle özdeşleştirilmesi hususunda en bilindik ve çarpıcı örnek Şah İsmail'in *Hatâyî* mahlasıyla Türkçe şiirler yazmasıdır. İranî coğrafyada Türk ve Türkçe etkisi Safevî Devleti'nin yıkılmasından sonra da devam

⁷⁷ S. G. Thomason ve T. Kaufman, *Language Contact*, s. 79.

⁷⁸ Johanson, "Historical, cultural and linguistic aspects", s. 2; John Perry, "The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran", *Iran & the Caucasus*, c. 5 (2001), s. 193.

⁷⁹ Safeviler hakkında bk. Tufan Gündüz, "Safeviler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul, 2008), s. 451-457.

⁸⁰ Perry, "The Historical Role of Turkish", s. 193-200.

etmiştir. İran’da Safevîler’den sonra 18. yüzyılda hüküm süren Afşar Hanedanı ve ardından bölgeye 18. yüzyıl sonunda hâkim olup 1925’e kadar hükümrانlığını devam ettiren Kaçar Hanedanı, Türk hanedanlar olarak İran’ı ve İranlıları yönetmiş, dolayısıyla dilsel ve kültürel açıdan bölgedeki Türkçe etkinin devamlılığını sağlamışlardır.

Türkçenin Farsça ile olan münasebetleri üzerine çalışmalarıyla bilinen John Perry’nin belirttiğine göre, standart Farsçada Türkçe kelimelerin çok yaygın kullanımı söz konusudur. Perry, Doerfer’in çalışmalarına dayanarak 1200 kadar Azerbaycan Türkçesi kökenli kelimenin Farsçaya geçtiğini ve bunların ekserisinin Türklerin askerî ve idarî görevlerde yer almasından dolayı bu alanlara ait kelimeler olduğunu ifade eder.⁸¹ Türkçenin Farsça üzerindeki etkisi sentaksta da kendini gösterir. Arapça kelimelerden teşekkül etse de *bāb-ı ‘ālī*’nin sola doğru genişleyen bir tamlama yapısıyla *‘ālī qapu* olarak kullanılması yahut *sabzi polow* ‘sebzeli pilav’ türünden örnekler, kelime sentaksı düzeyinde bu tesirin tanıkları olarak değerlendirilmelidir.⁸² Cümle içerisindeki gramatikal unsurların sırası, dizilimi başta olmak üzere birbirinden farklı yapısal özelliklere sahip olan bu iki dil, bazen alıntılamanın yönünü ve ne zaman gerçekleştiğini tayin etmemizi zorlaştıracak derecede birbirlerini etkilemişlerdir.⁸³ Bu durum, elbette ki Türkçe ve Farsça arasındaki *girişimin*⁸⁴ tarihinin çok uzun yıllara dayanmasıyla açıklanabilir.

⁸¹Perry, “Turkic-Iranian Contacts I: Linguistic Contacts”, <https://iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-i-linguistic>. [Erişim 16.12.2020].

⁸² Perry, “Turkic-Iranian Contacts I: Linguistic Contacts”, <https://iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-i-linguistic>. Türkçenin Farsça üzerindeki etkisi üzerine ayrıca bk. Mauro Maggi ve Paola Orsatti, “From Old to New Persian”, Anousha Sedighi ve Pouneh Shabani- Jadidi (ed.), *The Oxford Handbook of Persian Linguistics* (Oxford: Oxford University Press, 2018), s. 47-48.

⁸³ Türkçe-Farsça arasındaki sentaks alıntılamanın, bir İran dili olan Tacikçe ile Türk dillerinden Özbekçe ve Kaşkaycanın fiil sistemleri üzerinden gösterildiği şu çalışmaya bakılabilir: John David Soper, “Loan Syntax in Turkic and Iranian: The Verb Systems of Tajik, Uzbek, and Qashqay”, (Doktora Tezi, University of California, 1987).

⁸⁴ *Girişim* ifadesiyle, bir dilbilim terimi olan, “Konuşurlarının iki dilli yahut çok dilli olması sebebiyle bir dilin diğerine olan müdahalesi, o dildeki değişimlere yol açan süreç” manasındaki *interference* kastedilmektedir.

1.2. TÜRKÇEDE ÖNERMELERİN BİRBİRİNE BAĞLANMA ŞEKİLLERİ

Bu çalışmada, bir ifadenin anlamsal muhtevası diyebileceğimiz önerme (*proposition*) ve önermelerin biçimsel karşılıkları olan cümleler/cümlecikler (*predication*), birbirlerine bağlanmaları hususunda semantik ve sentaktik kriterler ayrı ayrı değerlendirilerek incelenmektedir. Türkçede basit cümle, en az bir fâil⁸⁵ (*actant*) ve cümlelerin temel unsuru olarak kabul edilen bir yüklem (*predicate*)’den müteşekkildir. Bir cümlede yüklem, bitimli (*finite*) yahut bitimsiz (*infinite*) bir morfolojide olabilir. *Cümlecik* veya *yan cümle* terimleri de genelde bitimsiz morfoloji arz eden bir cümleyi karşılamak üzere kullanılmaktadır.

Önermelerin birbiriyle nasıl irtibatlandırıldığını inceleyebilmek için elimizde en az iki önermenin bulunması gerekir. Pek çok dilde olduğu gibi Türkçede de cümleler farklı şekillerde birbirine bağlanabilirler. Johanson, Türkçede cümlelerin sentaktik bağlanma türlerini üç başlıkta kategorize etmiştir: **Sıralı cümle** (*Juxtaposition*), **bağlı cümle** (*Kopplung*), aslı Türk tipi **kapsayıcı cümle** (*Einverleibung*).⁸⁶ Şenlik ise Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde önermeler arası sebep-sonuç münasebetini incelediği çalışmasında bunlara bir madde daha ilave eder: **Melez yapılar** (*Hybride*).⁸⁷ Sadece iki cümlelerin art arda sıralanmasıyla oluşan ve aralarındaki semantik ilişkinin bağlam (*context*), bazen de zarf bağlaçlar (*conjunctive adverb, Adjunktor*) vasıtasıyla anlaşıldığı sıralı cümleler (*Juxtaposition*), birleşik cümle (*complex/compound sentence*) olmaması yönüyle diğer üçünden ayrılmaktadır.

A ve B ile sembolize edebileceğimiz iki cümlelerin, hiyerarşik düzlemde yan yana (*coordination*) yahut alt alta sıralanarak (*subordination*) bağlayıcı bir dil birimi vasıtasıyla birbirine bağlandığı cümlelere “birleşik cümle” denir. Bu iki unsuru birbirine bağlamaya yarayan birimleri karşılamak, cümlelerin yalnızca bağlaç

⁸⁵ Bir gramer terimi olarak *öznenin fâilden* farklı bir tarafı olduğunu düşündüğümüz için çalışmamızda, yüklemde belirtilen işin, oluşun, fiilin kim tarafından yapıldığını, eylendiğini belirtmek üzere *fâil* ibaresini kullandık. Fakat haber (yargı) bildiren bir cümlede (mesela *Su soğuktur*) yükleme ‘kim’ sorusunu soramayacağımız için burada ‘fâil’ yerine süje olarak görmemiz gereken ‘özne’ terimini kullanmayı tercih ettik.

⁸⁶ Bk. Johanson “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, Berta, Á. & Molnár, Á (ed.), *Journal of Turkology*, c. 1, S. 2 (Szeged 1993), s. 213-267.

⁸⁷ Bk. Ahmet Şefik Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität”, (Doktora Tezi, Johannes Gutenberg-Universität, 2006).

(*conjunction*) ile bağlanamayacağını, filimsiler gibi muhtelif unsurların da olabileceğini göstermek üzere biz de Johanson'un bir üst kavram olarak belirttiği *Junktor*⁸⁸ terimine karşılık Şenlik tarafından önerilen *bağ*⁸⁹ ibaresini kullanmayı tercih ettik.

1.2.1. Sıralı Cümleler (*Juxtaposition*) ve Zarf Bağlaçlar

Anlam bakımından birbiriyle irtibatlı, sentaktik açıdan bağımsız olan bitimli yapıdaki en az iki cümlelerin art arda sıralanmasıyla oluşan, herhangi bir bağ ihtiva etmeyen cümle türüdür. Örneğin, *Yağmur yağdı. Yerler ıslandı.* Sıralı cümlelerin kullanımına Eski Türkçeden itibaren rastlanmaktadır. Örneğin, “Çıgañ bodunug bay kılım. Az bodunug üküş kılım.” “Yoksul halkı zengin ettim, az halkı çoğalttım.” (Kültigin Yazıtı, Güney yüzü, 10. satır)⁹⁰

İki cümle arasındaki ilişki morfosentaktik bir birim tarafından belirtilmediği için bağlamsal sıralamaya da dikkat edilmesi gerekir. Sıralı cümlelerde iki cümle arasındaki mana münasebetinin zarf bağlaçlar (bağlayıcı zarflar) vasıtasıyla kurulduğu da vakidir. Türkoloji literatüründe çoğu kez bağlaçlarla karıştırılan zarf bağlaçlar, adından da anlaşılacağı üzere zarf fonksiyonunu haizdir ve Johanson'a göre bağlaçlardan farklı olarak ne bağlayıcı ne de bağımlılaştırıcı unsurlardır.⁹¹ “Zarf bağlaçların yerleri odaklamayla ilişkili olarak cümle içerisinde rahatlıkla değiştirilebilir; fâil, nesne ve tümlecin açık bir şekilde yer aldığı cümlelerde özellikle yüklem hemen öncesindeki pozisyona getirilme ameliyesine genellikle müsbet cevap verirler.”⁹² Bunu bir örnekle izah edelim:

Yağmur yağdı. Bu yüzden pikniğe gidemedik / Pikniğe gidemedik bu yüzden / Gidemedik pikniğe bu yüzden.

⁸⁸ Johanson, “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, s. 217.

⁸⁹ Bk. Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 45, S. 45 (İstanbul 2011), s. 252.

⁹⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (İstanbul: Simurg Yayınları, 1998), s. 36.

⁹¹ Johanson, “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, s. 217.

⁹² Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 257.

Fakat aynı esneklik bağlaçlar için söz konusu olamaz. Zira gezegenler nasıl ki yörüngeleri dışına çıkamazlarsa bağlaçlar da yörüngelerinden çıkamazlar.⁹³ Bu serbest morfeimler/bağımsız dil birimleri arasındaki farklardan biri de aslı fonksiyonu iki cümleyi birbirine bağlamak olan bağlacın, hasıl olan birleşik cümlelerin herhangi bir unsuru olmamasına karşın zarf bağlaçların, [A + B] diziliminde ikinci cümle olan B'nin bir unsuru olmasıdır. Nitekim zarf bağlaçlar cümleleri yalnızca semantik olarak bağlar, sentaktik olarak bağlamazlar. Bu da zarf bağlaçların koordine eden, sıralayan bağlaçlarla kombinasyonunu mümkün kılar⁹⁴ (ve + bu yüzden, ve + böylelikle vb.). “Zarf bağlaçların diğer bir işlevi de sarıh bir anlamı olmayan bağlacın, daha hususi ve kesin bir anlam kazanması için onunla kombine edilebilmesidir (ve + ol sebebeden, kim + anüñiçün vb).”⁹⁵

1.2.2. Bağlı Cümleler (*Linking, Kopplung*)

Bitimli morfolojide olup temel cümle özelliği gösteren cümlelerin bağlaçlar vasıtasıyla birbirine bağlandığı cümle türüdür. Yabancı tesire belki de asgarî düzeyde maruz kalan ve Türkçenin sâfi sentaksı için ilk müracaat etmemiz gereken kaynak olan Orhun Kitabeleri'nde bu cümle türünün tek tük (*sporadic*) kullanımla birkaç istisnadan ibaret oluşu ve mevcut bağlaçların cümlelerden ziyade cümle unsurlarını bağlaması⁹⁶, bağlaçla bağlama tekniğinin aslı, Türk tipi bir yapılanma olmadığını göstermeye kâfidir. Bu istisnalar, Hint-Avrupa dillerindeki sıralayıcı bağlaçlar grubundandır.

Hint-Avrupa dillerinde cümle bağlayıcılığı olan iki tür bağlaç mevcuttur:

1.2.2.1. Bağlayıcı (*Coordinative*) Bağlaçlar

Bağladığı cümlelerin hiyerarşik bakımdan birbirine eşit olduğu (A=B) yani cümlelerden birinin diğerine entegre olmadığı bu bağlaçları, semantik hususiyetleri bakımından kendi içerisinde dört gruba ayırmak mümkündür:

⁹³ Buradan elbette farklı pozisyonlarda ve dolayısıyla farklı kombinasyon kalıplarında gelerek farklı anlamlar aktaran bağlaçlar anlaşılmamalıdır. Osmanlı Türkçesinden örnek verecek olursak *ki/kim* bağlacı başlangıç pozisyonunda olduğunda zaman, iki cümle arasında olduğunda ise amaç yahut sebep cümlesi kurmaktadır. Mesela zaman manasını vermek üzere bağlacın pozisyonunun değiştirilmesi imkan dahilinde değildir.

⁹⁴ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 22.

⁹⁵ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 77.

⁹⁶ Bk. Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. bs., haz. Mehmet Ölmez (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, 2003), s. 156-58.

- a. ekleyici (*additive*) bağlaçlar: *ve* türünden bağlaçlar
- b. zıtlık bildiren (*adversative*) bağlaçlar: *ama, lakin* türünden bağlaçlar
- c. ayırıcı (*disjunctive*) bağlaçlar: *veya, ya da* türünden bağlaçlar
- d. sebep bildiren (*causal*) bağlaçlar: *çünkü* türünden bağlaçlar

Türkçede bu bağlaçlar vasıtasıyla bağlanan cümleler tahkiyede aslî bilgi vermekte, tek başlarına ayakta durabilmektedirler. Örneğin, *Yanıma geldi ve bana selam verdi, Yanıma geldi çünkü konuşmamız gereken bir mesele vardı*. Bu cümlelerden bağlacı çıkardığımızda her iki cümle de diğeri olmaksızın tek başına bir fikir iddia etmeye devam eder. Türkologlar, bu türden bir bağlacın iştirak ettikleri yapıların birbirleri karşısındaki hiyerarşik durumları konusunda hemfikirdir. Fakat aynı durum diğerk bağlaç türü için geçerli değildir.

1.2.2.2. Bağımlılaştırıcı (*Subordinative*) Bağlaçlar

Menges, Türkçenin (Common-Turkic) fâil-nesne-yüklem dizilimindeki cümle yapısının muhkem olduğuna, Türkçenin kendine mahsus bağımlılaştırıcı bağlarının (*the subordinate links*), yönetilen-yöneten kuralı (*the rectum-regens construction*) gereğince yüklemden önce geldiğine dikkat çeker. Fakat Eski Uygurca döneminde Hint-Avrupa dilleriyle temasa geçilmesi ve yoğun tercüme faaliyetlerinin gerçekleşmesiyle cümle yapısında ciddi değişiklikler görülmüş, bağlaçla cümle bağımlılaştırma tekniği dile girmiştir.⁹⁷ Hint-Avrupa dil ailesinin İran dilleri alt grubunda bulunan Soğdçadan yapıldığı düşünülen bu tercümelerde Uygurlar her ne kadar millî bir dil bilinciyle hareket edip yerli dil malzemeleriyle bağlaçları karşılasalar da cümle yapısına yabancı bir dilin tesir ettiği ve Türkçe sentaksın bozulmaya başladığı aşikardır.⁹⁸ Dolayısıyla *dahı, da, kim, nite kim, kaçan* gibi bağlaçlar, aslî Türkçe malzemeler olsalar da bu malzemelerle cümlelerin bağlanması tekniği ve stratejisi yabancıdır.⁹⁹

Avrupa dillerinden doğrudan tercüme edilerek “alt alta sıralayan” bağlaç olarak Türkoloji literatüründe kabul gören bu bağlaçların aslî fonksiyonu, bir cümleyi diğerk

⁹⁷ Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples-An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden: Harrossowitz, 1968), s. 183.

⁹⁸ Bk. K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, terc. Mehmet Akalın (Ankara: TDK Yayınları, 1995), s. 44.

⁹⁹ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 255.

bir cümle içine entegre ederek onun bir unsuru hâline getirmektir. B'yi temel cümle, A'yı ise bağımlılaştırıcı bağlaçla temel cümleye entegre olan bir yan cümle/cümlecik olarak düşünelim. Burada gerçek bir entegrasyonun olup olmadığı, A'nın B ile birlikte hareket etmesi, onun hareket kabiliyetini ve imkanlarını kısıtlamamasıyla anlaşılır. Şayet ortada bir kısıtlama, engelleme varsa gerçek bir entegrasyondan bahsedilemez.¹⁰⁰ Bunu özellikle zikretmemizin sebebi, Farsçadan alıntılanan bağımlılaştırıcı bağlaçların, Batı Türkçesinin tarihî dönemlerinde çoğu kez kaynak dildekine benzer bir entegrasyonu sağlamamasıdır. Zira Johanson'un da belirttiği üzere yabancı unsurlar yalnızca kalıp olarak işlev görür ve hiçbir zaman temel koda dahil edilen kopyaların tam manasıyla bire bir aynısı olamazlar. Dolayısıyla burada ancak bir reproduksiyon (asla yakın bir benzerlik) söz konusu olabilir.¹⁰¹ Bu bağlamda Türkçedeki bağlaçları hiyerarşik düzenleyiciliği bakımından kategorize ederken kaynak dildekinden farklı olabileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin Farsçada genel itibariyle bağımlılaştırıcı bağlaç olarak kabul gören *zîrâ*, Batı Türkçesinin gerek tarihî gerek çağdaş düzleminde bağlayıcı bir bağlaç hükmünde olmuştur (bk. 2.14).

Johanson'a göre Farsçadan kopyalanan bağımlılaştırıcı bağlaçlar Türkçede tam manasıyla bu özellikte değildir. Bu bağlaçları Türkçenin aslî bağımlılaştırıcı sentaks birimi, bağı (*subjunktor*) olan fiilimsilerle kıyasladığımızda belli kısıtlamalara tabi olduklarını, yapısal manada bir eşdeğerliliğin olmadığını görürüz.¹⁰² Türkçede fiilimsiyle bitimsizleşen bir cümle başka bir cümle içine rahatlıkla yerleştirilebilir. Bunda dilin sola doğru genişleyen yapısı da etkilidir. Bunu üç önerme üzerinden izah edelim:

1) *anlamıştı* 2) *sınavı geçemedi* 3) *çalışmadı*

Evvela 2 ve 3 numaralı önermeleri, aralarında sebep-sonuç münasebeti olacak şekilde -DXK + iyelik + *için* bağımlılaştırıcısıyla birbirine bağlayalım: *Çalışmadığı için sınavı*

¹⁰⁰ Bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler", s. 260.

¹⁰¹ Bk. Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, s. 29.

¹⁰² Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", s. 251.; Johanson, "Some Remarks on Turkic "Hypotaxis", G. Hazai (ed.), *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie* (Akadémiai Kiadó: Budapest, 1991), s. 211, 212.

geçemedi. Şimdi de bu cümleyi 1 numaralı önermenin bir unsuru (nesne) yapalım: *Çalışmadığı için sınavı geçemediğini anlamıştı*. Gerçek bir entegrasyonun olduğu bu cümlelerin Türkçede başka bir cümle içine yerleştirilmesi de mümkündür: *[[Çalışmadığı için sınavı geçemediğini anlaması] sınıfta kalacağı gerçeğini değiştirmede.]*

Şimdi de 2 ve 3 numaralı önermeleri Farsçadan alıntılanan ve sebep bildiren bir bağlaç olan *çünkü* ile bir araya getirelim: *Sınavı geçemedi çünkü çalışmadı*. Ne var ki bu cümle, bağlacı da bünyesinde bulundurmamak kaydıyla başka bir cümle içine yerleştirilmek istendiğinde başarılı bir sonuç elde edilemez: **Sınavı geçemedi çünkü çalışmadığını anlamıştı*. Bağlaç, Türkiye Türkçesinde kendinden sonraki önermeleri, bir bütün olarak sebep manasıyla öncesindeki cümleyle ilişkilendirdiği için sınavı geçememesinin sebebi, “çalışmadığını anlaması” olarak anlaşılmaktadır ki aktarılacak istenen mana elbette bu değildir (Benzer örnek için bk. 2.14).

Aşağıda, Türkçe ile Farsça ve Farsçayla aynı dil ailesinden olması hasebiyle İngilizcenin tipik cümle bağımlılaştırıcı gramer birimlerini mukayese etmek maksadıyla 3 numaralı önerme 2 numaralı önermeye zarf olacak şekilde entegre edilmiştir:

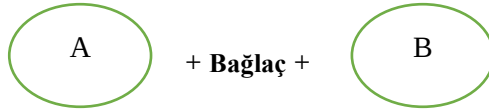
- *[Çalışmadığı için / çalışmadığından (dolayı)] sınavı geçemedi*.
- *[چونکه درس نخواند] نتوانست در امتحان موفق شود “Çon kê ders ne-ḥānd, ne-tevānist der imtiḥān movaffak şevad.”*
- *[Since she didn't study], she failed the exam*.

Bu birleşik cümlelerden temel cümle çıkarıldığı takdirde, köşeli parantezle belirttiğimiz zarf cümleleri tek başına ayakta duramaz, aktarılacak istenen fikir adeta havada kalır. Görüldüğü üzere Farsça ve İngilizce örneklerde bitimli yapıdaki cümleler bağlaçla bağımlılaştırılırken (Far. چونکه, İng. since), Türkçede bu görevi zarf cümlecisi kurucusu olan *(-mAdXğX için / -DXğXndAn (dolayı))* zarf-fiil ekleri üstlenmekte ve böylece cümle bitimsizleşmektedir.

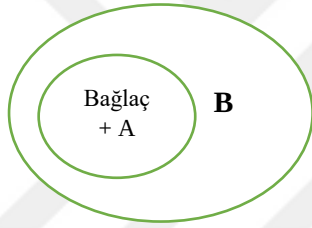
Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Farsçadan kopyalanan bağlaçların ve bunlarla cümlelerin nasıl birleştirildiğinin kaynak dildeki konumunun iyi bilinmesi, dolayısıyla alıntılanmanın ne ölçüde yapıldığının doğru tayin edilmesi gerekir. Şenlik, bu hususta

Farsçadaki bağlaçları hiyerarşik düzenlemeye göre 1) aracı olup cümleleri bağlayan, 2) öncü olup cümle bağımlılaştırıcı, 3) aracı olup cümle bağımlılaştırıcı bağlaçlar olmak üzere üç gruba taksim etmiştir.¹⁰³

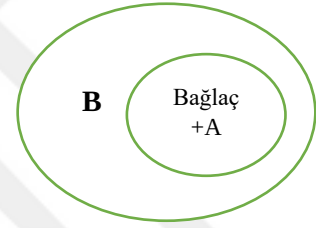
Sıralayıcı ve bağımlılaştırıcı bağlaçla bağlanan cümlelerin, birbirleri karşısındaki hiyerarşik dereceleri şu şekilde şematize edilebilir: (2 ve 3 numaralı şemalarda B, temel cümleyi; A ise yan cümleyi temsil etmektedir.)

Şema 1: Sıralayıcı bağlaçla bağlanan cümleler

Şema 2: Öncü bağlaçla bağımlılaştırılan cümleler

Şema 3: Aracı bağlaçla bağımlılaştırılan cümleler

Şenlik bu çalışmada, A ve B cümlelerinin ayrı fiziksel alanları olduğunu ve bu alanlar arasında bir sınırın bulunduğunu tasavvur ederek, bağlaçların A ve B'ye ilişkin konumlarını sınırdan önce, sınırdan sonra ve sınırdan olacak şekilde belirtmiş ve bundan hareketle bağlaçları öncü bağlaç (*preterminal* 'sınırdan önce'), aracı bağlaç (*terminal* 'sınırdan') ve artçı bağlaç (*postterminal* 'sınırdan sonra') olarak üç grupta tasnif etmiştir.¹⁰⁴ Bağlacın cümle içerisinde bulunduğu yerle ilgili adlandırmalarda biz de bu tasnifi esas aldık. Farsçada tam manasıyla entegrasyon sağlayan, bağımlılaştırıcı bağlaçların çoğunun öncü bağlaç olması münasebetiyle incelememizin çok büyük bir

¹⁰³ Bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler" s. 261.

¹⁰⁴ Bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler".

kısmını öncü bağlaçlar teşkil etmektedir (Bk. *çün*, *çünki/kim*; *kaçan (ki/kim)*; *ol zemân ki/kim* / *ol vakt ki/kim*; *hemân ki/kim*; *anüñçün ki/kim*; *ger/eger*; *gerçi/egerçi*; *her çend ki*; *ki/kim* (zaman manasında); *tâ ki/kim* (zaman manasında)). Günümüz Türkçesinde öncü bağlaçlardan yalnızca *nasıl ki*, izafî sebep fikri veren *madem/mademki*¹⁰⁵, *her çend ki* bağlacının Türkçeye birebir aktarımı diyebileceğimiz *her ne kadar* ve incelediğimiz metinde rastlamasak da Osmanlı Türkçesinin zaman bildiren öncü bağlaçlarından *ne vakt ki/kim*, *ne vaktın ki/ kim* bağlacının ardılı olan *ne vakit/zaman (ki)* bağlaçları kullanılmaktadır.

Burada Batı Türkçesinin tarihî metinlerinde kullanımına sıklıkla rastlanan öncü bağlaçların genel hususiyetlerine girmiyor¹⁰⁶, bazı Türkologların bu bağlaç türü için kullandığı “cümle başı edatı” tabirine temas etmek istiyoruz. Ergin bu gramer birimini şöyle tanımlıyor: “Bunlar cümleleri mânâ bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Daima cümle başında bulunurlar. Başında bulundukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendisinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar.”¹⁰⁷ Burada haklı olarak şu soruyu sormalıyız: Cümle başında bulunan her edatın cümle bağlama fonksiyonu var mıdır? Mesela “*Hem yemek yaparım hem türkî söylerim.*” cümlesinde *hem* bir edattır fakat cümle başında konumlansa bile bu fonksiyonu haiz değildir. Almanca *Satz einleitende Partikel* ‘cümle başlatan edat’ ve buradan yola çıkarak türetilen *Satzeinleitungspartikel* ‘cümle başlatma edatı’ terimlerinin Türkçeye yanlış tercüme edilmesiyle literatüre giren “cümle başı edatı” tabiri, bir edatın cümle başında olması ile cümleyi başlatmasının birbirinden farklı şeyler olması dolayısıyla kanaatimizce doğru bir terim değildir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Türkçeye Farsçadan geçen ve [-*DIK* + iyelik + *müddetçe*] manasında zaman bildiren *mādām ki* öncü bağlacı, semantik bir değişimle de olsa günümüz Türkçesinde kullanılan birkaç öncü bağlaçtan biri olmasına ve Meninski’de de geçmesine rağmen incelediğimiz metinde tespit edilememiştir. Bu da ancak müellifin tercihiyle açıklanabilir.

¹⁰⁶ Öncü bağlaçlara dair ayrıntılı bilgi için bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”.

¹⁰⁷ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Yayınevi, 2006), s. 354. Ayrıca bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 112-114.

¹⁰⁸ Bu adlandırma problemine dikkat çekerek beni bu hususta aydınlatan kıymetli hocam Ahmet Şefik Şenlik’e teşekkür ederim.

1.2.3. Kapsayıcı Cümleler (*Incorporation/Embedding, Einverleibung*)

Türkçede bir cümle yüklemnin zarf-fiil ekleri başta olmak üzere fiilimsiler vasıtasıyla bitimsizleşip, başka bir cümle içine dahil edilmesi ameliyesidir. En az bir fiil bulundurmak zorunda olan bu zarf cümleleri, yapısal olarak temel cümleye bağımlı bir görüntü sunar.

Yağmur yağınca yerler ıslandı , Yağmur yağdığı için yerler ıslandı , Yağmur yağdığında yürüyüşe çıkardı.

Hint-Avrupa dillerinde “*subordination-hypotaxis*” ilişkisi içinde yan cümleyi temel cümleye entegre eden bağlaçların mukabili diyebileceğimiz fiilimsilerle bitimsizleşen bir cümle, temel cümle olmaksızın kendini gösteremez. Örneğin *Yağmur yağınca* zarf cümlesi, muhakkak kendisinin sebepsel-zamansal arka planını oluşturduğu bir temel cümleye ihtiyaç duyar. “Zarf cümleleri, temel cümle olayını açıklayan, belirleyen, karakterize eden önermesel sınırlandırmaları ifade eder. Bu cümleler sebep, sonuç, amaç, şart manalarıyla temel cümleye arka plan oluştururlar.”¹⁰⁹

Türkçe, cümle bağlama hususunda sistematığı bağlaca ihtiyaç duymayan, Hint-Avrupa dillerinin asentetik yapısının aksine sentetik yapılanmada bir dil olduğu için Türkçenin en eski metinlerinden itibaren fiilimsilerle karşılaşmaktadır. Özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde bağlaçla cümle bağlama tekniğine sıklıkla müracaat edilse de bağlaçlar hiçbir zaman fiilimsilerin aktardığı mana inceliğine sahip olamamıştır. Bağlacın bağladığı cümle çoğu kez kontekstten anlaşılmış; bu durum, her iki yapının da bir arada kullanılması suretiyle melez yapılanmaları beraberinde getirmiştir. Mesela kaynak dil Farsçada *tā/tā ki* bağlacı başka bir işaretleyiciye ihtiyaç

¹⁰⁹ Johanson, “On Turkic Converb Clauses”, M. Haspelmath ve E. König (ed.), *Converbs in cross-linguistic perspective; structure and meaning of adverbial verb forms -adverbial participles, gerunds-*, (Berlin, New York 1995), s. 321. Johanson bu çalışmada Türkçedeki zarf cümlelerinin (*converb segments*=CS) biçimsel yapısı ve temel cümleye (*base segment*=BS) ne şekillerde bağlandığını göstermek için dört düzeyden bahseder:

1. düzeyde fâil farklılığı vardır: *Ali gelince* (CS) + *Osman şaşırdı* (BS)
2. düzeyde fâiller ortaktır: *Ali gelince* (CS) + *şaşırdı* (BS)
3. düzeyde her iki cümlelerin fâilleri aynıdır. Zarfı bulunduran fiille yüklem bir araya gelerek tek bir yapı görüntüsü verirler ve aralarına başka bir ögenin girmesi de hayli zordur. Burada güçlü bir semantik füzyon ve leksikalize olmaya doğru bir eğilim söz konusudur. *al-ıp gel-*, *ol-up bit-* gibi.
4. düzeyde ise temel cümle, yüklem çekirdeğinin bir parçasıdır. Burada kendi leksikal anlamını yitiren bir zarf-fiil ekinin gramerleşmesi ve fiili açıklaması durumu vardır. Kırgızca *oqu-p tur-du* “Okumaya devam etti” cümlesi bu düzeyde örnek olarak verilebilir. Bk. “On Turkic Converb Clauses”, s. 313-315.

duyulmaksızın ivedilik, art zamanlılık, eş zamanlılık, sınırlama, devam gibi muhtelif nüanslarıyla zaman cümleleri de kurarken, incelediğimiz metinde bu manaları vermek üzere bağlacın bulunduğu yan cümle çok büyük oranda zarf-fiil ekleriyle bitimsizleşmiş, böylece mana kuvvetlendirilmek belki de netleştirilmek istenmiştir (*tā ki + -dUKdA*, *tā ki + -(y)IncA*, *tā ki + -dUGI* gibi).

Bu fiilimsiler içerisinde, kurduğu cümlelerin temel cümle yüklemine niteleyicisi olmadığı, fonksiyon itibarıyla Hint-Avrupa dillerindeki koordine edici bağlaçlara tekabül eden ve dolayısıyla diğer zarf-fiil ekleri içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan *-(y)Xp* zarf-fiil ekine değinmek gerekecektir. Hint-Avrupa dillerindeki bağımlılaştırıcı bağlaçlar, Türkçede nasıl ki fiilimsilere tekabül ediyorsa, bağlaçların cümleleri koordine etme, sıralama fonksiyonları da mezkûr ek ile gerçekleşmektedir. Günümüz Türkçesinden bir örnek verelim: *Eve gidip dersini çalıştı*. Bu cümlede her ne kadar biçimsel olarak bir entegrasyon söz konusu olsa da semantik olarak eşit düzlemde iki ayrı eylem vardır: *Eve gitmek*, *dersini çalışmak*. Ardışık olarak gerçekleşen bu iki eylem arasındaki ilişkiyi Johanson, bir *ve ilişkisi (und-Relation)* olarak tanımlamıştır.¹¹⁰ Dolayısıyla bu cümle “*Eve gitti ve (sonra) dersini çalıştı*” şeklinde anlaşılmalıdır. ‘Bir şeyi yapmak’ ve ‘sonra da başka bir şeyi yapmak’ anlamında birbirine eşit tematik ve dizilimsel olaylar zincirinde kullanılan bu ek¹¹¹, örnekten de görüleceği üzere tahkiyede talî bir bilgi vermez, bilakis tıpkı bir temel cümle gibi aslî bilgi verir. “Temel cümle önermesi için bir anlam eklentisi (*modification*) ve daralması/hususileşmesi (*propositional restriction*) söz konusu olmaz. Bu özellikleri dolayısıyla metinde olay sıralamasını/akışını tesis etmek için *-(y)Ip* gerundiumundan sıkça istifade edilmiştir.”¹¹² Doğrusal ardışıklık prensibine (*the principle of linear successivity*) göre olayların dizilimini gösteren ekin bu fonksiyonu, intraterminal ve postterminal olmayan yani adterminal olan (olayın başlangıç ve bitiş sınırının yahut sürecinin değil kritik sınıra ulaşıldığı noktada bizzat kendisinin

¹¹⁰ Johanson, “Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S.1 (Ankara 1991), s. 106.

¹¹¹ Johanson, *Aspectotemporal connectivity in Turkic*, s. 193.

¹¹² Şenlik, “Türkiye Türkçesinde Cümle Bağlacı Olarak Kullanılan “ve” Ve “dA” Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. / S. LIV, (İstanbul 2016), s. 122.

gözlemlendiği ‘aspekt’) *-di* ekine mukabil olduğu için¹¹³, incelediğimiz metinde ekin *-(y)Up*) bulunduğu yan cümle, bitimli bir cümle gibi ele alınmıştır (bk. B.4.).

1.2.4. Melez Yapılar (*Hybride*)

Bağlı cümleleri ve kapsayıcı cümleleri oluşturan bağların bir yan cümlede birlikte bulunması suretiyle meydana gelen yapılardır (bağlaç + fiilimsi = yan cümle). Sentaktik açıdan iki gramer birimi eş işleve sahip olup cümle bağımlılaştırırsa da, cümle içerisinde bir sentaktik yapıdan diğerine geçiş olarak tanımlayabileceğimiz bu *anakolütik yapıda*¹¹⁴ bağların semantik yoğunlukları çoğunlukla aynı değildir. İçeriği aktarma yönüyle ya biri diğerinden daha güçlüdür, yahut da birbirlerine denktirler (yani: bağlaç > fiilimsi, fiilimsi > bağlaç, bağlaç = fiilimsi). Melez yapıların oluşumunda Türkçenin bağlaçla cümle bağlama tekniğini özümseyememesi ve yukarıda da bahsettiğimiz üzere fiilimsilerin nispeten daha sarıh mana iletmelerinin payı büyüktür. Hususen Osmanlı Türkçesinde yaygınlık kazanan melez yapılara günümüzde yalnızca *eğer* + *-(y)sA* birimlerini içeren cümleleri örnek verebiliriz. Burada *eğer*’in fonksiyonu okuyucuyu/dinleyiciyi bir şart cümlesinin gelecek olmasına yönelik hazırlamaktan ibarettir. Bu öncü bağlacın cümleden çıkarılması anlamsal bir daralmaya/bozulmaya sebebiyet vermez; *-(y)sA* eki, şart manasını tek başına iletmeye kadirdir.

Eğer o kitabı bulursan bana getir = (Ø) O kitabı bulursan bana getir.

İncelediğimiz metinde, 17. yüzyıl metinlerinin genel bir temayülü olarak bağlaçların çok büyük bir kısmının bu terkibe iştirak ettiği görülmüştür (*çün, çünkü/kim*: *-(y)IncA, -ken; kaçan (ki/kim)*: *-dUKdA, -(y)sA, -dUKÇA, -(y)IncA; eğer*: *-(y)sA; hemān ki/kim*: *-dUKdA, -(y)IncA; tā (ki/kim)*: *-(y)IncA, -dUKdA, -dUGI gibi; kim*: *-mAK mülāhazasıyla, zīrā*: *-mAGİA, -dUGIndAn, -dUGI cihetle vb.*). Kombine olduğu zarf-fiil ekleriyle mukayese edildiğinde ivedilik manasını daha sarıh ve kesin bildirmesi

¹¹³ Johanson, *Aspectotemporal connectivity in Turkic*, s. 194.

¹¹⁴ “*Anacoluthon*: Sudden change of an originally planned sentence construction to an alternative, inconsistent one during sentence production due to unplanned speech.” H. Bussman, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi (ed.) (London: Routledge, 2006), s. 53.

dolayısıyla yalnızca *hemān ki/kim* bağlacı, semantik olarak baskın bir hususiyet arz etmektedir. Bağlacın, fiilimsilerin yanı sıra zarf bağlaçlarla terkibi de mümkündür.

Türkçe usulle bitimsizleşen bir yan cümleinin başka bir cümle içine dahli mümkünken bu yapı, bağlaç dolayısıyla birtakım sınırlamalara maruz kalır.¹¹⁵ Ayrıca özellikle [temel cümle + aracı bağlaç + yan cümle] yapılanmasında, yan cümle fiilimsiyle bitimsizleştiği takdirde Türkçenin sola doğru genişleyen sentaktik yapısı tahribata uğrar.

¹¹⁵ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 180.

II. FARŞÇADAKİ BAĞIMLILAŞTIRICI CÜMLE BAĞLAÇLARININ 17. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

Aşağıda incelenen bağımlılaştırıcı bağlaçların tasnifinde muhtelif seçenekler mevcuttu. Bu bağlaçlar, semantik renkleri ve yoğunlukları, birleşik cümle içerisindeki pozisyonları başta olmak üzere belli kategorilerde incelenebilecek olmakla birlikte pratik sebeplerden ötürü Türkçenin alfabetik sırasına göre verilmesi uygun görüldü.

2.1. *anüñiçün ki/kim*

Osmanlı Türkçesinde önermeler arası sebep-sonuç münasebeti kuran bağlaçlardan biri *anüñiçün ki/kim* bağlacıdır. Zarf bağlaç olarak kendinden evvelki cümleye işaret eden ve zamirimsi (*anaphoric*) bir işlev gören *anüñiçün, ki/kim* unsurunun ilavesiyle gerçek bir bağlaç hüviyeti kazanır.¹¹⁶ Temel cümle karakterini taşıyan, birbiriyle irtibatlı iki önermenin Türkçe olmayan, genelde İranî dillerden¹¹⁷ kopya edilmiş bir yapıyla birbirine bağlanması şeklinde görülen bağlaçla cümle bağlama tekniğine verilebilecek örneklerden biri de *anüñiçün ki/kim* ile kurulmuş cümlelerdir diyebiliriz. Leksikal, sentaktik ve semantik alıntılamaıyla Türkçeye girip Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde yoğun kullanım alanına sahip mezkûr bağlaca geçmeden evvel, bağlaçtan bir önceki aşamayı yani zarf bağlacı incelemekte fayda var. Günümüz Türkçesindeki karşılığı *onun için* olan *anüñiçün*, iki cümle arasında illiyyet ilişkisi kuran, sebep cümlesinin akabinde gelen bir zarf bağlaç olup morfolojik olarak genitif hâldeki *anüñ* ile son çekim edatı *içün*'ün terkiibinden meydana gelmiştir. Evvela *anüñ* zamir unsurunun morfolojik izahıyla başlayalım:

Türkiye Türkçesi düzleminde *o* “şahıs/işaret zamiri” + *nun* “genitif eki” olarak kolaylıkla tahlil edilebilen *onun*, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde *anuñ* olarak karşımıza çıkar (yani: EAT., OsmT. *anuñ* > TTü. *onun*). Türkçede **a* (?) diye bir zaminin olmaması dolayısıyla *a+nuñ* şeklinde bir izahın yapılamayacağı

¹¹⁶ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anuñiçün* Ve *anuñiçün ki/kim* Hakkında”, https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_OSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anuñiçün_VE_anuñiçün_ki_kim_HAKKINDA [Erişim 11.03.2020].

¹¹⁷ Bu bağlaç için söz konusu dil Farsçadır.

kanaatindeyiz.¹¹⁸ Eski Türkçe metinlerde *anuy* yapısı görülmesi de bu zamir unsurunu bünyesinde barındıran *anta* ‘orada, ondan sonra’, *ança* ‘o türden’ gibi sözcüklerde¹¹⁹ ilk örnekteki lokatif, ikinci örnekteki ekvatif eki **a*’dan ziyade bir **an+* unsurunun varlığına dair sinyal verir. Eski Türkçede bir yandan 3. şahıs teklik ve çokluk zamiri olup aynı zamanda işaret sıfatı ve bildirme eki fonksiyonlarını da haiz nominatif *ol*, bir yandan da müstakil hâlde görülmesi de çekimli hâllerde (*oblique cases*) görülen bir **an+* unsuru bulunmaktadır. Yalın hâliyle çekimli hâllerinin birbirinden farklı olması dolayısıyla Türkçenin diğer zamirlerinden ayrılan *ol*, dilin yapısına aykırı olduğu için *an*’a dönüşemez yani *ol > an* şeklinde bir *ablaut*¹²⁰ hadisesi gerçekleşemez. Bu durumda Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde 3. şahıs zamininin genitif hali *anuy*, çoğul hâli *anlar* iken, Türkiye Türkçesinde sırasıyla *onun* ve *onlar* şeklinde olması nasıl izah edilmelidir?

Türkçede zamir çekimini işlediği çalışmasında Mansuroğlu, çekimli “iğri” hâllerinin “**a-*” kökünden zamir alameti olan /n/ ile genişletildiğini düşündüğü *ol* zamininde, /o/’nun çekimli hâllerdeki /a/’ya tesir ederek onları /o/’ya çevirdiğini ve buna bağlı olarak /l/ foneminin düştüğünü belirtir.¹²¹ Fakat böylesi bir fonem benzeşmesinin neden daha sonra olduğu sorusu cevapsız kaldığından kabul edilebilir bir açıklama olmadığını söylemeliyiz.

Kanaatimizce **an+* unsurunun, hangi dönemde olduğu net bilinmemekle birlikte Eski bir İranî dilden ve iki dillilik üzerinden Türkçeye geçen, günümüz Farsçasında da kullanılan 3. şahıs / işaret zamiri *ân* ‘o’ olması muhtemel görünmektedir. Zamirler, her ne kadar dilbilimde nispeten en zor alıntılanan unsurlardan biri olsa da yoğun dil münasebetleri, bu türden örnekleri fazla olmamakla birlikte mümkün kılar. Dolayısıyla zarf bağlaçtaki *anuy* unsuru, zaminin genitif hâl üzere olması şeklinde tahlil edilebilirken, günümüz Türkçesindeki 3. şahıs zamiri *onlar*’ın, Doğu Türkçesindeki *ol+lar > olar* ile Eski Türkçe **anlar*’ın bir bulaşma (*contamination*)’ya uğrayıp –

¹¹⁸ Kissling’e göre *anın*, *anda*, *anlara*, *anlardan* vb. 3. şahıs teklik ve çokluk zamirlerinin kökü, artık ölü bir form (*ausgestorbene Form*) olan **a*’ya götürülür. Bk. H. J. Kissling, *Osmanisch-Türkische Grammatik* (Otto Harrassowitz: Wiesbaden, 1960), s. 49.

¹¹⁹ Daha fazla örnek için bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*.

¹²⁰ Kök hecedeki yuvarlak ünlünün düz ünlüye dönüşmesi hadisesi, *apophony*.

¹²¹ M. Mansuroğlu, “Türkçede zamir çekimi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3 (İstanbul 1949), s. 517, 518.

muhtemelen Harezmi bölgesinde – bu hadiseden husule gelmesi kuvvetle muhtemeldir (Dil birimlerini A ve B ile temsil edecek olursak bu hadiseyi $A \times B > AB$ şeklinde gösterebiliriz: **olar** X **anlar** > **onlar**. Görüldüğü üzere bu yeni oluşum her iki unsurdan da bir parça barındırmaktadır). İşleyeceğimiz bağlaç gibi bu leksikal alıntılama örneği de Türkçenin İranî dillerle kurduğu yoğun münasebetleri göstermek adına kayda değer.

Zarf bağlacının ikinci unsuru olan son çekim edatıyla ilgili olarak Deny, *içün*'ü *uç* 'amaç'tan yapılmış *uçun* kelimesinin ince ahenklisi diye sayanlardan farklı görüşte olduğunu belirtir ve kelimeyi 'karşılık, misilleme' manasındaki *öç*'e götürür.¹²² Gabain, edatın 'uç, nihayet' manasındaki *uç* kelimesiyle bağlantılı olduğunu düşünür ve 'bir hedefe ulaşmak' anlamındaki **uçu-* > **üçü-* fiiline *-on* zarf-fiil ekinin getirilmesi suretiyle bir etimolojik izah denemesi yapar.¹²³ Zeynep Korkmaz ise bu edatın Türk dilinin bütün alanlarında sebep gösterdiğini göz önünde bulundurarak 'son, nihayet' manasındaki bir *uç*'tan ziyade 'sebebi' manasındaki bir *uç*'tan gelebileceğini örnekler üzerinden gösterir. Dolayısıyla Korkmaz'a göre edatın etimolojisi şu şekilde olmalıdır: *Uç* 'sebebi' + 3. şahıs iyelik eki + *-on* "enstrümantal eki".¹²⁴ Clauson, yukarıdaki görüşlerden farklı olarak sözlüğünün *u:ç* (*u:c*) maddesinde, *because of* 'sebebiyle' manasındaki *ucundan* kelimesinin ne 'son, bitiş' manasındaki *u:ç*'tan ne de *üçün*'den geldiğini düşünür. Clauson'a göre burada Arapçadaki *wach* "yüz" kelimesine mukabil olup erken dönemlerde bozulmaya uğramış bir *uc*'dan bahsedilebilir.¹²⁵ Şenlik ise, Eski Türkçede uzun vokal taşıyan tek heceli kelimelerin Türkiye Türkçesinde kısa vokalli ve sadalı hâle gelmesi özelliği ve ayrıca Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde 'yüzünden, sebebiyle' manalarına gelen *ucundan* kelimesinin görülmesinden hareketle edatın, Eski Türkçe *üç*'tan türediğine dair bir görüş beyan eder.¹²⁶ Fonolojik ve semantik bakımdan tutarlılığı olan bu izah, tarafımızca da kabul görmektedir.

¹²² J. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 536, d. 913.

¹²³ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s.97.

¹²⁴ Zeynep Korkmaz, "uçun ~ üçün ~ için v.b. çekim edatlarının yapısı üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (Ankara 1961), s. 33-34.

¹²⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 17b, 18a.

¹²⁶ Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde anuñçün Ve anuñçün ki/kim Hakkında", https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_ÖSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELER_İNDE_anuñçün_VE_anuñçün_ki_kim_HAKKINDA.

17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde önermeleri sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine bağlamak üzere *bu ecilden, bu sebeb ile, bu sebeb için, bu sebepten, sebebi ile, anün yüzünden* vb. muhtelif zarflar bulunmaktadır.¹²⁷ Tulum'un çalışmasında, bunların yanı sıra benzer manada *anün ucinden* zarfına yer verilmesi, Eski Anadolu Türkçesinde 'sebebiyle' manasında kullanılan *ucından*'ın bu dönemde yaygın olmasa da kullanıldığını görmek adına önemlidir. Meninski de *anün-içün* telaffuzuyla kaydettiği kelimeyi *andan ötürü, ol sebepten, ol ecilden* örnekleriyle birlikte "akıl yürütmeye dayalı veya sonuç bildiren bağlaçlar (*rationative seu illative*)" başlığında incelemiştir.¹²⁸ Meninski'nin sebep bildiren bağlaçlar (*causales*) kısmında *anün için ki*'ye ver vermesi, *ki*'nin zarf bağlaça dahlinin sentaktik ve semantik bir değişime sebep olduğunu göstermektedir.

Meninski'nin kaydettiği telaffuzdan da anlaşılacağı üzere edattaki /i/ve /ü/ ön ünlüleri dolayısıyla gerileyici benzeşme ile *anün için* şeklinde görülen zarf bağlaç, 19. yüzyılda dudak uyumuna yavaş yavaş girmektedir. Nitekim mezkûr yüzyılın gramer yazarlarından Charles Wells, *therefore* 'bu yüzden' manasıyla kaydettiği bu zarf bağlacı *anın ichin* şeklinde Latin harflerine aktarırken¹²⁹, Bianchai'de edat *itchin* şeklinde görülür.¹³⁰ Her ikisinin Arap harfleriyle ايجون imlasıyla gösterdiği bu edat, telaffuz yuvarlak ünlülü olmasa da imlanın muhafazakarlığına ve eski şeklini koruduğuna iyi bir örnektir. Osmanlı Türkçesi döneminde Latin harfleriyle kaleme alınan lügat, gramer kitabı, mukaleme kitabı vb. kaynaklar, bu örnekten de anlaşılacağı üzere telaffuz-ımla ilişkisine dair bizlere önemli malumatlar verirler. Zarf bağlacı teşkil eden bu iki unsurun bitişik olarak yazıldığı da vakidir. Ahmed Cevdet (Paşa) gramerinin *edât-ı ta 'lîl* kısmında *çün*'le ilgili olarak "ve ba'zan elifi hâzî ile tahfîf olunur *niçün anıçün...*" der.¹³¹

Günümüz Türkçesinde iki önerme arasında sebep-sonuç münasebeti kurulmak istendiğinde önermeler ya bağlayıcı herhangi bir unsur kullanmaksızın art arda gelir (*Ahmet hastaydı. Okula gidemedi*), ya bağlaçla birbirine bağlanır (*Ahmet okula*

¹²⁷ M. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, s. 281.

¹²⁸ Meninski, *Grammatica Turcica*, s. 139.

¹²⁹ Charles Wells, *A Practical Grammar of the Turkish Language* (London 1880), s. 123.

¹³⁰ T. X. Bianchi, *Le Nouveau Guide de la Conversation – en Français et en Turc.*, 2. bs. (Paris 1852).

¹³¹ Ahmed Cevdet (Paşa), *Ḳavā'id-i 'Osmāniye* (İstanbul 1303), s. 128.

gidemedi zira/çünkü hastaydı), yahut da sebep cümlesi zarf-fiil ekiyle bitimsizleşip sonuç cümlesine entegre olur (*Ahmet hasta olduğu için okula gidemedi*). Diğer bir alternatif ise zarf bağlacın kullanılmasıdır (*Ahmet hastaydı bu yüzden/bundan dolayı okula gidemedi*).¹³² İşte Türkiye Türkçesindeki *onun için* zarf bağlacı da sebep manasını sarıh olarak verme kudretinde olup, incelediğimiz metinde çoğunlukla [sebep cümlesi + *anüñçün* + sonuç cümlesi] yapılanmasıyla انکیچون ، انکیچون şekillerinde yazılmış, örneklerin çoğunda *içün* edatındaki elif hafzedilmiştir.

üç kerre hasta kimesne nüş etse bi-emrillāh şifā bulur anüñçün ahālī-i erzurūm cümle ten-dürüstdür (2/326b)

cemī'-i kazā ve belādan ölinceye dek emānim anüñçün baña kılıç geçmez (4/271b)

ve 'aleyküm es-selām yā resūlallāh şadāsı istimā' olunup anüñçün selām kayası dërler (9/114a)

hazret-i habīb-i hudā vücuda geldükde babası 'abdullāh merhūm olmuşdı anüñçün efvāh-ı nāsda muhammed-i yetīm dërlerdi (9/119a)

Zarf bağlaçlar her ne kadar genel bir temayülle başlangıç pozisyonunu tercih etseler de¹³³ ikinci cümlelerin sınırları içerisinde görüldüğü örneklere de rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnekte bu hususun yanı sıra, birbirleriyle semantik bakımdan irtibatlı iki cümlelerin art arda gelmediği, aralarında ara cümle(ler)in bulunduğu da görülmektedir.

[*bu cebel baña sögüp beni sevmez ben dañı anı sevmem buyurmuşlardur* = **A cümlesi**] [*efvāh-ı 'ulemāda tevātür ile meşhūrdur ammā haķır yèrin görmedüm belki bir hadīs-i şaḥīḥ ola zīrā bu rivāyāt-ı şaḥīḥa sükkerizāde hazretinden istimā' muz olmuşdur* = **ara cümle**] [*bu cebel anüñçün kara nürsuz bir muzlim dağdur* = **B cümlesi**] (9/115b)

Bu dönemde benzer manayı vermek üzere muhtelif zarf bağlaçların kullanıldığından yukarıda bahsetmiştik; fakat incelediğimiz metinde *anüñçün*'ün günümüz

¹³² Detaylı bilgi için bk. Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen".

¹³³ Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde anüñçün Ve anüñçün ki/kim Hakkında", https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_ÖSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anüñçün_VE_anüñçün_ki_kim_HAKKINDA.

Türkçesinde ifade bozukluğu olarak telakki edilecek bir biçimde kendisiyle aynı manayı taşıyan bir ibareyle, bağla birlikte geldiği, böylece katmerli bir görüntü arz eden örneklerle de rastlanmaktadır.

hālā oğullarına çekebenizādeler dēyüp ilā māṣāallāh ber-vech-i temlik ze'āmet köyine mutaṣarrıflardur anüñçün ol sebebdēn bu kayaya çekebeni kayası dērler (8/358a)

bu kal'aya sancaḳburnı dēnmenin sebebi oldur kim kaçan bir kāfir ḳalyūnı izmīre girmek istese bu maḥalle gelince beyāz sancaḳ diküp iṭā'at 'alāmetin gösterüp andan limāna girür anüñçün sancaḳburnı dērler (9/25a)

andan bāḡ ve dād ḳaṭ'-ı menāzil ēderek ḥāk-i 'ırāḳa gelüp bāḡ ve dād kal'a bünyād ētdüklerinden anüñçün vech-i tesmiyesi baḡdāddur (4/340a)

bu ṣahrā-yı meymūn ol meymūne ḥanuḡ mülk-i mevrūṣı olmaḡıla anüñçün vādī-i meymūn dērler (9/126b)

ḳuvvet-i bāzū ile yürüyüş ēdüp kılıç ile feth olduḡından anüñçün derūn-ı cāmi'lerdeki ḥaṭībler minbere kılıç ile çıkarlar (8/268a)

İçin (OsmT. *üçün*), sebep bildiren dominant bir son çekim edatıyken, aynı manaya *ötürü* ve *dolayı* son çekim edatlarının ablatifle kullanılması sonucunda da ulaşılabilir.¹³⁴ Ablatif eki Türkçenin tarihî devrelerinden itibaren ayrılma, çıkma fonksiyonunun yanı sıra sebep ifade etme özelliğine de sahiptir. Bu manaya ablatif + *ötürü/dolayı* ile ulaşılabilceği gibi ekin müstakil olarak isme gelmesi de kafidir. Eki ihtiva eden fiilimsilerin *anüñçün*'le kullanılarak sebep bildirdiği son iki örnekte, *anüñçün*'ün manayı kuvvetlendirmek üzere geldiği, cümleden çıkarıldığı takdirde semantik açıdan bir değişimin olmayacağı rahatlıkla söylenebilir.

Anüñçün zarf bağlacı temelde sebep manasında kullanılsa da *anüñçün ki/kim* bağlacı gibi sebebin yanı sıra maksat, gaye manalarıyla da karşımıza çıkar. Aşağıdaki örnekte zarf bağlacın cümle içerisinde bulunmasının yanı sıra benzer fonksiyondaki *olsun dēyü*

¹³⁴ Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", s. 225-26.

ibaresi getirilmek suretiyle melez bir yapı oluşturulmuştur. Türkçede *de-* fiilinin zarf-fiil biçimi ile yan cümle oluşturup, temel cümleye amaç manasında bir zarf olması vakidir. Johanson bu durumu Türkçenin tipik özellikleri arasında zikreder.¹³⁵

*mināre ṣābit-ḳarār ol**sun** dēyü üstād mūhendis mināre[*yi*] **anūñçün**
ileri miḥrāba muttaşıl inṣā ētmişdür (9/24a)*

Türkçenin tarihî düzleminde 17. yüzyıl, bağlaç vasıtasıyla diğer bir cümle içerisine entegre edilen bağlı cümleden ziyade zarf-fiil ekleriyle bitimsizleşmek suretiyle temel cümle içine yerleştirilen yahut zarf bağlaç ile birbirine bağlanan önermelerin daha fazla tercih edildiği bir yüzyıldır. *Anūñçün ki/kim* de bu seyrek kullanımdan nasibini alan bağlaçlardır.

“*Anūñçün ki*, Farsçadaki *barāy-e īn/ān ke* [*ba-rāy* (=ön çekim edatı) ‘için’ (=son çekim edatı) + *-e* (=genitif=) ‘-(n)In’ + *īn/ ān* (=işaret zamiri=) ‘bu/o’ + *ke* (=bağlaç=) ‘ki’] ile hem biçim hem de içerik bakımından benzerlikler gösterir. Her iki bağlaç da (Türkçede *anūñçün ki/kim*, Farsçada *barāy-e īn/ān ke*) her iki dilde hem sebebiyet hem de amaç/gaye/niyet/maksat ifade edebilir.”¹³⁶ Zarf bağlacı ihtiva eden A “sebeup cümlesi” + *anūñçün* + B “sonuç cümlesi” şeklindeki sentaktik yapı, bağlaç kullanıldığında çoğunlukla B “sonuç cümlesi” + *anūñçün ki/kim* + A “sebeup cümlesi” yahut *anūñçün ki/kim* + A “sebeup cümlesi” + B “sonuç cümlesi” şekline dönüşür. Bağlaç, çok sık olmasa da *ki/kim* unsuru olmadan da kullanılabileceğinden hususen Arap harfli metinlerin Latin harflerine aktarımında bu sentaktik yapıya dikkat edilerek, bağlaç-zarf bağlaç ayrımı doğru yapılmalı ve böylece metnin yanlış anlaşılmasının önüne geçilmelidir. Bağlacın aracı ve öncü olarak iki pozisyonda da kullanılması, sebeup ve sonuç cümlesinin doğru tayin edilmesini gerektirir.

İncelediğimiz metinde bağlacı oluşturan unsurlar bir arada bulunmadıkları için, Türkçenin daha evvelki bir döneminde (14. yüzyıl) bağlacın yer aldığı şu cümleye bakalım:

*eger beni muḥayyer ēyleseler ıraklıgıla yakınlık arasında ben ıraklıgı
ihtiyār ēyleye idüm **anūñçün kim** benüm yakınlığa tāḳatum yoḳdur [*

¹³⁵ Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, s. 43-44.

¹³⁶ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anūñçün* Ve *anūñçün ki/kim* Hakkında”, https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_OSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anūñçün_VE_anūñçün_ki_kim_HAKKINDA.

Eğer benden uzaklık ve yakınlık arasında bir seçim yapmam istenirse ben uzaklığı tercih ederim çünkü benim yakınlığa tahammülüm yoktur.]

Bu cümlelerin yer aldığı metnin neşrinde, sonuç cümlesine nokta konmuş ve bağlaç büyük harfle başlatılarak adeta zarf bağlaç görüntüsünde verilmiştir. Dolayısıyla imla, cümlelerin yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermektedir.¹³⁷

Bu yapı, bağlacın sadece leksikal olarak değil sentaktik hususiyetiyle de Türkçeye alıntılandığını açıkça göstermektedir. Bunu bir örnekle izah edelim:

نمی توانند بیایند برای اینکه مریضند = “*Nemī tevānend biāyend berāy-i inkē marīzēnd*” (Far.) = Hasta oldukları için gelemediler (TTü.)

Nemī tevānend biāyend ‘gelemediler’ + *berāy-i inkē* ‘bunun için ki’ + *marīzēnd* ‘hastalardı’ cümlesini Farsçanın sentaktik yapılanmasıyla Türkçeye şu şekilde aktarabiliriz: “Gelemediler (sonuç cümlesi) *bunun için ki* (bağlaç) *hastaydılar* (sebepe cümlesi).” İşte *anūniçün ki/kim* Türkçede bir süre, öncesinde sonuç sonrasında sebepe cümlesi gelecek şekilde konumlanmıştır. Farsçada bağlacı teşkil eden zamirler *ān* ‘o’ ve *in* ‘bu’ olmasına rağmen Türkçede yukarıda da bahsettiğimiz üzere daha önceki dönemlerde çekimli hâllerıyla bulunan *ān*’ın tercih edilmesi ve kalıplaşması söz konusudur.

Sentaktik yapısı göz önünde bulundurulduğunda *anūniçün ki/kim*, *zīrā* bağlacıyla benzerlik gösterir. Fakat *zīrā*’da eş düzlem, *anūniçün ki/kim*’de ise bir alt-üst ilişkisi vardır. *Gelemediler zīrā hastaydılar* cümlesi, birbirine entegre olmayan ve bağlaçla birbirine bağlanan iki bağımsız cümleden müteşekkil iken, *Gelemediler anūniçün ki hastaydılar* cümlesinde bir entegrasyonun, dolayısıyla temel cümlelerin (*gelemediler*) çekim alanına giren bir yan cümlelerin (*anūniçün ki hastaydılar*) varlığı söz konusudur.

Şenlik’in de ifade ettiği üzere konumu itibarıyla aracı bir bağlaç olan *anūniçün ki/kim*’in çok sık olmasa da öncü bağlaç olarak kullanıldığı vakidir. Bu kullanımıyla Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinin genellikle zaman fikri veren *çün ki/kim* öncü

¹³⁷ Bk. György Hazai, *Feridüddîn Attâr’ın Tezkeretü’l-Evliyâ’sının Eski Anadolu Türkçesi Tercümesi, İnceleme – Metin – Tıpkıbasım* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017), s. 334.

bağlacına benzer. Fakat *çün ki/kim* bağlacı sebebiyetin yanı sıra kontekstten hareketle zaman manası da verirken *anüñçün ki/kim* bağlacı önermeleri sarîh olarak sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine bağlar.¹³⁸

17. yüzyıl ve sonrasında giderek kullanımdan düşen bu bağlacın sadece *berây* unsuru, ‘için’ manasında bir süre kullanılmış; Hüseyin Cahit, gramerinde bu durumu “Fârisînin ‘berây’ edâtı *için* yerinde nâdiren kullanılır.” diyerek *Berây-ı tedâvî kaplıcalara gitmiştir.*” örneğiyle dile getirmiştir.¹³⁹

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

İncelediğimiz metinde bağlaca dair söyleyebileceğimiz en temel şey, *anüñçün* ile *kim* unsurunun bir arada kullanılmamasıdır. Bu tarz cümleler adeta zarf bağlaçtan bağlaç olma hadisesine geçişin “yapısal olarak” örneğini sunarlar. Şenlik, bu hadiseyi zarf olarak önceki cümlelerin içinde yer alan *anüñçün*’le ara pozisyonundaki *ki/kim* unsurunun zamanla birlikte söylenmesi şeklinde ifade etmiş, bu durumu günümüz Türkçesinden “*Dün onun için gelemedim ki hastaydım > Dün gelemedim, onun için ki hastaydım*” cümlesiyle örneklendirmiştir.¹⁴⁰ Metindeki bu türden cümleleri geçiş döneminin örnekleri olarak saymak dönem itibarıyla elbette ki doğru olmaz, zira burada diyakronik bir kalıplaşma söz konusu değildir. Bağlacın kullanımına dair zikredilmesi gereken bir diğer husus da yalnızca *kim* unsurunun tercih edilmesidir.

anüñçün arnaud kavminüñ aşı ‘arabdandır *kim* cedleri cebel el-himedür (2/256b) [= *anüñçün kim* cedleri cebel el-himedür arnaud kavminüñ aşı ‘arabdandır]

*anüñçün kızılbaş-ı bed-ma ‘aş dërler kim ma tşetleri bu huşûşda hakkâ ki beddir (2/302b) [= *anüñçün kim* ma tşetleri bu huşûşda hakkâ ki beddir kızılbaş-ı bed-ma ‘aş dërler]*

¹³⁸ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anüñçün* Ve *anüñçün ki/kim* Hakkında”, https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_ÖSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELER_İNDE_anüñçün_VE_anüñçün_ki_kim_HAKKINDA .

¹³⁹ Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, s. 273.

¹⁴⁰ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anüñçün* Ve *anüñçün ki/kim* Hakkında”, https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_ÖSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELER_İNDE_anüñçün_VE_anüñçün_ki_kim_HAKKINDA .

anüñçün nefs-i emmāreye şeytān demişler kim vücūd-ı insānda yēdi nefs vardır kim şeytāndur (4/394b) [= anüñçün kim vücūd-ı insānda yēdi nefs vardır kim şeytāndur nefs-i emmāreye şeytān demişler]

Aynı durum, bağlacın önermeleri gaye/amaç manalarıyla irtibatlandığı cümlelerde de görülmektedir. Yukarıdakilerden farklı olarak bu cümlelerde yüklem istek kipindedir. Bağlacın, bu manaları vermek üzere kaynak dil Farsçada da yüklem istek kipinde olduğunu vurgulamak gerekir.¹⁴¹ *Anüñçün kim*’li yan cümleler sebep bildiriyorsa günümüz Türkçesine *sebebiyle, yüzünden, -DXK + iyelik + için* manalarıyla; amaç bildiriyorsa *-sXn diye* manasıyla aktarılabilir.

anüñçün taşradan devr edeler kim tavāf şahīh ola (9/130a)
[sahih/doğru olsun diye, olması amacıyla]

kānūn-ı süleymānīde sizlere şurre anüñçün ta’yīn olunmuşdur kim cümle huccāca mālārı ile nice biñ zahīre getüresiz (9/110b) [zahīre getirin diye]

anüñçün hazret-i allāh habībünün ümmeti için sūre-i mu’avvizeteyni ve fātiha-i seb’u’l-meşānīyi ve te’avvūzi hırz için göndermişdür kim kulları evkāt-ı hamsede tilāvet edüp ecinne ve ebālīs şerrinden emīn olalar (4/395b) [emin olsunlar diye]

Bu yüzyıl, daha önce de vurgulandığı üzere Fars tipi cümle yapılarının önceki yüzyıllara oranla kullanımının azaldığı; bağlacın, yan cümleyi bitimsizleştirip temel cümle içine yerleştirmesi vazifesini Türkçe zarf-fiil eklerinin yeniden yoğun olarak üstlendiği bir yüzyıldır. Fakat dilde uzun süre yaşamış bu sentaktik düzen bir anda kaybolamayacağından aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ilgili bağlaç kaynak dildeki konumuyla bulunsa da sentaktik rota değişip Türkçe yönünde ilerlemektedir. Burada, sağa doğru genişleyen yapının Türkçe mantıkta benimsenmemesi etkilidir.

anüñçün mışırda ve rūmda top ile çevgān oyunu memnū’dur kim yezīd imām huseyn başıyla oynamışdur dēyü memnū’dur (4/234b)

¹⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anüñçün* Ve *anüñçün ki/kim* Hakkında”, https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_OSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anüñçün_VE_anüñçün_ki_kim_HAKKINDA.

*bu bakacak nām mahalle anūñçün bakacak dërler kim leyle-i
ramazānuñ hilāl-i nümāyān olur mı ve olmaz mı dëyü hilāl-i ramazāna
bakduklar[ıy]çün bakacak dërler (2/230a)*

Sonuç cümlesinin başta konumlandığı, dolayısıyla bağlacın ara pozisyonda olması beklenen ilk örnekte, yan cümlelerin bitimli yapısıyla cümlelerin sonlanması beklenirken, günümüz Türkçesinde son derece tuhaf addedilebilecek bir şekilde, sebep bildiren zarf-fiil yapıları *dëyü memnū'dur* ibaresiyle cümle sola doğru genişletilmiştir. Bu cümlelerin her iki dildeki sentaktik normlara uygunluğu şu şekildedir:

- a. *mışırda ve rūmda top ile çevgān oyunu memnū'dur anūñçün kim yezīd imām huseyn başıyla oynamışdur* = Farsça sentaks yapısı (aracı bağlaç)
- b. *yezīd imām huseyn başıyla oynamışdur anūñçün mışırda ve rūmda top ile çevgān oyunu memnū'dur* = Türkçe sentaks yapısı (zarf bağlaç)
- c. *mışırda ve rūmda top ile çevgān oyunu yezīd imām huseyn başıyla oynamışdur dëyü memnū'dur* = Türkçe sentaks yapısı (*dëyü* 'diye' son çekim edatı)

Bağlacın dolaylı tümleç sonrasında gelip *kim* unsurundan ayrı düştüğü ikinci örnekte ise, temel cümlelerin bitimli bir yüklem morfolojisinde olması beklenirken (*bakarlar*), yüklem [-*dUK* partisibi + iyelik eki] yapısına *içün* son çekim edatının gelmesi ve eklenmesi suretiyle bitimsizleştiği (*bakduklar[ıy]çün*) görülmektedir. Dolayısıyla bu cümlelerin bağlaç kullanılarak normal şartlarda şöyle olması beklenir: [*bu bakacak nām mahalle bakacak dërler*]= sonuç cümlesi + *anūñçün kim* = aracı bağlaç + [*leyle-i ramazānuñ hilāl-i nümāyān olur mı ve olmaz mı dëyü hilāl-i ramazāna bakarlar*] = sebep cümlesi.

Anūñçün ki/kim bağlacıyla ilgili zikredilmesi gereken bir diğer husus, çok sık olmasa da *ki/kim* unsuru olmaksızın gerçek bağlaç vazifesiyle karşımıza çıkabilmesidir. Şenlik, bu unsurun hazf edilmesi sonucu *zīrā*'ya benzer bir mana ve referans yönü ile sebep-sonuç ilişkisinin kurulabileceğini ifade eder.¹⁴²

*bu arslanlar durduğı mahalle anūñçün sūbū' dërler lisān-ı 'arabda
arslanuñ yüz seksen ismi vardur bir ismi dahı sūbū'dur (10/314a)*

¹⁴² Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anūñçün* Ve *anūñçün ki/kim* Hakkında", https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_ÖSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anūñçün_VE_anūñçün_ki_kim_HAKKINDA .

Bu cümlede *anüñiçün*'ün zarf bağlaç olmadığı, *kim* unsurunun hazf edildiği aşıkardır. Fakat yukarıda bağlaç öncesi bir aşamayı – diyakronik düzlemde olmamak kaydıyla – hatırlatan örneklere benzemek suretiyle *kim* bağlacının *anüñiçün*'den hemen sonra değil, *dêrler* ibaresinin akabinde getirilmesi gerekir (Yani: *bu arslanlar durduğı mahalle anüñçün sübû 'dêrler (+ kim) lisân-ı 'arabda arslanun yüz seksen ismi vardur bir ismi dahı sübû 'dur*). Burada *anüñiçün* semantik olarak günümüz Türkçesindeki *şu sebepten* zarfına; *kim* ise, açıklama cümlelerine getirilen ve iki nokta vazifesinde olan bağlaca tekabül eder.

2.2. *çün, çünki/kim*

Çün, çün ki/kim bağlacı, Farsçadan alıntılanan ve Osmanlı Türkçesinde kullanımına sıklıkla rastlanan bir bağlaçtır. Şenlik, Paul Horn'un Yeni Farsça etimoloji çalışmasından hareketle bağlacın kaynak dildeki diyakronik seyrine dair şu tespitte bulunur: “Soru zamiri *çi (çe(h))* ‘ne’ ile Avesta devresinde ‘renk’ manasına gelen *gaona-* kelimesinin terkiibinden meydana gelen ve ‘ne renk’ manasını haiz bu kelime, Pehlevicede *çigûn* (= **çigôn*), Turfan metinlerinde ise *çi'ôn* (= **çiyôn*) şeklinde görülmektedir.”¹⁴³ Yani *çün*, ‘nasıl, ne tür’ gibi manalara gelir ve bu zarf fonksiyonu sadece Farsçada değil Osmanlı Türkçesi metinlerinde de karşımıza çıkar. İncelediğimiz metinde de örneklerine rastlanan bu manadaki kullanıma, özellikle bağlaç ve zarf ayırımında dikkat etmek, konteksti göz ardı etmemek gerekir. İki farklı fonksiyonu ve dolayısıyla iki farklı manası olan bu kelime, bağlaç ise yalın hâlde kullanımının yanı sıra metinlerde çoğunlukla *ki/kim* unsurunu alır, zarf ise *ki/kim* unsurunu almaksızın müstakil olarak gelir.¹⁴⁴

Bağlacın *Seyâhatnâme*'deki kullanılışını türlü açılardan incelemeye geçmeden evvel, alıntılamanın sentaktik ve semantik bakımından ne derece yapıldığını görmek adına kaynak dildeki konumunu bilmek gerekir. Bağlaç Farsçada, birleşik cümle içerisinde bulunduğu yer itibariyle öncü pozisyonudadır, yani bağlanan cümleler arasındaki fizikî sınır öncesinde yer alır. Hiyerarşik düzende alta sıralayıcı, bağımlılaştırıcıdır ve temel cümleye entegrasyonu söz konusudur. Bu özelliği, bulunduğu birleşik cümle içerisinde

¹⁴³ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 162.

¹⁴⁴ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 163.

tek başına ayakta duramama, talî bir malumat verme şeklinde yorumlanabilir. Bağlacın bulunduğu yapıda yan cümle ile temel cümle arasında semantik bakımdan temelde muhtelif nüanslarıyla zaman ve sebep-sonuç münasebeti bulunmakta, dolayısıyla bağlaç temel cümleyi mezkûr açılardan niteleyen bir zarf fonksiyonu üstlenmektedir. Kaynak dilde *çün* ile *çünkü*'nin sentaktik vazifeleri aynı olsa da semantik açıdan aralarında belli farklar bulunmaktadır. Lazard, *çün*'ün zaman ve sebep bildiren bir bağlaç olduğunu; fakat *çünkü*'nin yalnızca sebep bildirdiğini belirtir.¹⁴⁵

Bağlaç, diyakronik düzlemde sadece Farsçada değil Türkçede de birtakım sentaktik ve semantik değişimlere uğramıştır. Adamović, bu bağlacı 16. yüzyılda *ciunchi* (*çünkü*) şeklinde kaydetmiş¹⁴⁶, Meninski ise 17. yüzyılda 'nice, nite, keyfe' manalarında uzun ünlülü *çiün* (*çün*) ile sebebiyet edatı (*harf-i ta'îl, conjunctio causalis*) olan kısa ünlülü *ciün* (*çün*) ve *çiünkü* (*çünkü*)'yi sözlüğüne kaydetmiş, bağlacın bu anlamının yanı sıra zaman manasında kullanıldığını da belirtmiştir.¹⁴⁷ Meninski'nin de işaret ettiği üzere mezkûr dönemde sadece telaffuz bakımından değil, mana itibarıyla da farklı bir *çün* bulunmaktadır. Bağlacın 18. yüzyıldaki konumuyla ilgili olarak Viguiet, bu yüzyıl için önemli bir kaynak olan gramer kitabında 'nasıl, gibi' manalarında kullanılan ve zaman belirten bir *tchun* (*çün*)'den, sebep bildiren bir bağlaç olarak da *tchunki*, *tchunku* (*çünkü*, *çiünkü*)'den bahseder.¹⁴⁸ Bu veriler ışığında bağlacın ikinci hecesinde bu yüzyıldan itibaren bir yuvarlaklaşma hadisesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Viguiet ayrıca *tchun* (*çün*) bağlacının öncü pozisyonda olduğunu, şart ve bununla bağlantılı olarak zaman manasında kullanıldığını şu örnek üzerinden aktarır: *Tchun seni bir adem indjidir, ou indjidirse, anen qousourunu, ou qousourounou baghecla, merhamet boulasen.*¹⁴⁹ "Bir adam seni incitirse, incittiği zaman onu bağışla ki merhamet

¹⁴⁵ G. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain* (Paris, 1957), s. 213. Bu gramer kitabının Farsçaya yapılan tercümesinde *çün*'ün zaman manası "vaqtî kē" bağlacıyla, sebep manası ise "ez ān cihet kē, ez ān rū kē, bedīn sebeb kī" bağlaçlarıyla karşılanmıştır. Bk. G. Lazard, *Destûr-i Zebân-i Fârsî-i Muâsir*, terc. Mehesti Bahreyni (Tahran: Hermes Yay., 2005), s. 252.

¹⁴⁶ Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, terc. Aziz Merhan (Ankara: TDK Yayınları, 2009), s. 154.

¹⁴⁷ Meninski, *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae, lexicon turcico-arabico-persicum* (Viennae, Austriae 1680), s. 1684-85.

¹⁴⁸ M. Viguiet, *Éléments de la Langue Turque* (Constantinople: de L'imprimerie du Palais de France, 1790), s. 169.

¹⁴⁹ M. Viguiet, *Éléments de la Langue Turque*, s. 171.

bulasın.” Örnekten de anlaşılacağı üzere -(y)sA eki şart manasını kati surette gösterdiği gibi kontekstten hareketle zamansal bir çıkarımda da bulunmak mümkündür.

19. yüzyılda Redhouse, *chûn-ki* (*çünkü*) madde başında sözcüğü ‘as, because, since, whereas’ manalarıyla bağlaç olarak kaydetmiş, halk arasında *chunku* (*çünkü*)’nün kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵⁰ Aynı yüzyılda A. L. Davids ise ‘for, because’ gibi sebep bildiren manasıyla *zira*; ‘since, when’ gibi zaman bildiren manasıyla ise *tchun* (*çün*) ve *tchunkeh* (*çünkü*) bağlaçlarını kaydeder.¹⁵¹ Ahmed Cevdet (Paşa) “*zîrâ* ve *çünkü* mâ-
kablîniñ sebep ve ‘illeti olan kelâmın üzerine dâhil olurlar.”¹⁵² cümlesiyle, pozisyon itibarıyla takriben 19. yüzyıla kadar öncü olan bağlacın, artık aracı bir bağlaç olup sadece sebep-sonuç ilişkisiyle iki cümleyi birbirine bağladığını söyler. Hüseyin Cahit, idâdîlerin birinci sınıfları için hazırladığı gramer kitabında “*Zira, çünkü* edatları iki cümle-i tâmmeyi yahut bir cümle-i tâmme ile bir cümle-i asliyyeyi birbirine rabt eder. İkinci cümle birincinin sebebini gösterir.” der. Cahit ayrıca, *mâdem ki* edatını işlediği kısımda “Cümle-i asliyye istifham şeklinde bulunuyorsa ‘mâdem ki’ yerine ‘çünkü’ edatı getirilerek *Çünkü bu işi başaramayacaktın, neye deruhte ettin?* demek caiz olursa da dememek daha iyidir.”¹⁵³ ibareleriyle bağlacın 20. yüzyıl başındaki sentaktik konumunun yanı sıra, daha önceleri belirttiği ‘izafi sebep’ fikrini artık eskisi gibi belirtmediğini söylemek suretiyle semantik konumuna da değinmiştir. Aynı semantik değişim daha sonra J. Deny tarafından da dile getirilmiş; Deny *çünkü* bağlacının *mâdemki* manasıyla kullanımının ‘eski’ olduğunu, bağlacın *zirâ* ile aynı manayı taşıdığını belirterek şu örneği vermiştir: “*kardeş gibi geçinmeliyiz; çünkü bir vatanın evlâdıyız.*”¹⁵⁴

Şenlik’e göre bağlacın pozisyon değiştirmesi Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde aracı bağlaç olan *anuñiçün ki*’ye fonetik ve semantik açıdan benzemesiyle açıklanabilir.¹⁵⁵ Günümüz Türkçesinde sebep cümlesi *çünkü* ile başlarken sonuç cümlesinin yüklemi bitimli bir morfolojiye sahip olup iki cümle arasında artık bir

¹⁵⁰ J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople 1890), s. 741a.

¹⁵¹ A. Lumley Davids, *A Grammar of the Turkish Language* (London 1832), s. 105.

¹⁵² Ahmed Cevdet (Paşa), *Belâğat-i ‘Osmâniye*, 5. bs. (İstanbul 1323), s. 108.

¹⁵³ Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, haz. Leyla Karahan ve Dilek Ergönenç (Ankara: TDK Yayınları, 2000), s. 285-86.

¹⁵⁴ Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, terc. Ahmet Benzer (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), s. 617.

¹⁵⁵ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 165-66.

bağımlılığın değil, eş değerliliğin olması (*Okula gidemedim çünkü hastaydım.*); yahut da bağlacın sebep bildiren cümlelerin sonuna gelmesi (*Okula gidemedim, hastaydım çünkü.*) söz konusudur. Ayrıca Johanson’a göre çoğu Hint-Avrupa dilindeki *denn, for, ty vb.* ile başlayan sıralı cümlelere benzer şekilde, Türkçe’de *çünkü* ile başlayan cümleler, bir gramatikal eksilti izlenimi vermezler. Mesela *çünkü gitti ‘for he has gone.*¹⁵⁶ Zira Batı Türkçesinin tarihî evrelerindeki gibi artık bir alta sıralanma söz konusu değildir.

Bu tarihî seyrinde görüleceği üzere bağlacın taşıdığı zaman manası giderek silikleşmiş ve günümüzde sadece illiyyet bildirmek üzere kullanılır olmuştur. Benzer gelişime kaynak dilde de rastlanır. Nitekim Farsçanın erken devrelerinde eş zamanlılık bildiren *çon* bağlacının bu fonksiyonu, modern döneminde *vaqtî kè*, hususen yazı dilinde yaygın olarak kullanılan *zamānî kè* ve *movkî ‘î kè* bağlaçlarıyla karşılanır olmuş, mezkûr bağlaç nedensellik bildirme fonksiyonuyla ön plana çıkmıştır. Bağlacın bu semantik serüveni Türkçedeki kullanımıyla da paraleldir. Nasıl ki *vaqtî kè*, *zamānî kè*, *movkî ‘î kè* gibi bağlaçlar zaman bildiren kelimeler olması hasebiyle semantik olarak net bir zaman fikri veriyorsa Türkçede de bu anlama, dilin kendine mahsus bir yöntemi olarak nitelendirebileceğimiz zarf-fiil ekleriyle daha sarîh surette ulaşılmaktadır.¹⁵⁷ Bağlacın yanı sıra aynı anlamı haiz zarf-fiil eklerinin bağlacın olduğu cümlelerde kullanımının giderek artması bu durumla ilişkilendirilmelidir.

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

“Eski Anadolu Türkçesi döneminde Farsçadan yapılan tercümelerde bu bağlaç, Türkçede bazen kendisi bazen de Türkçenin kendi imkan ve yöntemleri ile yani - (y)*IcAk*, -*dUKdA* gibi Türkçe eklerle kurulan, aspekt ve zaman ilişkilerine aracılık edebilen muhtelif bitimsiz yapılarla karşılanmış”¹⁵⁸, dolayısıyla müstakil hâlde de iletme istediği manayı vermiştir. Bağlacın, ilk dönemlerde sadece leksikal olarak değil, sentaktik hususiyetleri de içine alacak şekilde alıntılandığını; fakat daha sonraki

¹⁵⁶ Lars Johanson, “Some Remarks on Turkic “Hypotaxis””, s. 211.

¹⁵⁷ Mark Kirchner, “Same source - different paths. Remarks on temporal clauses in Turkish, Azerbaijani and Persian”, L. Johanson ve C. Bulut (ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas – Historical and Linguistic Aspects* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), s. 160, 162.

¹⁵⁸ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 163.

dönemlerde kullanımının azaldığını ve içerdiği manaların Türkçenin görece daha hususi mana veren zarf-fiil ekleriyle verildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

İncelediğimiz metinde *çün*’ün görevlerinden biri zarf olup چون ، جون yazılışlarıyla ‘bu surette, bu minval üzere’ gibi manalarla karşımıza çıkmaktadır.

*müstevfî gedikler zâhir olup ‘ale’l-gâfle gûzât-ı müslimîne haber etmeden
yürüyüşe hucûm etdiler çün kal‘anun münhedim olmuş gedikleri üzere
ba ‘zî gûzât çıkup bayraklar zeyn etdiler (2/260b)*

Yazılış itibarıyla her ne kadar aynı olsalar da *çün*’ün bağlaç mı yoksa zarf olarak mı kullanıldığını tespit etmek için bağlamı göz önünde bulundurmak gerekir. Yukarıdaki örnekte *çün*, zaman ve sebep manalarında bir bağlaç değil, ‘bu suretle, böylece’ manalarında bir zarf olarak görülmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki ibare, “*Gedikler görününce gâfletle müslüman askerlere haber vermeden hücum ettiler. Bazı askerler, kalenin harap olmuş gedikleri üzerine öylece/bu minval üzere çıkararak [burayı] bayraklarla süslediler.*” şeklinde anlaşılmalıdır.

Öncü bağlaçlarla kurulan cümleler, Osmanlı Türkçesinde çoğunlukla zaman fikri ifade eder ve özellikle *çün*, *çünkü/kim* bağlaçları, kullanım sıklığı bakımından bu bağlaçlar içerisinde özel bir yer edinmiştir.¹⁵⁹ *Çün*, zarf fonksiyonunun yanı sıra *çünkü* ve *çünkü*’e kıyasla daha az kullanılarak yalnızca zaman bildiren bir bağlaç fonksiyonuyla da görülmektedir.

*çün şabâh oldı gördiler kim vâroşda âdemden ve evlerden bir nâm u
nişân kalmayup ancağ kârgîr binâ manastır ve hân ve dekâkînler kalmış
(7/167b) [sabah olunca/sabah olduğunda]*

Yan cümlelerin bitimli olduğu ve bağlacın, bir zaman belirleyicisi (*lokalisator*) olan *şabâh* ile bir araya gelerek temel cümlede zaman manasıyla zarf işlevi gördüğü bu birleşik cümlede, bir alta sıralanma ve dolayısıyla bir entegrasyon görülür. Bağlaç cümleden çıkarıldığında anlamda bir belirsizlik, bir kopuş olacaktır. Temel cümlelerin

¹⁵⁹ Cümle başında olması hasebiyle bağlaç, her ne kadar “cümle başı edatı” olarak nitelendirilse de şu çalışmalara bakılabilir: Enfel Doğan, “Ahlâk-ı Alâî’deki ‘çün’lü birleşik cümle yapıları”, *Belleten*, S. 2 (Ankara 2006), s. 29-40.; Ş. Halûk Akalın, “Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler”, *Türk Dili*, S. 518 (Ankara 1995), s. 156-163; İsmet Cemiloğlu, “Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün’lü Cümleler”, *Türk Dili*, S. 510 (Ankara 1995), s. 409-413.

olayı daha önce vuku bulmakta ve *gördiler kim* ibaresiyle bu farkındalığa vurgu yapılmaktadır.

*çün vakt-i seher olunca yine fermân-ı vezîr üzre toplar atılup cümle güzât
karılup katılup ... kâfirün metrisleri içine girüp zabt ederler (6/92b)*
[seher vaktinde, seher vaktine erişince]

Yan cümlelerin -(y)IncA predikatörü ile bitimsizleştirildiği bu melez yapıda zarf-fiil eki, aktarılmak istenen zaman manasını tek başına verebildiği için semantik açıdan daha baskındır (yani: zarf-fiil > bağlaç). Bağlacın cümleden çıkarılması sentaktik ve semantik bakımdan herhangi bir değişikliğe/karışıklığa yol açmaz.

*çün vakt-i şabâh olup biz dahı hareket etmek şadedinde iken vilâyet vezîri
bizüm refîkumuz olan elçiye gelüp kendüye bir telâş olurmış cümle
sözlerin perîşân söylemeğe başlayup biz de hareket etmeden ferâğat edüp
kalduk (7/173a)*

Çün'ün bağlaç olarak cümleye eş zamanlılık manası kattığı ve vakt-i şabâh belirleyicisiyle de bu mananın netleştiği örnekte yan cümle, -(y)Up gerundiumu alan *olup*'a kadarki kısım olup, birleşik cümlelerin normal şartlarda *iken (idük)* ile son bulması gerekmektedir. Fakat burada günümüz Türkçesinde göremeyeceğimiz bir şekilde Türkçe usulle bitimsizleşip diğer cümleye entegre olan bir başka cümle daha vardır. Eğer yardımcı cümle bitimli bir yapıda olsaydı, *biz dahı hareket etmek şadedinde idük* şeklinde devam etmesi beklenirdi. “de” bağlacının bir mukabillik fonksiyonu üstlendiği bu cümlede *kendüye bir telâş olurmış* cümlesi, Türkçede eylemin belirttiği işi, oluşu, hareketi nitelemekten ziyade olaylar arasındaki ardışıklığı bildiren -(y)Xp zarf-fiilli iki yapının arasına gelen bir cümle-yi mûtarıza (ara cümle) olarak değerlendirilmelidir. Nihayetinde bu cümleyi günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: *Sabah olduğunda hareket etme niyetindeydik. [Bu esnada] vilayet veziri bizim arkadaşımız olan elçinin yanına geldi, telaşlı bir şekilde bölük pörçük cümleler söylemeye başladı, biz de [bunun üzerine] hareket etmekten vazgeçtik.*

*çün vakt-i hanefti oldı 'ale't-ta'cîl şalât-ı fecri edâ edüp der-ân atlara
süvâr olup du'â ve şenâyı atlar üzre edüp âheste-revîş giderken hemân
ileride bir şadâ-yı allâh allâh ile bir tüfenk şadâsı kopdı (5/144a)* [olur
olmaz, olduktan hemen sonra]

Yukarıdaki örnekte temel cümleyi zamansal açıdan niteleme görevinde olan bağlaç, *ale't-tā'cīl* 'hızlıca, alelacele' ve *hemān* ibareleriyle temel cümlede belirtilen işin ivedilikle, yan cümlede belirtilen zamana ulaşılmasının hemen akabinde yapıldığını göstermektedir. Bu ibareler olmadan zikredilen manalar günümüz Türkçesinde ivedilik bildiren *-(X)r...-mAz* zarf-fiil ekiyle verilir. Bitimli bir yapı arz eden yan cümlede, zaman ifadesi direkt olarak bağlaç üzerinden verilmiştir.

Çünkü/kim bağlacı, *çün*'e nispetle daha fazla kullanılan; fakat mukayese edildiğinde sentaktik ve semantik bakımdan aynı fonksiyonu haiz bağlaçlar olup yazılış itibarıyla incelediğimiz metinde *چونکہ، چونکی، چونکم* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. *Çünkü* morfolojik açıdan yabancı menşeli bir bağlaç iken (*Far. çon + Far. kē*), *çünkü* bağlacı, bünyesinde Farsça ve Türkçe unsurlar bulundurması hasebiyle menşe bakımından melez bir görüntü arz eder (*Far. çon + Tr. kim*). Bu bağlaçlarla bağlanan cümlelerde, yan cümle temel cümleye zaman ve günümüzdeki 'mademki' manasıyla izafî sebep manaları katar. Bu minval üzere bağlacı, iki semantik kategori üzerinden incelemek mümkündür:

2.2.1. *çünkü/kim* ve Zaman İlişkisi

Zaman manasıyla yer aldığı cümlelerde çok büyük oranda zarf-fiillerle bir arada kullanılan ve Farsça yapının aksine bir alta sıralanmaya sebebiyet vermeyen bu bağlaç, çoğunlukla okuyucuya bir zaman ibaresinin geleceğine yönelik adeta bir sinyal, bir mesaj verme göreviyle karşımıza çıkmakta, ne ölçüde bağlaç değerinde olduğu sorusunu da akıllara getirmektedir.

çünkü *hazret-i yūnus mūşulda balık karnından çıkup şiddet-i hārda aç u zāc ve bir nāna muhtāc kalınca bu mezkūr betrā halkı şehri-i mūsul bāzārına gelmişlerdi* (4/375a) [muhtaç kaldığında/muhtaç kaldığı zaman]

Yukarıdaki cümleden bağlacın çıkarılması anlamsal hiçbir daralmayı/değişimi beraberinde getirmez. Çünkü zaman manası zaten *-(y)IncA* zarf-fiil eki ile sağlanmıştır. Normalde "zarf-fiil cümlesi ile bağlı olduğu üst cümle arasında bir çeşit *zaman-şart* (temporal-konditional) ilişkisi ifade eden ve buna göre temel cümlelerin olayının ancak zarf-fiil cümlesi olayının kritik sınırına ulaşılmasıyla vuku bulmasına

imkan sağlayan bu ek”¹⁶⁰, yukarıdaki cümlede sonrakilik manasında kullanılmış, temel cümlelerin olayı yan cümlelerinden önce gerçekleşmiştir. Bağlacın aynı zarf-fiil eki ile kullanılıp, bu sefer temel cümledeki olayın yan cümledeki olayın hemen akabinde gerçekleştiğini ifade eden şu örneğe bakalım:

*çünkü paşa-yı ‘acül bu etrâklerden bu haber-i mühişi istimâ’ edince ...
deyince hemân hakîr eyitdüm (6/101a) [işittince, işittikten sonra]*

Fâil farklılığının olduğu bu cümlede de sentaktik ve semantik görevi tabiri caizse ‘buharlaştan’ bağlacın vazifesi, okuyucuyu zamansal bir ifade okumasına yönelik hazırlamaktan ibaret gibidir.

*çünkü pâdişâh-ı ‘âlem-penâh bu mertebe hasta-hâl olunca hemân ol ân
vezîr-i dilîr pâdişâhum böyle fermân etdi deyü kâmil kırk biñ nâmdâr
yigit serdengeçdiler yazup cümleye cebe-hâne-i pâdişâhîden âlât-ı silâh
bezl edüp yürüyüş etmege âmâde eder (6/173a) [hasta olunca/hasta
olduktan sonra]*

Bu örnekte temel cümle yüklemine ifade ettiği fiilin, yan cümledeki fiilin vuku bulması akabinde gerçekleştiği, -(y)Inca zarf-fiil ekinin hemân ve ol ân ibareleriyle birlikte kullanılması suretiyle belirtilmiştir. Bazen de zaman manasının yalnızca zarf-fiil ekleriyle değil belli ibarelerle verildiği ve böylece bağlacın, adeta tek başına bu anlamı verebilme kudretine sahip olmadığı görülmektedir.

*çünkü şadr ‘âzam kanija kal ‘ası buhayresinün şâhilinde küffârın tabor-
ı ‘azîmi içine girüp ... asker-i islâmdan kırk biñ aded benem diğer nîst
deyen gâzilerden kâfiri kovmağa me’mûr olup revâne oldılar bu anda
kanija gâzileri küffârın firâr etdiklerin görüp ...üç biñ kelle ve iki biñ
kırk ‘aded kâfirleri kayd [u] bend ile huzûr-ı vezîre getürdiler (6/178b-
179a) [yola düştüklerinde/düştükleri zaman]*

Yukarıdaki cümlede yan cümle ile temel cümle arasındaki eş zamanlılık, bağlaçla değil bu anda ibaresiyle sağlanırken, bazen daha ileri boyuta gidilerek olayın vuku bulduğu zamana dair bilgiler verilmekte ve bağlaç tabiri caizse ‘etkisiz bir eleman’ vazifesi görmektedir.

¹⁶⁰ İbrahim Ahmet Aydemir, “Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerleri”, *Erdem*, S.64 (Ankara 2013), s. 26.

çünkü sene 1033 tarihinde cülüs-ı sulţān murād olup ... (4/311b)

çünkü sene 932de süleymān han kāmīl yüz biş ‘aded asākir-i mü’minān ile bu şahrāda çet-ā-çet tınāb tınāba meşş edüp ... (6/65a)

Bağlacın, bitimli bir cümleinin başında yer aldığı ve temel cümleye entegre olduğu örneklerle de karşılaşılmaktadır. Bu örneklerin nispeten az olduğunu ve çoğunlukla bir zaman belirleyicisi ile kullanıldığını belirtelim.

[çünkü vaqt-i gurūb oldu] bir vāsi‘ fezāda hayme ve hargāh bār u būngāhsız bir çemenzār ve lālezār yēde meşş edüp cānib-i etrāfa karavullar koyup ol gece on biş ‘asker üç dörd biş koyuna ve kuzuya kaşşāb-ı cōmerd gibi bıçaq urup kebāb faşılları olmuşdur kim ta ‘bīr ü tavşīf olınmaz (6/158b) [akşam olunca]

[çünkü vaqt-i seher oldu] bu derviş eline bir menşefe ya ‘nī süpürge alup kırım şehriniñ soğaklarını süpürmege başlar (7/137b) [seher vaktinde]

[çünkü beri tarafda cenge kızışmış ve şavaş-ı uğraşa karışmış ‘asker dönüp ardlarına bakdılar] gördiler kim yeñiçeriler kaçıyorlar (7/21a) [ardlarına baktıklarında/baktıkları zaman]

Rutin bir işten bahsedilen ikinci cümlede, temel cümleinin yüklemine alışılmışın aksine geniş zamanlı gelmesi ilginçtir. “Bu derviş, her sabah eline bir menşefe yani süpürge alır ve Kırım şehriniñ sokaklarını süpürmeye başlardı.” şeklinde anlamamız gereken cümlede *çünkü*’den ziyade ‘her ne zaman, ne vakit’ manalarıyla *kaçan, kaçan ki/kim* öncü bağlacının kullanılması daha yerinde olabilirdi. Nitekim *çünkü/kim* bağlacı, süreklilik arz eden olayların değil, geçmiş zamanda vuku bulup aralarında eş zamanlılık, öncelik yahut sonrakilik münasebeti bulunan olayların aktarımında kullanılmaktadır. Bağlacın bulunduğu yan cümlelerde, yüklem çok büyük oranda *-di* ekiyle bitimlileşmektedir.

2.2.2. *çünkü/kim* ve Sebep-Sonuç İlişkisi

Bağlacın temel semantik fonksiyonunun zaman bildirmek olduğu, ikinci olarak ‘mademki’ manasıyla izafi bir sebep bildirdiğini zikretmiştik. Temel cümlede belirtilen işin, oluşun sebebi, yan cümlede belirtilmekte ve “bağlaç, ana cümleinin

soru/emir/ünlem/retorik soru cümlesi olduğu durumlarda kullanıma elverişli bir görüntü arz etmektedir.”¹⁶¹ İncelediğimiz örneklerde yalnızca *çünkü* bağlacının bu manayla kullanımının çoğunlukla diyalog bölümlerinde görülmesi de bu tezi doğrulamaktadır.

sen kim şāh yanında benim ‘ammīlerüm vardır dēyü mağrūr olup (?) yayuñla top u tüfengünle ‘oşmānlı serhaddin urursın çünkü cülāver ve dilāver fetāsan gidesen hind ile kandahārda ceng edesen (4/301b) [Madem cesur, yürekli bir yiğitsin, o hâlde...]

ey imdi evliyām çünkü sen bizi sevüp melekden ayrılıp bunda kaldıñ şimdengērü sen benüm oğlumsan (5/10b) [Madem burada kaldın, bundan sonra/artık...]

baķa gügeyi çünkü beni ihtiyār bilürdün yā beni niçün aldıñ (6/44a) [Madem ihtiyar olarak biliyordun, o halde/ peki...]

ķoca vezīr çünkü ‘asākir-i islāmıñ şühedāların kāfiristānda hāk-i mezelletde bırakmayup böyle rağbet etdün imdi şimdengērü senün uğurıñ cān u dil ile ķurbān olup dīn-i mübin yolına şehīd olduğumuza ğam yemezüz (6/107b) [değer verdin ya/ değer verdiğine göre, artık bundan sonra...]

çünkü böyle bir iş olup bu kadar cān telef oldu elbette ve elbette cidd ü ihtimām-ı tām ile sa ‘y-i belīğ edüp ‘abdāl hāmı ele getüresiz (4/274a) [mademki bu kadar can telef oldu, o hâlde siz de...]

çünkü ipşir mürd oldu vana bu ‘askerimizle girmeyüp van taşrasında meks edüp yā ‘erz[u]rūmı yā baġdādı ‘arz edelüm (4/248a) [madem öldü/öldüğüne göre...]

çünkü bizleri hūdāya ısmarladın yāverimiz ol ‘azīmu’ş-şān allāhdur biz de seni allāha emānet vërdük (3/179a) [Allah’a ısmarladın ya/ısmarladığına göre, biz de...]

çünkü kendü sergüzeşt [ü] serencāmımızdur mümkün olduğu mertebe tahrīr edelüm (5/56b) [madem bizim serencāmımızdır/serencāmımız olduğuna göre...]

¹⁶¹ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 164-65.

Yan cümleyi temel cümleye ‘*mademki*, -DXK + iyelik + datif + *göre*’ manalarıyla bağlayan *çünkü* bağlacının, zaman manasındaki kullanımıyla mukayese edildiğinde daha basit cümle yapılarında görüldüğünü söylemek mümkündür. Pozisyonu öncü olup, üç örnekte fâilin (*koca vezîr*, (*bağa*) *gügeyi*, *evliyām*) akabinde gelmesi retorik bir sebebe dayanmakta, vurgulu bir söyleyiş esas alınmaktadır. Günümüz Türkçesinde *mademki* ile başlayan bir birleşik cümlede, temel cümledeki ‘o halde, artık, o zaman’ manaları burada *şimden gèrû*, *imdi şimden gèrû* zarf bağlaçları ve *yā* ibaresiyle verilmiştir. Bu bağlaç, temelde zaman fikri ifade ederken diyakronik düzlemde anlamsal bir çeşitlenmeye uğramıştır. Burada muhtemelen senkronik bakımdan istihraç yoluyla ulaşılan bir fikrin zamanla kalıcı hâle gelmesi söz konusudur.¹⁶²

2.2.3. Bir Söylem (Diskur) Bağlacı Olarak *çün*

Metnimizde bağlaç ve zarfın yanı sıra, iki cümle arasında adeta bir söylem bağlacı fonksiyonu taşıdığını düşündüğümüz *çün*’e geçmeden evvel söylem bağlacının ne olduğuna değinmekte fayda var. Dilbilim literatüründe genel olarak *discourse connectives*, *discourse connectors*, *discourse markers*, *discourse particles* gibi farklı şekillerde ifade edilen söylem bağlaçları, sınırları belirlenemeyen, tanımı hususunda dilbilimcilerin bir türlü mutabakata varamadığı konulardan biridir.¹⁶³ Kimi dilbilimci için konuşmada kullanılan söylem bağlaçları (*discourse markers*), sözlü ifadelerde söyleyişi kolaylaştıran, bir konudan diğerine geçişi sağlayan, söylenen ile söylenecek olan arasındaki geçişte düşünme süresi kazandıran bir fonksiyona sahiptir.¹⁶⁴ Yazılı dildeki söylem bağlaçları ise bir cümle ile akabindeki cümleyi birbirine bağlamak için kullanılan kelime ve ifadelerdir. Aslında, sözlü ve yazılı ifadelerin birbirinden farklı olabileceği yargısından kaynaklanan bu tanımsal ayrım, ister *discourse marker* (daha çok konuşma dilinde kullanılan İngilizcedeki *oh*, *so*, *well* gibi), ister *discourse*

¹⁶² Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 265.

¹⁶³ Magdaléna Rysová, “Discourse connectives: From historical origin to present-day development”, Katrin Menzel, Ekaterina Lapshinova Koltunski ve Kerstin Kunz (ed.), *New perspectives on cohesion and coherence* (Berlin: Language Science Press, 2017), s. 11-35. Ayrıca *discourse markers* ve *discourse connectives* gibi kavramları birbirinden ayırma konusunda literatürdeki tartışmalar için bk. Seyed Ali Rezvani Kalajahi, Ain Nadzimah Abdullah, Jayakaran Mukundan ve Dan J. Tannacito, “Discourse Connectors: An Overview of the History, Definition and Classification of the Term”, *World Applied Sciences Journal*, c. 19, S. 11 (2012), s. 1659-1673.

¹⁶⁴ Seyed Ali Rezvani Kalajahi, Ain Nadzimah Abdullah, Jayakaran Mukundan ve Dan J. Tannacito, “Discourse Connectors”, s. 1659-1673.

connective (İngilizcedeki *therefore* ‘bu yüzden’, *but* ‘ama, fakat’ gibi) olarak sınıflandırılınsın, söylem bağlaçlarının temel işlevlerinin büyük oranda ortak niteliklere sahip olduğu gerçeğini değiştirmez. Gerek sözlü gerek yazılı ifadelerde, cümle teşkilinde dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri cümlenin tutarlı ve anlaşılır olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, muhataba söylenmek istenen şeyin sarıh, akıcı ve mantıksal bir çerçevede sunulabilmesi için cümlelerin peşi sıra bir insicam (*coherence*) hâlinde olması gerekir. Bu çerçevede söylem bağlaçları küçük ölçekte cümlelerin birbirleriyle olan ilişkilerini “retorik” ve “mantıksal” olarak kuran, böylece “her bir paragrafın mikro yapısını” ve “metnin makro yapısını işaretleyen” bir fonksiyonu haizdir.¹⁶⁵

Bu durum söylem bağlaçlarının kullanımını bir nevi zaruri hâle getirir. Bu bağlaçların dilbilimsel açıdan işlevlerini tanımlarken yazılı dilde kullanılmalarına ilişkin Andreas H. Jucker ve Yael Ziv’in dikkat çektikleri noktaları özetlemek yararlı olacaktır: Fonolojik ve leksikal açıdan söylem bağlaçları “kısa ve daraltılmış (*reduced*)” ifadelerdir. “Tonal olarak ayrı bir grup”ta değerlendirilmeli ve bildiğimiz kelime gruplarının dışında tutulmalıdırlar. Sentaktik olarak “cümle başında konumlanır”, “tercihen” kullanılırlar. “Cümlenin sentaktik yapısının dışında ortaya çıkar veya kullanıldıkları cümleye gevşek biçimde bağlıdırlar.” Semantik olarak “çok az anlama sahiptirler veya önerme düzleminde anlamları yoktur.”¹⁶⁶

İncelediğimiz eserde, mezkûr nitelikleri taşıyan şu muhtelif söylem bağlaçlarından bahsedilebilir: *El-hāşıl*, *imdi*¹⁶⁷, *netice-i kelām*, *hulāsā-yı kelām*, *hāşıl-ı merām* vb. Bunların yanı sıra, temel cümleye zaman yahut sebep manası katan *çün* bağlacından ve temel cümlenin yüklemine nasıl, ne zaman, ne surette yapıldığı/gerçekleştiği bilgisini veren *çün* zarfından farklı bir *çün* daha mevcuttur. İki cümlenin de unsuru olmaması, *çün*’ün tarafımızca müstakil olarak değerlendirilmesi ve taşıdığı anlam itibariyle İngilizce *well*, Farsça *pes* kabîlinden bir söylem bağlacı olarak üçüncü bir

¹⁶⁵ Kerstin Fischer, “Discourse Markers”, K. P. Schneider ve A. Barron (ed.), *Pragmatics of Discourse: Handbooks of Pragmatics*, c. 3 (Berlin & Boston: De Gruyter Mouton, 2014), s. 271-294.

¹⁶⁶ Söylem bağlaçlarına ilişkin bu sınıflandırma için bk. Andreas H. Jucker ve Yael Ziv, “Discourse Markers: Introduction”, Andreas H. Jucker & Yael Ziv (ed.), *Discourse Markers: Descriptions and Theory*, (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998), s.3.

¹⁶⁷ “(elhāşıl), (imdi) tafşîl-i icmal ... içündür.” Bk. Ahmed Cevdet (Paşa), *Belâğat-ı ‘Osmāniye*, s. 107.

kategoriye dahil edilmesini gerekli kılmıştır. *Mersiye-yi melek paşa* başlığından hemen sonra gelen ve ardından bir ayetin iktibas edildiği;

çün bu felek-i kec-rev bir evrāk-ı perīṣān-miṣāl bir ṣahīfe-i rūzgār-ı zor-kār[dur] (6/45b)

cümlesinde *çün*, ‘işte böyle’ manasıyla adeta bir girizgah ibaresi şeklinde karşımıza çıkmakta, bağlaç veya zarf kategorisine dahil edilememektedir. Dolayısıyla bu cümleyi günümüz Türkçesiyle “*İşte böyle, bu kötü felek dağınık bir yaprak, zor bir zamanın sayfası gibidir.*” şeklinde anlamak/anlamlandırmak gerekir.

emr-i hüdā böyle imiş çün bu dehr-i denī ḡanī ve fakīre ve civān ü pīre ve emīr ü vezīre cāy-ı qarār degüldür beyt-i müstezād... (5/186b)

Öncesinde Osmanoğulları’nın doğru plan yapmadıklarının anlatıldığı bu cümle “*Emr-i Hüdā böyleymiş. İşte böyle/görüldüğü üzere/görüyorsunuz ya bu alçak dünya ne zenginin ne fakirin, ne gencin ne yaşlının, ne vezirin ne de emirin karar edeceği, duracağı bir yerdir. Beyitte de ifade edildiği üzere ...*” şeklinde günümüz Türkçesine aktarıldığında *çün*’ün bu fonksiyonu daha iyi anlaşılacaktır. Yukarıdaki cümlelerin akabinde gelen şu cümlede de *çün*, benzer şekilde ‘işte, böylece’ manalarını taşıyarak cümleler arası bir geçiş ifadesi görevi üstlenmektedir.

çün ol merd-i meydān-ı güzīde vezīr-i dilīr ser-çeşme-i ḡāziyān vezīr-i zī-ṣān sene 1071 tārīhinde māh-ı şevvālīnūj on toközünce cum ‘ā gün vedā ‘-ı mülk-i fānī ve sālīk-i dār-ı mülk-i bākī-i cāvidānī idi hudā-yı rabbu ‘l-‘izzet ḡarīḡ-i rahmet edüp maḡāmı dār-ı ‘illiyin ola āmīn yā mu‘īn (5/187a)

2.3. *degil-ki/degül-kim*

Ki/kim, morfolojik olarak basit yapıli bir bağlaç olmasının yanı sıra Eski Uygurcadan itibaren pek çok bağlacın terki binde yer almaktadır. Bu çok fonksiyonlu bağlacın, metnimizde *degil* ~ *degül* ismiyle bir araya gelerek yeni bir leksikal birim oluşturduğunu düşündüğümüz bir kullanımı da mevcuttur: *Degil-ki/degül-kim*.

Değil sözcüğünün etimolojisine dair ilk görüş Kaşgarlı’ya aittir. Kaşgarlı, *tegül*’ün Argu dilinde olumsuzluk bildiren *dāy* ~ *ḡāy* ismine *ol*’un eklenmesiyle oluştuğunu ve

Oğuzlar tarafından kullanıldığını belirtir.¹⁶⁸ Clauson ise Kaşgarlı'nın izahını bir halk etimolojisine benzetse de doğru olabileceğini düşünür. Arapça 'leyse', İngilizce 'it is not' manasındaki *da:ğ* sözcüğü ve *ol* zamiri bir araya gelerek Argu dilinde bir ibare (*phrase*) oluşturur: *Ol andağ da:ğ ol* 'O böyle değil'. Oğuzlar, komşuları Argulardan bu ibareyi almış, fakat ince ünlülü sesletmişlerdir.¹⁶⁹ Tekin ise, sözcüğü detaylıca incelediği çalışmasında Türkçenin pek çok arkaik hususiyetini muhafaza eden, Doerfer tarafından Yeni Arguca (*New Argu*) olarak adlandırılan Halaççada 'değil' manasında *dāy* sözcüğünün bulunmasını, sözcüğün etimolojisine dair önemli bir kanıt olarak değerlendirir. Tekin, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te 'eyersiz' manasında kullanılan *yapuldaq* sözcüğünden ve tarihî-çağdaş Türk dillerindeki varyantlarından yola çıkarak Türkçede bir yokluk eki +*daq*'ın olabileceğini düşünür ve rekonstrüksiyonunu, 'bir şeyin olmaması' manasında arkaik bir fiil kökü olarak düşündüğü **dā-*'ya, fiilden isim yapan [-G] ekinin getirilmesi şeklinde yapar. Dolayısıyla Kaşgarlı'nın izahının yabana atılmaması gerektiğini belirtir.¹⁷⁰ Halaççada yaşamaya devam eden bu edat, bizce de *değil* sözcüğünün kökenine dair önemli bir ipucu niteliğindedir.

Meninski'nin *degül* madde başında "*nedum, tantum abest*" 'kaldı ki, bile' karşılığını verdiği *degül ki*¹⁷¹, incelediğimiz metinde *kim*'li şekilleri de bulunan cümle bağlama fonksiyonunda bir bağlaçtır. Evliyâ'nın hususen harekelendirdiği *degil-ki* ve dönemin imlâ özellikleri göz önünde bulundurularak, Meninski'nin sözlüğünü de esas almak suretiyle yuvarlak ünlüyle *degül-kim* şeklinde iki türlü okuduğumuz bu birimde ortaya bir heterograf çıkmakta, terkihi oluşturan unsurların birleşik yazılması bir leksikalizasyon olduğunu göstermektedir.

Bağlaçla bağlanan cümlelerde, birbiriyle mukayese edilen iki olgunun gerçekleşmesi hususunda birinin diğerine nazaren daha imkansız olduğu anlatılmaktadır. Semantik olarak İngilizce *let alone*'a benzeyen bu bağlaç, günümüz Türkçesinde muhtelif ibareler ve sentaktik yapılanmalarla karşılanmaktadır. Bu ibarelerin büyük bir

¹⁶⁸ R. Dankoff ve J. Kelly *Maḥmūd al-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luḡāt at-Turk)* Part 3 (Cambridge: 1985), s. 97.

¹⁶⁹ Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 480a, 463a.

¹⁷⁰ Sözcüğe dair Türkologların yaptığı muhtelif izahları da barındıran bu çalışma için bk. Talat Tekin, "On the Etymology of Turkish *değil*" *Makaleler III: Çağdaş Türk Dilleri*, haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir (Ankara: TDK Yayınları, 2013), s. 477-486.

¹⁷¹ Bk. Meninski, *Thesaurus*, s. 2108.

kısımının dipnotta da gösterildiği üzere gerek sentaktik gerek leksikal olarak Farsçada mukabilinin oluşu, bu bağlacın Farsçadan sentaktik yönleriyle alıntılanıp Türkçe dil malzemesiyle karşılanan bir bağlaç olduğunu göstermeye yetiyor. Şimdi bu hususta aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

a. *I can't drive a car, let alone a bus.*

b1. *Araba süremiyorum, kaldı (ki) otobüs süreyim.*

b2. *Otobüs sürmek şöyle dursun/bir yana, araba bile süremiyorum.*

b3. *Değil otobüs, araba bile süremiyorum.*

b4. *Bırak/Geçtim otobüs sürmeyi, araba bile süremiyorum.*¹⁷²

Yalnızca **b1** örneğinde gerçekleşme ihtimali diğerine nazaren hiç olmayan olgu (*otobüs sürmek*), cümle içerisinde diğerinden (*araba sürmek*) sonra gelmiştir. İncelediğimiz metindeki örneklerin sentaktik düzeni de bu şekildedir. Burada bağlaçla birleştirilen cümle, tek başına müstakil bir fikir iddia edemez. Zikredilmesi gereken diğer önemli husus da bağlaçtan sonraki cümlelerin fiilinin umumiyetle istek kipli oluşudur. Cümleye olumsuzluk manasını *degil/degül* ‘değil’ ibaresi leksikal olarak

¹⁷² Aşağıda günümüz Farsçasındaki karşılıkları verilen, Türkçenin sentaks yapısına aykırı olan bu cümleler bile Türkçe-Farsça münasebetinin beraberinde getirdiği dilsel alıntılamanın sentaktik (ve leksikal) boyutunu göstermeye kafidir.

Men ne-mī tevānem māšīn be-rānem, çē be-resed be otobūs” = **b1.**

Men ne-mī tevānem māšīn be-rānem, be-māned kē otobūs” = **b2.**

Otobūs kē hīç, hettā nemī tevānem māšīn be-rānem” = **b3.**

“Temel cümlelerin subjunktif kipte geldiği, yan cümlede ise herhangi bir yargının bildirilmediği bu cümle yapısı, Eski Anadolu Türkçesindeki *degül ... dahı* (= *hîç ... hattâ*) yapısıyla paraleldir. Tiken’in “gerçekleşmezlik ve beklenmezlik ilâve ifadesiyle” başlığında verdiği “*Degül kimse kuş dahı uçmaya.*” cümlesini buna örnek olarak verebiliriz. Bk. Tiken, “Eski Anadolu Türkçesinde Edatlarla Kurulan Zarf-fiillerin İfade ve İşlevleri”, s. 406.

Gozeştem ez-otobūs rānden, māšīn hem ne-mī tevānem be-rānem.” = **b4.**

Bī hayāl otobūs rānden, hettā ne-mī tevānem māšīn be-rānem.” = **b4.**

vermeye kadir olduğundan, bağlaç sonrasındaki cümle istek kipli oluşun yanı sıra olumlu yüklem morfolojisinde gelir.

*ve bir diyāra mahşūş degüldür kim [paşalar iç kal'aya gireler] **degil**
-ki [sākin olalar] (4/200b)*

“Hiçbir diyarda paşaların iç kaleye girdikleri görülmemiştir, kaldı ki orada yaşasınlar.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz bu yapıda *degil*-ki ile paşaların iç kalede yaşayamamalarından ziyade burada yaşamalarının ne kadar imkansız olduğu, başka bir olguyla mukayese edilerek özellikle vurgulanmıştır.

*[öyle ana baba güninde bir at dağı yıkılsa ol at bir dağı davranmayup atların ayakları altlarında helāk olur] **degil**-ki [benī ādem atdan yıkılup hālāş ola] (7/112a) [Böylesi kargaşada at bile yıkıldığında bir daha yerinden kalkamaz, kaldı ki adem oğlu attan düşüp kurtulsun.]*

*[bir taşına yüz bin baş vèrmemüz muḳarrerdür] **degil**-ki [size kal'ayı vèrelüm] (8/288a) [Bir taşına bile yüz bin baş verirken, nasıl olur da size kaleyi veririz?]*

*[bu ḥammām-ı ḥoş-havā ve ḥoş-binānuḡ midḥatinde ve ḥüsn-i leṭāfet ve nezāfet ciheti ta'rīf ve tavṣīfinde ḥassān u selmān dağı 'ācizdür] **degil**-ki [bu ḥaḳīr evliyā-yı 'āciz 'aciz u taḳṣīriyle medḡ étmek ne mümkündür] (2/295b) [Bu havadar hamamın ve güzel binanın övgüsünde, tarif ve tavsifinde Hassan u Selman bile aciz kalır, kaldı ki Evliyâ gibi aciz biri onu medhetsin.]*

*[ol seccāde üzre celse-i ḥaḳīfe étmege müsta'id şeyḡ gelmemişdür] **degül**-kim [bī-bāk u bī-pervā va 'z u naṣīḥat éde] (2/359a) [O seccade üzerinde oturmaya layık bir şeyh gelmemiştir, kaldı ki orada korkusuzca nasihat etsin.]*

Bağlacın birbirine bağladığı cümlelerin eylemleri, vuku bulmamaları hususunda akıllara *Ne...ne (de)...* yahut *da... da* bağlacını getirebilir. Fakat bu mükerrer bağlaçlarla bağlanan cümlelerin yüklemine belirtilen eylemlerin gerçekleşme oranları birbirine eşitken, bu bağlaçta birinin diğerine oranla daha fazla ön planda tutulması söz konusudur. A ve B iki önerme olacak şekilde, olayların birbirlerine karşı gerçekleşme oranlarını şu şekilde şematize etmek mümkündür:

<i>Ne A ne (de) B</i>	$\longrightarrow$	<i>Ne araba sürebilir ne de otobüs.</i>	$\longrightarrow$	A = B
<i>A dA B dA</i>	$\longrightarrow$	<i>Araba da süremez otobüs de.</i>	$\longrightarrow$	A = B
<i>A değil ki ~ değil kim B</i>	$\longrightarrow$	<i>Araba süremez değil ki~değil kim otobüs süre</i>	$\longrightarrow$	A < B

Günümüz Türkçesinde, yukarıda zikredilen manayı vermek üzere bağlaç *ki*'siz kullanılmakta, ikinci cümlelerin öznesi/fâili veya tümlecinden sonra çoğu kez *bile*, *da*, *dahi* bağlaçlarından biri getirilmektedir. İncelediğimiz bağlaçtan semantik olarak farklı cümleler teşkil etse de *değil* ve *ki* bağlaçları arasına *mi* soru edatının getirilmesiyle *madem*, *mademki* manalarında cümleler kuran *değil mi ki* bağlacı da günümüz Türkçesinde kullanılan, TDK'nın güncel sözlüğünde bir sözlük birimi olarak yer alan cümle bağlaçlarından biridir: *Değil mi ki bana yalan söyledin, cezasını çekeceksin* = *Mademki bana yalan söyledin, (o hâlde) cezasını çekeceksin*.

2.4. *ger / eger*

Türkçede önermeler arası şart-cevap münasebeti *-(y)sA* morfemi vasıtasıyla kurulur. Eski Türkçede *-sAr* olarak görülen ve bulunduğu yan cümleye alta sıralı (*subordinative*) bir hususiyet kazandıran bu morfem¹⁷³, Türkçede /r/ foneminin hususen hece sonunda düşme temayülünde olmasına paralel olarak¹⁷⁴ *-(y)sA* şekliyle günümüzde yaşamaya devam etmektedir. Şart cümlesi kurmaya imkan sağlayan ve Türkçenin aslî biçimi olarak telakki edebileceğimiz bu morfemin yanı sıra, Farsçadan alınan *ger/eger* ile de şart cümleleri kurulmuştur. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde kullanımı yaygın olan bu bağlaç, çoğunlukla şart eki ile gelmek suretiyle melez bir görüntü arz eder.

¹⁷³ Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, s. 494.

¹⁷⁴ Leksikal olarak *arslan* > *aslan*, *bir* > *bi* “konuşma dilinde”, morfem düzeyinde ise şimdiki zaman eki *-yor* > *-yo* “konuşma dilinde” bu duruma örnek teşkil edebilir.

Paul Horn, Pehlevicede *akarç*, Yeni Farsçada *hergiz* olduğunu belirttiği bu bağlacı Eski Farsçada farazî bir **hakaram* kelimesine götürür.¹⁷⁵ Farsçada şart cümleleri kurmaya yarayan bu bağlaç, cümle içerisindeki konumu itibarıyla öncüdür. Özellikle konuşma dilinde art arda sıralanan ve araya bağlaç almayan cümleler de bağlamdan hareketle şart manasını verebilir; fakat *eger* bağlacı, Farsça şart cümlelerinin, adeta İngilizcedeki *if* kabilinden kanonik bir bağlacı, neredeyse olmazsa olmaz bir unsurudur. Temel cümleye entegre olan ve onun çekim alanına giren bu bağlaçla hakikî (gerçekleşme ihtimali olan) ve tasavvurî, farazî (gerçekleşme ihtimali olmayan) şart cümleleri kurulur.¹⁷⁶ Şiirde ve seci'li nesirde *eger*'in yanı sıra *ger* ve *er*, hatta sadece *ra* harfi, *ve* bağlacıyla birlikte *ver* şekli de kullanılmaktadır.¹⁷⁷ Türkçenin Farsçayla kurduğu yoğun münasebet neticesinde dile giren, günümüzde fonksiyonu şart cümlelerinin manasını pekiştirmekten öteye geçmeyen bu bağlaç, Batı Türkçesinin tarihî düzleminde sentaktik ve semantik olarak belli aşamalardan geçmiştir.

Bergamalı Kadri, *Müeyyessiretü'l-ulûm*'da şart cümlelerinin teşkili ve *eger* bağlacıyla ilgili olarak şunları söyler: “cümle dördür ... birisi cümle-i şartıyyedür şartıyye ol[d]ur ki cüz'-i evveli şart ola *eger baña ikrām edersen ben de saña eylerin* gibi *eger* harf-i şartdur... sîn de bunun gibi harf-i şartdur ki şart ma'nâsın ifâde eyler *zeyd gelirse ben de varurın* gibi.”¹⁷⁸ Bu açıklamalardan, 16. yüzyıl şart cümlelerinde hem Farsça hem de Türkçe unsurun kullanıldığı anlaşıyor. Adamović, bağlacı bu yüzyılda *eghér*, *eghiér* (*eger*) telaffuzuyla tespit edip şart ekli cümlelerle örneklendirirken¹⁷⁹ Meninski, 17. yüzyılda Latince *si*, *etiamsi* ‘eğer’ anlamlarıyla kaydettiği *eger* bağlacının bazen

¹⁷⁵ Paul Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie* (Strassburg 1893), s. 25.

¹⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 313-317; Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 244-249.

¹⁷⁷ Nimet Yıldırım, *Farsça'da Bileşik Cümle Yapıları*, s. 116.

¹⁷⁸ Bergamalı Kadri, *Müeyyessiretü'l-ulûm*, s. 129, 134.

¹⁷⁹ Bk. Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, s. 164.

ger nadiren de *egerki* şekliyle kullanılan bir bağlaç olduğundan¹⁸⁰, *eger*’in yerine *er*’in de kullanıldığından bahseder.¹⁸¹

18. yüzyılda bağlaca dair dikkat çeken husus, *eyer* şeklinde telaffuz edilmesi, bağlacın bünyesindeki /g/ foneminin sızıcılaşarak /y/ olmasıdır (*eger* > *eyer*). Viguier, şart cümleleri bahsinde *ise* (*esa, ousa, ise, use*) ve ekleşmiş hali -sA (*sa, se*)’yı aracı bağlaç (*les conjonctions intermediares*), *eyer* şeklinde kaydettiği bağlacı ise öncü bağlaç (*la conjonction antécénte*) olarak ele alır. Viguier’e göre *eyer*, daima şart cümleleriyle birlikte kullanılır. Fakat bağlacın olmaması, cümlelerin anlaşılmasını engellemez, bilakis cümleyi stilistik olarak sadeleştirir, anlaşılabilirliğini etkilemediği müddetçe de cümle hoş bir söylem hâlini alır.¹⁸²

19. yüzyılda bağlaç, Redhouse tarafından *eyer/eger* şekilleriyle kaydedilmiş, şart ekli örneklerle bir arada kullanılmıştır.¹⁸³ Ahmed Cevdet (Paşa) ise gramerinde bağlaca dair şunları söyler: “harf-i şartdır fârsîden me’ hûzdur cümle-i şartiyeler üzerine dâhil olur *eger burusaya gider isen şifâ bulursun* gibi.”¹⁸⁴ Deny, bağlacın *eger*, *eyer* (ve şiir dilinde bazen *ger*) olarak kullanıldığını, yan cümle sonunda da yer alabileceğini ve artık pekiştirici bir nitelikte olduğunu dile getirir.¹⁸⁵ Günümüz Türkçesinde ise çoğunlukla [*eyer*] olarak telaffuz edilmesine rağmen, bu şekliyle leksikalize olmayan *eğer* bağlacı, yukarıda da belirtildiği üzere cümlede ifade edilmek istenen şart manasını pekiştirir, cümleden çıkarılması manada herhangi bir değişikliğe sebebiyet vermez. Develi’ye göre *eğer*, cümle unsuru olarak kullanılmayan, ancak manaya, ifadeye kendi belirlediği yönü veren ve cümlelerin semantik istikametini değiştiren bir *şart yönverenidir*.¹⁸⁶ Bağlaca dair diğer husus ise, Şenlik’in de belirttiği üzere

¹⁸⁰ Meninski, *Thesaurus*, s. 348. Meninski burada bağlacın mükerreren, *item reduplicatum* olarak İngilizce *whether ...or* yapısına mukabil kullanılışından da bahsetmiş, *eger nîk eger bed* ‘ister iyi ister kötü’ örneğini vermiştir. Bağlacın buradaki fonksiyonu cümleleri değil, cümle unsurlarını birbirine bağlamaktır.

¹⁸¹ Meninski, *Thesaurus*, s. 122.

¹⁸² Viguier, *Éléments de la Langue Turque*, s. 172-73. Aynı yüzyılda *eier* (*eyer*) telaffuzu Holdermann tarafından da kaydedilmiştir. Bk. Jean Baptiste Holdermann, *Grammaire Turque* (Constantinople 1730), s. 43 vd.

¹⁸³ J.W. Redhouse, *A Simplified Grammar of Ottoman-Turkish Language* (London: Trübner & Co; Ludgate Hill, 1884).

¹⁸⁴ Ahmed Cevdet (Paşa), *Kavâ’id-i ‘Osmâniye*, s. 129.

¹⁸⁵ J. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 623.

¹⁸⁶ Hayati Develi, “{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (Ankara 1995), s.140.

pozisyonunun eskiden olduğu gibi sabit olmaması, yüklemden sonra da pozisyon alabilmesidir.¹⁸⁷ Mesela, “*Gelmeseydin eğer, çok üzülürdüm*”. Günümüz Türkçesinde nadir de olsa *ki* ile kombinasyonuna rastlanır. “*Eğer ki gelmeseydin çok üzülürdüm.*”

***Seyâhatnâme*’deki Kullanılışı**

Metinde iki cümle arasında şart-cevap münasebeti kuran üç farklı yapı mevcuttur: Ya cümleler art arda gelerek kontekstten bu manaya ulaşılır, örnekleri sınırlı sayıdadır (**a**); ya yan cümle yüklemine -(y)sA eki ile getirilerek, Türkçenin kendi imkanıyla şart manası elde edilir (**b**, **c**).

- a. [*beni âzâd edün*] [*sizi selâmet ile götürüyim*] [*eger eylemezsem bunlar gibi beni katl edün*] (6/4a)¹⁸⁸
- b. *cüzâm ve ger olan bir âdem hammâmda kîse sürünüp ol yağlı tûrâbdan sürünse bi-emrillâh halâş olur* (1/158b)
- c. *her gece gelürsen bir altuna sana bir yem bulurum ve ğayrıya ikişer altuna vèrirüm* (7/24b)

Üçüncü yapı ise *eger* (اگر) bağlacıyla kurulan cümlelerdir. Kısaltılmış şekli *ger*, metinde sadece manzum iktibaslarda kullanılmış, bu türlerde vezne uygun söyleyiş esas alındığından incelemeye dahil edilmemiştir. *Ki/kim* bağlaçlı şekline ise bir örnekte rastlanmıştır.

[*eger kim ‘alâyık-ı dünyâ ile âlûde olup seyâhate mâyil olmasam*] [*bu câmi ‘ içinden bir qadem hebâya gitmezdüm*] (9/117a)

Bağlacın bağladığı cümlelerin sentaksına dair ilk söylenmesi gereken ve dikkat çeken husus, bazı cümlelerde yan cümle (*şart cümlesi/protasis/antecedent*) eyleminin bitimli morfolojide olmasıdır. “Türkçede kısmî entegrasyona sebebiyet veren Farsçadaki mukabili ise tam entegrasyon sağlayan *eger* bağlacı”¹⁸⁹, bu yapıyla Fars tipi cümle yapısının kopyalanmasına iyi bir örnek teşkil eder. Zira bu cümlelerden bağlacın

¹⁸⁷ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 172.

¹⁸⁸ Bu örnekte ilk iki cümle arasındaki semantik münasebet, akabinde gelen *eger*’li cümleyle daha net hâle gelir. Dolayısıyla bu cümle “Beni azat ederseniz sizi selamete götürürüm” şeklinde anlaşılmalıdır.

¹⁸⁹ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 263.

çıkarılması, cümlede semantik bir boşluğa neden olacaktır. Turan, Eski Anadolu Türkçesinde “*egerin* tek başına yer aldığı” bu türden cümleleri, gerçekleşebilir şart cümlesi (*realis conditional*) kategorisine dahil ederek şu örneği verir:

[ve *eger* *teyemmüm etti* *namâz kıldı* ve andan *şoḡra gördi* *kim gendü* *yükünde şu varmış*] [*ol bilmedüğe namâz revâ ola*]¹⁹⁰

Şart cümlesi ile cevap cümlesinin sınırlarının tarafımızca çizildiği yukarıdaki örnek günümüz Türkçesine aktarılmak istendiğinde *eger*’den sonraki iki cümlemin yüklemindeki *-dI* predikatörünün fonksiyonu, ardışık iki olayı belirtir surette olmalı, şart eki *gör-* ‘gör-, farket-’ fiiline getirilmelidir. Dolayısıyla yan cümle “*Eğer teyemmüm edip namaz kıldıktan sonra kendi yükünde su olduğunu farkederse*” şeklinde anlaşılmalıdır.

Türkçenin tarihî metinlerinde yer alan şart cümlelerinin sentaksına dair bir araştırma yapılırsa bu türden hayli az cümleyle karşılaşılır. Özellikle tercüme metinlerde sentaktik düzene de riayet edilmesi ihtimali göz önünde bulundurularak, örnek teşkil etmesi açısından 14. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen ve bilinmeyen Farsça bir eserin tercümesi olduğu düşünülen *Ferec ba’d eş-Şidde*’deki şart cümleleri taranmış, bahsettiğimiz yapıda yalnızca bir cümleye rastlanmıştır:

“*eger işledüğüni hüccet ü burhânla işlerem dërsin ol hem haṭâdur*”¹⁹¹

Bu metindeki şart cümleleri ya müstakil olarak *-(y)sA* morfemi, yahut da başına *eger* öncü bağlacını alarak melez bir yapıda kurulmuştur. Bunların yanı sıra, Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde sıkça gördüğümüz; fakat günümüzde tercih edilmeyen yan cümle yüklemimin istek kipinde olduğu *eger*’li yapılar da yoğun kullanımı açısından dikkat çekmektedir. Kerslake, belki de böylesi verilere dayanarak Osmanlı Türkçesinde Farsçadan kopyalanan şart cümlelerinin nispeten az olduğunu söyler. Zira verdiği iki örnek de bitimli yapıdadır (*Ger dilerisiz, bulasiz oddan nejât ; Eger hisâr alindî, hoş*).¹⁹² Benzer örneklerine *Seyâhatnâme*’de de rastladığımız ve kullanımı,

¹⁹⁰ Turan, *Adverbs and adverbial constructions in Old Anatolian Turkish*, s. 105.

¹⁹¹ G. Hazai ve A. Tietze, *Ferec Ba’d eş-Şidde, İnceleme-Metin*, c.1 (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017), s. 384.

¹⁹² Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 200.

dönemi itibariyle şaşırtıcı olan bu cümle yapısını sentaktik bir öykünme olarak değerlendirmek mümkündür. Zira burada bitimli cümlede yer alan *çün ki/kim, hemān ki/kim* vb. bağlaçlar gibi sadece leksikal unsurun değil, ifade kalıbının da kopyalanması söz konusudur.

[*eger ünās-ı ʿirāk ve ahālī-yi rūm furātuñ berekāt [u] menāfiʿin bildiler*] [*furātuñ tarafeynine kıbāblar ve dīvār sedler binā ederlerdi*] (2/286a) [bilselerdi]

[*ëy hanım eger izn-i şerīfün olur*] [*bu seksen arşin kaddi ʿālī olan dīvārın yüzinden tā suṭūha çıkayım*] (4/232b) [iznin olursa]

[*eger deryālar mürekkeb ve cemīʿ-i ağaçlar kalem ve cemīʿ-i haṭṭātlar cemʿ olup*] [*bu bāğın tavşif [u] temdhinde deryāda kaçre ve güneşde zerre kadar taḥrīr edemeyeler*] (4/229a) [cem olsalar/toplansalar]

Eger bağlacının hususen Eski Anadolu Türkçesinde, istek ekiyle çekimlenmiş yüklemle de şart cümlesi oluşturmaktan yukarıda bahsetmiştik (*eger* + F-A). Metinde bu yapıların kullanımı, bitimli yapılara kıyasen oldukça azdır. “Bu cümlelerden *eger* bağlacı sakıt olursa cümleler arasındaki şart-cevap ilişkisi de ortadan kalkar. Fakat bu cümleler bir de şart eki ihtiva ediyor olsalardı, o zaman *eger* hazfedilse dahi şart-cevap münasebeti baki kalırdı.”¹⁹³

[*eger eyyām-ı rüzgār muḥālif olup murād edindikleri yere gemileri buz üzre gitmek muḥāl ola ve yāḥūd aṣlā rüzgār olmayup serd mend havā ola*] [*her geminün onar on beşer kadar keşṭibānları ellerine ucu ḥarbeli şırıkları alup ... dēyerek şavt-ı aʿlā ile feryād ederek ellerindeki ḥarbeleri buza urduḳça ḥaşır yelkenden ziyāde gemileri kuş gibi uçar*] (7/181a) [Temel cümlede zikredilen olay(lar)ın vuku bulması iki şarta bağlıdır: Rüzgar geminin yönünü keser de geminin, istedikleri yere buz üstünde gitmesi imkansız olursa yahut rüzgar esmeyip hava soğuk olursa]

[*eger bu kemter ʿabd-i dāʿinün bir temāşāsın dahı edesin*] [*serāyın kayalar tarafına nāzır şāhnişīnlere varasın*] (4/232b) [temaşa edersen ... varırsın]

¹⁹³ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s.172.

17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *eger* bağlacıyla başlatılan şart cümleleri içerisinde, *eger* + -(y)sA kombinasyonu şüphesiz en sık karşılaşılan yapıdır. Bu melez yapıdan bağlaç çıkarılsa da ek, tek başına şart manası vermeye kadirdir. Sentaktik olarak çoğunlukla öncü pozisyonda olsa da yan cümle içerisinde farklı konumlandığı örnekler de mevcuttur:

[*felek-i kec-rev eger vefk-i murādımız üzre deverān ederse*] [*bir gün kalķar giderüz*] (5/73b) [özneden sonra]

[*bu kūrāları eger cümle ‘imāretiyle ve eşkāliyle tahrīr eylesek*] [*mecmu‘a-i nā-matbū‘ımız bir ... olur*] (7/117b) [nesneden sonra]

Bazen de yan cümle, bir ara cümle görüntüsüyle bütün hâlinde temel cümle içerisine entegre edilir.

bu heyhātda daħı ğūlbeyābān ve yaban atları ve develeri ve niçe biñ envā‘ī ḥaşerāt-ı maḥlūkātlarıñ mevcūd olduğı inşāallāh [eger seyāḥati nasīb olursa] ‘alā kadr-el-istitā‘a tahrīr ederiz (7/107a)

bu ḥisāb üzre bu kal‘a [eger itmāmı müyesser olursa] uyvār kal‘asından şarp ve metīn olur (7/76a)

Yan cümlelerin temel cümleden sonra geldiği aşağıdaki devrik cümlede ise konu-yorum ilişkisinin esas alındığını söylemek mümkün.

[*pādişāha ‘āşī olanlara tab‘iyyet etmesün*] [*eger mu‘ammer olam dërse*] (2/364b)

Bağlaç öncü pozisyonda olsa da temel cümleyle arasında başka cümlelerin yer aldığı şu diyalog örneği de ilginçtir:

[*eger sende kerāmet varsa*] [*benüm diyārumda bir ejdehā peydā olup karadeniz sāhilinde bir yalçın kaya içinde āşiyān edinüp cümle re‘āyā ve berāyām yēdi ve ḥālā dār-ı dünyāda iki ciger-kūşe kızlarıma ṭālī‘-i kūr‘a düşüp ejdere ğidā olmağıçün dobruca şahrāsında bir ‘amūd-ı ‘azīme kızlarum bağlamışuz vakt-i zuhr olinca gelüp yēse gerek ammā [bu ejdere bir çāre eyle]*] (2/266a)

2.4.1. Hakikî (Reel) – Farazî (Irreel) Şart Cümleleri

Şart cümleleri genel manada, temel cümlede belirtilen olayın hangi şartlarda gerçekleşebileceğini ifade eder. Fakat belirtilen şartın her zaman sağlan(a)maması göz önünde bulundurularak dilbilimde bu cümleler hakikî (reel) ve farazî (irreel) şart cümleleri başlıkları altında incelenir. Yan cümlelerin -DXX + iyelik + *takdirde*, -mA + *iyelik* + *durumunda/hâlinde* manalarıyla temel cümlelerin zarfı olduğu hakikî şart cümleleri, geniş zaman kipinde kurulur.

[*eger ol kemikleri çıkarmadın pişürseler*] [*balığın eti sebz-gün olup balığı acu eder*] (3/6a)

[*eger bir nevbetçiyi hâb-ı nâzda bulursa*] [*hâbdan bîdâr edüp seksen aded deyenek urup uykusın açar*] (6/82b)

[*eger bir vukıyye et islâmbolda bir güruşa olsa*] [*bunlar bir vukıyye eti üç akçeye vürüp her odadan mâh-be-mâh bahâsın alup zararın defterdâr paşadan alurlar*] (1/168a)

Yan cümleyle temel cümleyi semantik açıdan birbirine bağlı çiftler¹⁹⁴ olarak telakki etmek mümkündür. Zira her iki cümle eyleminin vukuu birbirine bağlıdır. Mesela yukarıdaki ilk örnekte balığın kemiği çıkarılmadan pişirildiği takdirde renginin yeşil ve tadının da acı olacağı belirtilmiştir.

Şart manasını kuvvetlendirmek ve vurgulamak üzere temel cümlelerin, günümüz Türkçesinde *işte o zaman*'a denk gelen *ol ân* zarf bağlacıyla başlatıldığı örneklerle de rastlanır (yani: [*eger* + F_{(y)SA}] + *ol ân* + [temel cümle]). Farsçada bu yapı, *ol ân*'ın mukabili *ân vaqt*'ın yanı sıra *pes* ve *ki* bağlaçlarıyla da kurulur ve Jensen bu tarz cümlelerde mezkûr bağlaçların fonksiyonunun açıklama niteliğinde olduğunu dile getirir.¹⁹⁵

[*eger gözleri öjinde şoganı yumruk ile urup pârelesen ol ân anlar ol âdemi katl ederler*] (1/171a) [*parçalarsan, tam da parçaladığın anda*]

¹⁹⁴ Burada bir dilbilim terimi olan “adjacency pair” kastedilmektedir.

¹⁹⁵ Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 313.

eger yüzlerine karşı şeytāna ve yezīde ve kara köpege la 'net deseñ ol ān amān ve zemān vermeyüp ādemi qatl ederler (5/2b) [lanet dersin/demen üzerine]

Hipotetik, tasavvurî bir anlamın söz konusu olduğu farazî şart cümlelerinde ise, yan cümle eylemine paralel olarak temel cümle eylemi de gerçekleşmez ve iki cümle arasındaki semantik münasebet $-(y)sA/-(y)sAydI \dots -(X)rdX/-mAzdX$ şeklinde olur.

vallāhi bürāder [eger sen baña karşı istikbāle gelmesen] [zālim islāmbol halkı beni gücile celālī ederlerdi] (3/179b)

[eger bu evüñ avlısına girdigün gibi selām verüp atdan inmesen] [biñ cānuñ olsa bizden kurtulmazduñ] (2/354a)

[eger bu nehr-i furāt üzre bu kömür hānı kurbın[d]a bir cısr-i 'azīm olsa] [hayrāt-ı 'azīm olup bu günde nazīri olmamış olurdu] (4/197a)

Şart cümlesiyle temel cümle eyleminin gerçekleşmesinde ters orantının olduğu, şart cümlesinin *gerçi/egerçi* yahut *her çend ki* gibi karşıtlık bildiren bağlaçlardan teşekkül eden ve temel cümleye *her ne kadar* + $F_{-(y)sA} dA$, $-(y)sA$ bile manalarında zarf olan yardımcı cümlelere (*concessive clause*, *Konzessivsätze*) denk bir kullanımının olduğu örneklerle de rastlanmaktadır. Bu cümlelerde temel cümle eyleminin şart cümlesi eylemine rağmen gerçekleştiği bilgisi vardır ve mana *dağı*, *yine* gibi ibarelerle kuvvetlendirilir.

eger on güne halvā ve hōşābdan biri eksük olsa yine ol ādeme tekrār ziyāfet étdirürler] (5/116a) [eksik olsa bile, eksik olmasına rağmen ziyafet verirler]

bir şayyād anı şayd étmege kaşd étmez eger haṭā 'en şebekeye qiriftār olursa yine āzād ederler (9/79b) [gıriftar olsa da/yakalansa da onu yine azat ederler]

*eger vakfeye **dağı** durmasa hacı tamām olur* (9/131b) [vakfeye durmasa da hacı olur]

2.4.2. Şart-Sebep İlişkisi

Bir fikri sarahaten ifade etme özelliği olan *eger* bağlacı, aynı zamanda semantik olarak istihraça izin veren bağlaçlar kategorisine de dahil edilebilir. Şart cümlesinin istihraçla yorumlanabileceği cümlelerden biri sebep cümlesidir. Bu bağlamda temel cümlenin, yan cümle eyleminin gerçekleşmesine bağlı olarak vukua geldiği/geleceği anlaşılabilir. Fakat şartlı birleşik cümlelerde, yan cümle ile temel cümle arasındaki “asıl” anlam ilgisinin sebep-sonuç olduğu, şartın mantıksal açıdan sebepten başka bir şey olmadığını savunanlar da vardır.¹⁹⁶ Bu meseleye ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Şenlik, bir şartın gerçekleşmemesinin başka bir olayın/olgunun gerçekleşmemesine sebebiyet vermesi durumunda, şart cümlelerinin sebep cümlesi olarak yeniden yorumlanabileceğini dile getirmiştir.¹⁹⁷ Kanaatimizce de şart cümleleri ancak bir sonraki basamakta, yani kuvveden fiile döndüklerinde (veya dönemediklerinde) sebep-sonuç münasebetiyle yorumlanabilirler. Bunu günümüz Türkçesinden bir örnekle izah edelim:

Yağmur yağmazsa pikniğe gideriz “şart-cevap cümlesi” → *Yağmur yağdı* “şartta belirtilen olayın gerçekleşmemesi” → *Yağmur yağdığı için pikniğe gidemedik* “sebe-sonuç cümlesi”

Bu bilgiler ışığında şart cümlelerinin “dolaylı” olarak sebep cümlesi şeklinde telakki edilebileceğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki cümlede fâil, bağışlanması durumunda padişahı eğlendireceğini söyler, yani padişahı eğlendirmesi için bağışlanması gerekmektedir.

pādişāhum eger ‘afv ile mu ‘āmele edüp serbest ve ma ‘zūr edersenüz inşā ‘allāh pādişāhumuñ huzūrında meclis-i emānet olmak üzre nedīm-i hāşlık edüp pādişāhumı eglendirirüm (1/69b)

2.4.3. Şart-Zaman İlişkisi

Şart cümleleri, bir olayın gerçekleşmesi için belli bir zaman dilimine ulaşılması gerektiğinden, sebebin yanı sıra istihraçla zaman cümleleri olarak da yorumlanmaya müsaittir. Bu doğrultuda Farsça’da *eger*’in yanı sıra *her gāh*, *vaktī ki* ve *her vakt* şart

¹⁹⁶ Bk. Nimet Yıldırım, *Farsça’da Bileşik Cümle Yapıları*, s. 116.

¹⁹⁷ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 135.

bildiren bağlaçlar arasında zikredilir.¹⁹⁸ Türkçenin tarihî devrelerinden itibaren şart cümleleri semantik açıdan zaman cümlesi olarak da yorumlanmış; *kaçan ki/kim, ne vakıt/zemān ki/kim* vb. öncü bağlaçlarıyla kuvvetlendirilmiştir.

- a. [*eger hilālî görürlerse*] [*ol bakacak mahallinde âteşler yakıp aşağı şehere işâret ederler*] (2/230a) [Bakacak mahallinde ateş yakmalarının şartı hilali görmeleridir = Hilali gördükleri zaman Bakacak mahallinde ateş yakarlar]
- b. [*kaçankim düşmen üzre birkaç yigit çeteye gitmek murād edinseler*] [*dīvān-ı hâfızdan bir tefe'ül edüp*] [*eger cüst-i fâllerine münāsib bir beyt-i ra'nā geldiye*] *hemān* [*tevekkülen 'alallāh dēyüp 'azm-i gaz[ā] ederler*] (6/69a)

b örneğinde ilk cümledeki temel cümle yüklemi (*tefe'ül edüp*) bitimli bir morfolojide telakki edilmek suretiyle (*tefe'ül ederlerdi*) *kaçan kim* ve *eger* öncü bağlaçlarıyla kurulan ardışık iki birleşik cümleden bahsedilebilir. Zaman fikrine şart fikri üzerinden ulaşılan ikinci cümlede ilk cümledeki *kaçankim* bağlacı ile şart cümlesi akabinde gelen *hemān* zarf bağlacının zamansal gönderimi de cümlelerin anlamlandırılmasında göz önünde bulundurulmalıdır.

Bağlaca dair zikredilmesi gereken bir husus da çoğu kez mükerrer gelmek suretiyle – her ne kadar cümleleri bağlamasa da – cümle unsurlarını birbirine bağladığı, günümüz Türkçesinde *gerek...gerek, ister...ister* yapısına tekabül eden kullanımıdır. Bağladığı unsurlardan yalnızca birinin önüne gelerek her ikisini de kapsadığı örneklere de rastlanır.

bu hāl-i pür-melālleri küffār kal 'adan göricek bildi kim türk 'askeriyle eger karada ve eger deryāda söyleşmek muhāldür (8/300b) [gerek karada gerek deryada]

her şeb [u] rüz cemī'-i müsāfirīn eger kefare ve fecere bu mihmānserāyda sākin ola (3/136a) [ister kafir olsun ister facir]

Cümlelerin doğru anlamlandırılabilmesi için bağlaçla birbirine bağlanan unsurların doğru tayin edilmesi gerekir. Mansuroğlu, verdiği Farsça ibarede bağlacı yardımcı

¹⁹⁸ Bk. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 241; Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 313.

cümleleri birbirine bağlar surette değerlendirmiştir. Rûmi'den ıktıbas yaptığı *Eger Tat sen, eger Rûm sen, eger Türk, zabân-i bîzabânânâ biyâmuz* cümlesini “Acem isen de, Rumsan da, Türksen de, dilsizlerin dilini öğren” şeklinde Türkçeye tercüme ederken burada bağlacın cümleleri değil yan cümle unsurlarını birbirine bağladığı, *ister ... ister* manasında olduğu muhtemelen gözden kaçmıştır.¹⁹⁹

2.5. gerçi/egerçi

Osmanlı Türkçesinde önermeler arası zıtlık/karşıtlık münasebeti kuran bağlaçlardan biri *gerçi/egerçi* bağlacıdır. Farsçada şart cümlelerinin teşkilinde rol alan *eger* yahut onun muhaffefi olan *ger* bağlacına *çé* ‘ne’ soru zamirinin eklenmesiyle oluşmuştur. Farsçadan sadece leksikal ve semantik olarak değil cümle içerisindeki konumu ve kombinasyon kalıbıyla da alıntılanan bağlaçlardan biridir. Nitekim bağlaç pozisyon itibarıyla öncü olup, yan cümlede belirtilen olayın/olgunun beklenmedik şekilde temel cümlede gerçekleşmesini ve dolayısıyla iki önerme arasındaki zıtlığı belirtir²⁰⁰ ve yan cümleden hemen sonra Farsçada *velî, lîkên, velîkên, ammâ, ma ‘hâzâ*, Türkçede ise bu doğrultuda çok büyük oranda *ammâ* ve *lâkin* bağlaçlarından biri getirilmektedir (yani: [*gerçi/egerçi* + yan cümle] + zıtlık bağlacı + temel cümle).²⁰¹ Kaynak dilin aksine Batı Türkçesinin tarihî evrelerinde *ki/kim* unsuruyla da kullanılması, enteresan bir dil hadisesidir. Zira Farsçada birleşik yapılı bir bağlacın bünyesinde *çé* ve *ké* unsurlarından yalnızca birisi bulunabilir. Anlaşılan o ki Türkler, bünyesindeki morfeplerin adeta kaynaştığı bu birimi müstakil bir bağlaç olarak telakki etmiş ve *ki/kim* bağlacını ayrıca ilave etmişlerdir.²⁰² Dolayısıyla burada bir nevi morfeim yığılması (*morpheme cluster*)’ndan bahsedilebilir (*ger/eger* + *çi* + *ki/kim*).

¹⁹⁹ Bk. Mecdud Mansuroğlu, Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (Ankara 1955), s. 67.

²⁰⁰ Steingass *garchi* “gerçi” madde başında bağlacın taşıdığı anlamları şu şekilde kaydetmiştir: *Although, though, notwithstanding; certainly, indeed*. Bk. Steingass, *A Comprehensive Persian- English Dictionary*, s. 1078a.

²⁰¹ Bağlacın kaynak dildeki konumu ve kullanımına dair bk. Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 305; Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 240.

²⁰² *egerçi ki/ kim*’li örnekler için bk. Kamil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf fiiller* (Ankara: TDK Yayınları, 2004).

اگرچه کمی دور بودند، ولی آنها را دیدیم.²⁰³ = *Egerçe kemî dūr būdend, velī ānhā-rā dīdīm*

Günümüz Türkçesine “Biraz uzakta olmalarına rağmen, her ne kadar biraz uzakta olsalar da onları gördüm.” yahut “Gerçi biraz uzaklardı ama onları gördüm.” şekillerinde tercüme edebileceğimiz bu Farsça cümlede *egerçi* bağlacıyla başlayan yan cümle ile temel cümle arasında zıtlık bulunmakta ve bu da *velī* ‘ama, fakat’ bağlacıyla bildirilmektedir. Bağlacın ifade ettiği manayı Türkçede genel olarak şu yapılar karşılar: -DXK + iyelik + *hâlde*, -mA + iyelik + datif + *rağmen/karşın*, *ise* (-(y)sA) dA, *her ne kadar ... ise* (-(y)sA) dA.

Dilbilimde *concessive clauses*, *Konzessivsätze* vb. başlıklar altında incelenen, zıtlık bildiren cümlelerle (*adversative clauses*) semantik bakımdan yakın bir bağı olmasına rağmen, bir tür daraltıcılık fikri barındıran bu türden cümlelerin teşkili için *gerçi/egerçi* bağlacının yanı sıra Farsçada muhtelif imkanlar da söz konusudur (*egerçend*, *çendānçê*, *bā vucūd-ı kē*, *bā in kē*, *bā vaşf-ı in kē*, *her çend (kē)*, *hāl-i ān kē* vb.). Bunların hepsinin Türkçeye alıntılanmadığını, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde *gerçi/egerçi* bağlacının sıklıkla kullanıldığını, hatta günümüz Türkçesinde *gerçi-ama* şeklindeki bir kombinasyonla yaşamaya devam ettiğini özellikle belirtmeliyiz. “Bu kombinasyonun İngilizcede birebir karşılığı olmamakla birlikte tercümelerde ‘even if, although’ gibi bağlaçlar kullanılabilir. Fakat *gerçi-ama* kombinasyon kalıbı Almancanın *zwar-aber* kombinasyon kalıbıyla hem yapısal hem de içerik bakımdan büyük bir benzerlik arz etmektedir.”²⁰⁴

Gerçi/egerçi bağlacına dair zikredilmesi gereken hususlardan biri de bağlaçla bağlanan cümlelerin bazı araştırmacılar tarafından şart cümlesi kategorisine dahil edilmesidir. Deny bağlacı “anlamca kendilerine uymaz bir ana cümlesi olan bağlı şart cümlesi”²⁰⁵, Eckmann ise “ana cümledeki hükmün geçerliliğini reddetmeksizin kabul edilebilecek bir şartı bildiren müsaade cümlesi”²⁰⁶ başlığı altında incelemiştir. Şart

²⁰³ Metin, Yıldırım’dan alındı. Bk. Nimet Yıldırım, *Farsça’da Bileşik Cümle Yapıları*, s. 124.

²⁰⁴ Bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 173. Zikredilen benzerliği bir cümleyle somutlaştırmak gerekirse: “*Dieses Haus ist zwar schön, aber sie ist auch sehr teuer.*” = *Bu ev gerçi güzel, fakat çok pahalı.*

²⁰⁵ Bk. Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 744-45.

²⁰⁶ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, terc. Günay Karaağaç (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988), s. 172. Eckmann başka bir çalışmada ise müsaade cümlelerine dair şunları söyler: “Müsaade cümlesi (*Konzessivsatz*, *concessive clause*) baş cümlelerin faaliyeti ile bir dereceye kadar zıt bir faaliyet

cümlelerinde iki önerme arasındaki münasebet doğru orantılı, karşıtlık bildiren cümlelerde ise ters orantılı şekilde telakki edilebilir. Bunu iki örnek üzerinden izah edelim: (1) *Çok koşarsa yorulur* (2) *Çok koşmasına rağmen yorulmadı/Gerçi çok koştu ama yorulmadı*. Şart cümlesinde (1) yan cümle yüklemine belirtilen şartın (*çok koşmak*) sağlanması durumunda temel cümle yüklemine belirtilen olay/olgu (*yorulmak*) vuku bulur/bulması beklenir. Fakat zıtlık bildiren cümlede (2) şart sağlansa bile beklenmedik bir durumla karşılaşmaktadır. Dolayısıyla önermeler arası şart-cevap ilişkisinin sarahaten bulunmadığı²⁰⁷ bu cümlelerin bazı araştırmacılar tarafından şart cümlesi olarak ele alınmasında şart ekini, her zaman olmasa da ihtiva etmeleri etkili olmalı ve bu da biçimsel bir kategorizasyon olarak addedilmelidir.

Deny, *her ne kadar* manasındaki bağlacın çoğu zaman şart cümlelerinin başında muhaliflik manasıyla bulunduğunu, genel olarak yan cümlelerin şart kipine *da* ilave edildiğini ve o zaman ana cümlelerin *ammā*, *lākin* bağlaçlarından birini alabildiğini belirtmiş ve şu örneği vermiştir:

“Egerçi topuñ icādı yediyüzseksen senesine doğru ise de yediyüzseksen tārīhine kadar toplar yalıñız muḥasaralarda kullanılıp soñraları ‘ādetā cenglerde daḥi isti ‘māl olunmağa başladı”.²⁰⁸

Burada önermeler arası zıtlık münasebeti aşıkâr olup kanaatimizce bu manaya *egerçi*’den ziyade *da* bağlacıyla ulaşılmaktadır. Zira bir yan cümle şart eki almak suretiyle zıtlık manasıyla temel cümleye entegre edilmek istendiğinde bu çoğunlukla *her ne kadar* öncü bağlacı ve temel cümlelerin hemen öncesinde gelen bir *da* bağlacı vasıtasıyla gerçekleşir.²⁰⁹ Bu öncü bağlaç olmadan da istenilen manaya ulaşmak

ifade eder. Ancak bu zıtlık, baş cümle faaliyetinin vukua gelmesine mani değildir, ona adeta müsaade eder. Adı bundan gelir. Müsaade cümlesi “neye rağmen” sualine cevap verir.” Bk. Eckmann, “Çağatayca Yardımcı Cümleler”, *TDAY Belleten* (Ankara 1959), s. 50.

²⁰⁷Şart cümleleriyle arasındaki semantik ilişkiyi anlamak adına, karşıtlık bildiren cümlelerin “Beklentiye Olumsuzlama Yapıları” başlığı altında incelendiği şu çalışmaya bakılabilir: Filiz Çetintaş Yıldırım, “*Türkçede Belirteç Tümcecikleri: Sözbilimsel Yapı Çözümlemesi Çerçevesinde Bir Sınıflandırma Önerisi*” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), s. 162-168.

²⁰⁸ Bk. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 623.

²⁰⁹ Yan cümlelerin şart eki ve *daḥi* bağlacıyla temel cümleye zıtlık manasıyla entegre edildiği, Eski Anadolu Türkçesine özgü *niçeme* ... -(y)sa + *daḥi* yapısı da bu hususta değerlendirilebilir.

“*Taḡrı ta ‘ālā ḥayrı ve ḥayrātı ve selāmatlığı ve oḡmaḡlığı senüñ bu niyyetüñe koşı vērstün niçeme ben senüñ işüñe muḥālif isem daḥi.*” Örnek için bk. Fikret Turan, *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*, s. 109.

mümkündür. Viguier de benzer bir duruma değinerek *eyertchi* (*eyerçi*) olarak kaydettiği bağlacın şart ifadeleriyle birlikte kullanımını zikretmiş, fakat bağlacı kullanmaktan ziyade son çekim edatı *bile*'nin şart cümlesinden sonra kullanımının o dönem için daha yaygın olduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Dolayısıyla *gerçi/egerçi* bağlacı, şart eki taşıyan yan cümlelerin başında konumlanıp temel cümleye zıtlık/karşıtlık manasıyla entegre edilmek istendiğinde bu mana, aslında şart eki ve sonrasında getirilen *da* bağlacı yahut *bile*'nin kombinasyonu ile sağlanmakta, bu türden cümlelerde öncü bağlaç manayı kuvvetlendirme, pekiştirme fonksiyonu taşımaktadır.

Bağlacın Türkçedeki tarihî seyrine bakacak olursak, Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır, bulunduğu yan cümlelerin şart ekiyle bitimsizleşmesi ise çok yaygın değildir.

[*egerçi sen uyursın*] *ammā* [*bahtuñ uyanuğdur*]

[*hālīd bī-günāh idüğini egerçi bildi*] *ammā* [*kılıc çekdi üstine durdu*]²¹¹

Meninski, bağlacın 17. yüzyılda *gerçi* ve *gerçi ki*, önceleri ise *egerçi* şeklinde, zıtlık manasının yanı sıra *aslında*, *vâkıa* manalarıyla da kullanıldığını²¹²; Viguier ise öncü bağlaç kategorisinde incelediği *eyertchi* (*eyerçi*)'nin 18. yüzyılda *guiertchi* (*gerçi*) ve *guiertchi ki* (*gerçi ki*)'ye kıyasen daha fazla tercih edildiğini belirtmiştir.²¹³ Hagopian, daraltıcı bağlaçlar “*contracting conjunctions*” başlığında incelediği *gerchi* (*gerçi*) ve *eg-eyerchi* (*egerçi*) bağlaçlarının bir *ise de* unsuruyla devam ettirildiğini şu örnek üzerinden vermiş ve bağlacın 20. yüzyılın henüz başındaki konumunu göstermiştir: *gerçi faqir ise de* “Although he is poor, yet...”²¹⁴ Fakat bağlacın aynı yüzyıldaki kullanımıyla ilgili olarak Hüseyin Cahid şunları aktarır: “*eğer, eğerçi, şâyet* edatları cümle-i şartiyyelerin evveline ilâve olunabilir: *Barometre tenezzül ederse hava bozulur* denildiği gibi *Eğer barometre tenezzül ederse...*, *Eğerçi barometre tenezzül*

²¹⁰ Viguier, *Éléments de la Langue Turque*, s. 173.

²¹¹ Örnekler için bk. G. Hazai ve A. Tietze, *Ferec Ba'd eş-Şidde*, s. 521, 570.

²¹² Meninski, *Thesaurus*, s. 3907.

²¹³ Viguier, *Éléments de la Langue Turque*, s. 173.

²¹⁴ V. H. Hagopian, *Ottoman Turkish Conversation-Grammar, A Practical Method of Learning the Ottoman-Turkish Language* (London 1907), s. 231-32.

ederse..., şâyet barometre tenezzül ederse... de denilir.”²¹⁵ Bağlacın bu dönemde *eğer* ile semantik bakımdan eşdeğer cümleler kurması ilginçtir. Burada sentaktik bir bulaşma (*contamination*)’dan bahsedilebilir.

İncelediğimiz metinde mezkûr bağlacın bulunduğu yan cümlelerin çok büyük oranda bitimli bir yüklem morfolojisinde oluşu ve şart ekiyle kullanımına rastlanmayışı, fakat sonraki yüzyıllarda şart ekiyle kullanımının artışı bir vakıadır, dolayısıyla bu şekliyle melez cümle kuran bağlaçlar kategorisinde de değerlendirilebilir.

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

Seyâhatnâme’de iki önerme arasında zıtlık ilişkisi çoğu kez *gerçi* (کری، کری، کری) ve *gerçi*’ye oranla kullanımı daha az olan *egerçi* (اکری، اکری) bağlacı vasıtasıyla kurulmuştur. *Ki/kim*’li şekillerine rastlanmayan bağlacın başlattığı yan cümlelerin yüklemi daha evvel de belirtildiği üzere bitimli yapıdadır. İki cümlelerin birbirlerine karşı hiyerarşik durumları ise alt-üst düzeninden ziyade eşitlik olarak telakki edilebilir, çünkü burada yan cümlelerin temel cümlelerin bir unsuru olması, onun içerisinde erimesi söz konusu değildir. Fakat bu türden cümlelerin günümüz Türkçesine yapılan aktarımlarında bu eşitlik, kısmî bir entegrasyona evrilebilir.

gerçi bezzâzistânı yokdur ammâ cemî’-i zî-kaymet eşyâ anda mevcûddur (1/120a) [bedesteni olmamakla birlikte, her ne kadar bedesteni olmasa da]

gerçi âb [u] havâsının leâfetinden halkı ten-dürüstler olup hekîm-i hâzîka muhtâc degûllerdür ammâ yine hükemâları vardır (2/299b) [mahir bir hekime her ne kadar ihtiyaçları olmasa da]

egerçi bu seyâhatde haylî berzah ve ‘azâb-ı elîm ve âlâm-ı şedâ’id çekdik ammâ haylî seyâhat ve cihâd-ı keşîrler edüp karadenizün cânib-i erba’asın dâiren-mâdâr deverân u seyerân etmiş olduk (2/268a) [çok sıkıntı çeksek de]

gerçi bal yemez toplar ile kal’a münhedim olurdu ammâ handakun suyından yürüyüş edemezlerdi (5/123b) [kale harap olsa bile]

²¹⁵ Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, s. 288.

Bağlacın, yan cümle akabinde ihtiyaç duyduğu zıtlık bağlacı burada çoğunlukla *ammā*'dır, sık olmamakla birlikte *gerçi...lākin* kombinasyonu da kullanılmaktadır. Ayrıca bu türden bir bağlaç almayarak müstakilen yer aldığı cümleler nadiren de olsa mevcuttur.

*gerçi bu baħr-i ĥazar ile baħr-i siyāhuñ mābeyni dağlar aşup piyāde
ādem üçer günde reh-revlik edüp varur lākin kūh-ı elburz dāmeninde
yalçın çakmak taşlı kayalar vardur (2/316a)*

*gerçi büyük kal 'a degüldür lākin limānı muħāfaẓa etmege ġāyet laṭīf
kal'adur (9/78b)*

*gerçi tūl-ı nehārı vardur āfitāb-ı 'ālem-tābuñ sā'ir vilāyetlerdeki gibi
tāb u tüvānı yokdur (7/171b) [zıtlık bağlacı almaksızın kullanım: Her
ne kadar gündüzü uzun olsa da güneşinin ısısı ve ışığı diğer
vilayetlerdeki gibi değildir.]*

Metinde *gerçi...zīrā* kombinasyon kalıbında olup temel cümlede belirtilen olayın yahut olgunun Eckmann'ın da belirttiği üzere “neye rağmen” gerçekleştiğinin bilgisini vermeyen²¹⁶ *gerçi* bağlacının ‘aslında, doğrusu, vākiā’ ibareleriyle karşılanmaya daha uygun olduğu, bir nevi açıklayıcı cümle pozisyonundaki yapılara da rastlanmıştır (yani: *aslında ... çünkü*).

*bu erğanun gerçi deccāl şadāsı gibi bir mehīb ü mühiş şadā-yı ciger
delendür zīrā ādemüñ cümle vücūdındaki tügleri ülperir (7/60b)*

*bunlar āb-ı ĥayātdan nişān vērür 'uyūn-ı cāriyelerdür gerçi bu
çeşmelere bu şehir ihtiyāc degüldür zīrā tūna deryāsı kenārında bir
şehir-i mu'azzam olmağıla şāhibül'-ĥayrātlar on yerde çeşme-i
cānperverler inşā etmişler (3/119b)*

*gerçi tevrāt ve zebūrı yehūdīler okur zīrā anlar dāvūdī ve
müsevīlerdür (7/60a)*

²¹⁶ Eckmann, “Çağatayca Yardımcı Cümleler”, s. 50.

Pozisyon itibariyle öncü bağlaçlar kategorisine dahil edebileceğimiz bağlacın, cümle içerisinde farklı konumlandığı örnekler de mevcuttur.

[*bu şehriñ cānib-i erba ‘asında gerçi kal ‘a yokdur*] *ammā* [*ribātdan ziyāde maşūn [u] mahfūzdur*] (1/125a) [tümleçten sonra]

[*bu tekeye gerçi kārğır kıbāblar ile mebnī degüldür*] *ammā* [*ma ‘mürdur*] (3/158b) [öznenen sonra]

[*kavm-i macarun gerçi devletleri za ‘ıfdir*] *ammā* [*şofra şāhibleridür*] (7/49b) [tamlama unsurları arasında]

Yan cümlelerin açıklayıcı, yan bilgi verir surette bazen başka bir cümle içerisinde yerleştiği de görülür. [*gerçi* + yan cümle + *ammā*] yapısı çıkarıldığında birleşik cümlelerin anlamında herhangi bir bozulma olmaz.

[*bir ādem anı vücūdında olan temregeye ve dā ‘ü ‘s-şā ‘lebe ve günā-gün cereblere hattā fireng zahmetine mübtelā olanlar vücūdına sürseler*] *gerçi yakar ammā* [*vücūd-ı benī ādemde bir ‘illet kıomaz*] (5/132b)

[*bu kal ‘a ‘ilm-i hendese üzre bir püšte-i ‘ālīde şekl-i muhammes binā olınmışdur kim*] *bu hakirün gerçi dahı kesret-i seyāhati yokdur ammā* [*bu tarz [u] tarz üzre bir hısn-ı haşin ve sedd-i metin ve havāleden emin kal ‘a görmedüm*] (2/317a)

2.6. hemānki/kim

Hemānki/kim bağlacı, Osmanlı Türkçesinde temel cümledeki olayın yan cümledeki olayın hemen akabinde, ivedilikle gerçekleştiğini ifade etmek üzere kullanılan öncü bağlaçlardan biridir. Farsça *hem* ‘hem, gibi, aynen’ + *ān* ‘o’ ile *ki/kim* unsurundan müteşekkil olan ve dolayısıyla morfolojik olarak yüksek gelişmişlik gösteren bağlacın, Farsçada bulunmaması şaşırtıcıdır. Şenlik’e göre leksikal ve sentaktik hususiyetleri itibariyle Türkçe olmayan bu bağlaç, Farsça kaidelere göre teşkil edilmiş bir Türk icadıdır.²¹⁷ Zira Farsçada mezkûr bağlacın fonksiyonunu *hemin ki* bağlacı üstlenir. Jensen önermeler arası eş zamanlılık bahsinde *hemin ki*’ye ivedilik ifade eden

²¹⁷ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 171.

Almanca *sofort* ‘hemen, -(y)XncA’ karşılığını vermiştir.²¹⁸ Görüldüğü gibi iki bağlaç arasındaki tek fark, zamirin birinde *in* ‘bu’ diğerinde ise *ān* ‘o’ olmasıdır. *Hemān*’ın Osmanlı Türkçesinde *yalnız, sadece, beraber, henüz* vb. manalarda kullanımının yanı sıra *şimdi, fi’l-hāl, fevrice, der-‘akab* vb. manalarıyla ivedilik fikri veren bir zarf-bağlaç ve *ki/kim* unsurunu da bünyesine katmak suretiyle bir öncü bağlaç olarak öne çıkmasında, “içindeki *ān* ‘o’ zamirinin Arapçadaki *ān* ‘an, zaman, vakit’ ismi ile hem yazılış hem söyleyiş bakımından aynı olması ve bunun da Türklerde bir zaman fikri tedai ettirmesi”²¹⁹ etkili olmuştur.

Meninski bu bağlacı 17. yüzyılda *statim atque* ‘derhal, hemen’ manalarıyla sözlüğüne kaydeder.²²⁰ 18 ve 19. yüzyıllarda hususen Batılılar tarafından kaleme alınan gramer kitaplarında bu öncü bağlaca rastlanmaması, 17. yüzyıldan sonra kullanımdan düşmesi şeklinde yorumlanabilir. Aşağıda da zikredildiği üzere bu bağlacın aktarmak istediği ivedilik fikrini, -(y)XncA gibi bazı Türkçe cümle bağımlılaştırıcıları *hemān* zarfıyla birleşerek iletme kudretine sahiptir.

Bu bağlaçla kurulan yan cümleler, günümüz Türkçesine [-DIK + iyelik + *gibi*], fiilin geniş zamanlı halinin olumlu ve olumsuzunun aynı sıra ile tekrar edilmesi (mesela *görür görmez*)²²¹ şeklinde aktarılabilir. Günümüzde ilerleyici benzeşmeyle uyuma giren *hemān* (> *hemen*) sadece zarf ve zarf bağlaç olarak kullanılmaktadır.

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış diğer metinlerde olduğu gibi incelediğimiz metinde de *hemān ki/kim* bağlacına rastlanmamıştır. *Hemān*’a gelince, *ki/kim* unsurunu alıp öncü bağlaç olarak kullanımından ziyade metinde çoğunlukla zarf ve zarf bağlaç olarak kullanımı (özellikle zarf-fiil ekleriyle birlikte) dikkat çekmektedir. Ayrıca tek başına [-DIK + iyelik + *zaman*], [-DIK + iyelik + lokatif] manalarını haiz bazı öncü bağlaçlarla (*kaçan (ki/kim), çün, çünkü/kim*) gelerek iki cümle arasındaki eş zamanlılığı gösterir. Aşağıdaki ilk örnekte *hemān*, fiilin bir an evvel gerçekleştirilmesine dair

²¹⁸ Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 299.

²¹⁹ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 171.

²²⁰ Meninski, *Thesaurus*, s. 5489.

²²¹ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 170.

malumat verirken ikinci örnekte bu ivedilik fikrini pekiştirmek için ayrıca *ol ān* ibaresi getirilmiştir.

merhūm ve maḡsūldur hemān defn edūn (1/30a)

eger bir soḡanı ayaḡuṅ altında ezseṅ veyāḡūd bir ḡara kelbi ursan ol ān hemān ol müselmānı ḡatl ederler (5/2b)

Aşağıdaki örneklerde ise *hemān*, iki bitimli cümle arasına gelerek ilk cümlenin eyleminin hemen ardından ikinci cümle eyleminin vuku bulduğunu ifade eden bir zarf bağlaç fonksiyonundadır.

[namāzdan sonra şeyḡülislām öḡūme düşüp beni serāyıma getirüp koyup gitdi] hemān [ḡavfımdan uyanup kendümi aḡlar buldum] (5/77a) [koyup gittikten hemen sonra/gider gitmez korkumdan uyandım]

[ḡanı beyāz tūtī dēyü su'āl ederler] hemān [tūtī-i ḡüyā zebāna gelüp ... dēr] (2/236b) [sorar sormaz tūtī dile gelir/sormasıyla tūtīnin dile gelmesi bir olur]

Farsçadaki karşılığı bağımlılaştırıcı olan ve bitimli yüklem morfolojisindeki yan cümleyi temel cümleye entegre eden öncü bağlaçlar, Osmanlı Türkçesinin ilerleyen dönemlerinde çoğunlukla zarf-fiil ekleriyle aynı yan cümlede yer almakta ve böylece yan cümle bitimsiz yüklem görüntüsü arz etmektedir. Dolayısıyla diğer öncü bağlaçlar gibi *hemānki/kim*'in de bitimli cümlelerin başında konumlandığı örnekler nispeten azdır. Metindeki imlası *همانکه , همانکی , همانک , همانکم* şekillerinde olan bağlacın *ki/kim* unsuruyla bitişik yazılması, 17. yüzyılda leksikalize olduğunu düşündürmektedir.

[hemānki küffār ḡal'adan çıkıldılar] [birḡaç ḡuzāt-ı müsilmīni dāḡ-ı derūnlarından şehīd eddiler] (6/76a) [çıkar çıkmaz]

[hemānki bu ḡum deryāsına kadem başduk] [...ḡüccāc ve ḡüddāmlar içinden bir şadā-yı allāḡ allāḡ zāḡir olup cümle develere taḡviyet vērürler idi] (9/154b) [adım atar atmaz]

Yukarıdaki örneklerde yan cümle, temel cümlelerin çekim alanındadır ve onunla birlikte hareket etmek zorundadır. Temel cümle olmazsa yan cümle her ne kadar şeklen bitimli bir cümle gibi görünse de manaca yarım kalacaktır. Mesela ikinci örnekte yan cümle günümüz Türkçesiyle “*Bu kum deryasına adım atar atmaz*” şeklinde anlaşılmalıdır. Bu zaman zarf cümlecığının tamamlanması ise, temel cümlelerin fiilinin gelmesine bağlıdır.

Pozisyon itibarıyla öncü olan bağlacın, aşağıdaki örnekte öznenin sonra gelmesi gibi yan cümle içerisinde farklı konumlandığı örnekler de vardır.

bu hacet-i yed-i kudret hemānki bu şeherden gide bu şehir harāb olur
(9/77b) [bu şehirden gider gitmez]

Hemānki/kim, ivedilik fikrini tek başına verebilen bir öncü bağlaç olmasına rağmen bu fikri kuvvetlendirmek için *hemān* başta olmak üzere manaca kendisine benzeyen bazı zarf bağlaçlarla bir arada kullanılmasına sıklıkla rastlanır. Bu durum bazen ileri boyuta vararak öncü bağlacın sınırlarından sonra gelen her bir yan cümlelerin zarf bağlaçlarla başlaması şeklinde kendini gösterir (bk. üçüncü örnek).

hemānki bu nidāları cümle develer eşiddükde bī-tāb [u] bī-mecāl iken
derhāl ejder-i heft-ser-hāl olup eyle giderler kim ... (9/152b)
[*hemānki* + *derhāl*]

hemānki kal‘a mināresinden mü‘ezzin bir kerre derūn-ı dīlden ve cān
[u] göñülden allāhu ekber allāhu ekber dēyüp gülbāng-ı
muhammedīye rehā buldurınca hemān ... buzlar pāre pāre olup ān-ı
vāhidde buzından nām u nişān kalmayup mahv oldu (8/194a) [*hemānki*
+ *hemān*]

hemānki küffār-ı hāksār bu beç kapusından içeri çet-ā-çet kat-ender-
kat yürüyüş edüp gelürken hemān bir yehūdī karısı mezkūr topa āteş
édince el-‘azametullāh hemān bu kapular arasında çetāçet olan ve
taşrada duran kâfirlere... (6/80a) [*hemānki* + *hemān* + *hemān*]

Bağlaçla kurulan birleşik cümlelerde yan cümle, zarf-fiil ekiyle bitimsizleştğinde melez bir görüntü oluşur. Fakat *hemānki*’nin bu hususta diğer bağlaçlardan farklı olan bir tarafı vardır. İvedilik manası zarf-fiil ekinden ziyade bağlaçla daha kuvvetli bir

şekilde verilir ve dolayısıyla bağlaç semantik olarak baskın konumdadır. Bu hususta aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

- a. [*çünkü küffârın evvel görinen atlıları bizim anların üzerlerine varduğumuz görince*]... (6/102a)
- b. [*kaçan ipşir islâmbola gelüp serâyına gelürken ol zemân alayına çıkun dëyü yeñiçeri ocağına bu güne iğvâ ve fitne sözleri verince*]... (3/178a)
- c. [*hemânkim hasan paşa halebe teveccüh edince*]... (5/71b)

Fiili *-(y)IncA* gerundiumu alan bu yan cümlelerin ilk ikisinden öncü bağlaçların çıkarılması, semantik olarak cümlede herhangi bir değişikliğe yol açmaz (*çünkü* + *-(y)IncA* = $\emptyset$ + *-(y)IncA* “görünce, gördüğü zaman” ; *kaçan* + *-(y)IncA* = $\emptyset$ + *-(y)IncA* “verince, verdiği zaman”). Fakat c cümlesinin manası “Hasan Paşa Halep’e yönelir yönelmez, yöneldiği gibi” iken, bağlacın çıkarılmasıyla mana “Hasan Paşa Halep’e yönelince, yöneldiği zaman” şeklinde olacak, dolayısıyla yan cümle ile temel cümlelerin birbirlerinin hemen ardından, zaman kaybetmeden, ivedilikle gerçekleştiği anlaşılamayacak, zamansal nüans eksik kalacaktır.

Metinde *hemânki* bağlacı ile başlayan cümlelerin yüklemi, çoğunlukla *-(y)IncA* ve *-dUKdA* ekleri ile gelerek melez bir görüntü oluştururlar. Hususen *-(y)IncA* zarf-fiil ekinin bu oluşumda yer almasında ekin, yan cümle eyleminin kritik sınıra ulaştığını ve ancak bu sayede temel cümle eyleminin vuku bulacağını bildirmesi özelliği söz konusu olabilir.²²² Mezkûr eklerin yanı sıra *hemânki* bağlacı *-(y)Up* zarf-fiil eki ile de bir araya gelir. Aşağıdaki ilk örnekte *hemânki* bağlacı bu ekle melez bir yapı oluşturmuştur. İkinci örneğin sentaktik yapısı ise [*hemânki/kim* + *F_{-(y)Up}* + *F_{-(y)IncA}*] + [temel cümle] şeklindedir. Burada yan cümlelerin sınırı, teorik kısımda da zikredildiği üzere *-(y)Up* ekinin cümlede *küçük bölünmeyi*, *-(y)IncA* ekinin ise *büyük bölünmeyi* işaret etmesi dolayısıyla *-(y)IncA* ekine kadar çizilmelidir. Sınırın doğru tayin edilmesi, cümlelerin doğru anlaşılmasında oldukça önemlidir. *-(y)Up* ekinin, kendisinden sonraki cümlelerin/yan cümlelerin belirttiği eylemden daha önce vuku bulan bir eylemi

²²² Aydemir, “Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerleri”, s. 26.

bildirilmesi dolayısıyla söz konusu ardışıklık, *hemānki/kim* bağlacıyla ivedilik boyutuna ulaşır.

[*hemānki* *budinūn* bu maḥsūr olduğu haberin istimā' *édüp*] gece ve gündüz şitāb ile yürüyüp gitmede (6/76b) [iştir iştirmez]

[*hemānkim* bu āsitāneye girüp rûh-ı 'azîz için bir fātîha-i seb' u'l-meşānî tilāvet *édince*] ḥāṭıra bu ebyāt ḥuṭûr éde düşdi (3/123a)
[Bu āsitāneye girip Fâtihâ okur okumaz]

Zikredilmesi gereken diğer husus, [*hemānki* + zarf-fiil]'den ziyade [zarf-fiil + *hemān*] yapılanmasının daha sık kullanılmasıdır. Bu durum, Farsçanın Türkçe üzerindeki sentaktik tesirinin azalması ve Türkçe yapılanmanın nispeten daha fazla tercih edilmesi şeklinde yorumlanmalıdır.

a) [*hemānki* *sizün* ḥāṭırınız için yazılı 'arzlarımız *vardukda*] [elbette size sa'ādetlî pādîşāh eyālet-i erzurûmı iḥsān *édüp* suçundan geçerim] (5/73b) [ulaşır ulaşmaz]

a1) *ḳaldurūn* şu mel'ûnı *dédükde* *hemān* *ḳara* 'alî aḡa dīvān-ı siyāsetden ayaḡ üzre *ḳalkup* éydür (4/271b)[der demez]

b) [*hemānki* dīvār tamām *olınca*] [bi-emrillāhi te'ālā cümle dīvār temelinden(?) yıkılıp ḥarāb *ḳalur*] (7/56b) [tamamlanır tamamlanmaz]

b1) *yeñiçeri* aḡası *çelebi* aḡa geliyor *déyince* *hemān* *seydî* paşa yerinden *pertāb* *édüp* éydür (5/185b) [der demez]

Öncü bağlaçla kurulan **a** ve **b** cümlelerini bir grup, zarf-fiil eki vasıtasıyla bitimsizleşip akabinde *hemān* gelen cümlelerin bulunduğu **a1** ve **b1** cümlelerini ise bir grup olarak ele aldığımızda, **a** - **a1** (*hemānki* + -dUKdA = -dUKdA + *hemān*) ile **b** - **b1** (*hemānki* + -(y)InCA = -(y)InCA + *hemān*) cümlelerinin farklı sentaktik yapıyla benzer manaları verdiği söylenebilir. Yani **a**'daki yan cümlelerin **a1** yapılanmasıyla şu şekilde ifade edilmesi mümkündür:

[*hemānki* *sizün* ḥāṭırınız için yazılı 'arzlarımız *vardukda*] = [*sizün* ḥāṭırınız için yazılı 'arzlarımız *vardukda* *hemān*]

Bağlacın zikredilmesi gereken bir diğer hususiyeti, zaman bildiren ibarelerle bir arada kullanılmasıdır. *Çün (ki/kim)* ve *kaçan (ki/kim)* bahsinde de gördüğümüz, temel cümle eyleminin, zamanın belli bir dilimine ulaşılmasıyla gerçekleştiği/gerçekleşeceği manası veren bu yan cümlelerin durumu, *hemānki* bağlacında biraz daha farklıdır. Bir zaman dilimine ulaşmaktan ziyade ulaşır ulaşmaz, ulaştıktan hemen sonra şeklinde anlamamız gereken cümleler, bağlacın yanı sıra zarf ve zarf bağlaçlarla da kurulmaktadır.

- a. *hemānki ba'de'l-ğurūb oldı nice biñ 'avratlar fānūslarıyla ... maẓmūnı üzre şabāha dek hānedānlarda ve hāmmāmlarda zevk u şafālar ederler (8/253b)*
- b. *hemānki vakt-i cāşt oldukda sa'ādetlū pādīshāhdan muḳaddem cemī'-i vūzerā ve mīr-i mīrānlar ve erbāb-ı dīvānlar köpürli alayı ile iki sā'atde gücile 'ubūr etdiler (5/84b)*
- c. *anlar biz ḥan ḥazretlerinūñ emrine me'mūruz dēyü cevāb etdiler hemān 'ale's-şabāh anlara çaparlar gönderūñ gelüp müşāvere edesiz dēyü temennā edüp... bir ḥıyābān-ı merāmda kıyām etdüm (4/291b)*
- d. *'ale's-seher ki oldı hemān bir koçu 'araba ile fāṭma sultān gelüp ... paşanın na'ş-ı şerīfın taşra dīvānhāneye bıraktılar (6/45b)*

a cümlesinde, tam olarak Hint-Avrupa dillerindeki *subordination-hypotaxis* münasebetine tekabül eden bir yapılanma vardır. Bitimli yüklem morfolojisindeki yan cümle, birleşik cümle içerisinde, “Akşam olduktan sonra, akşam olur olmaz” manasıyla temel cümleye zaman zarfı olma vazifesi üstlenmektedir. **b** cümlesinde ise melez bir yapılanma vardır. Cümle bağımlılaştırma vazifesi **a** cümlesinde öncü bağlaçta iken burada *-dUKdA* zarf-fiil ekindedir. Bu yan cümle günümüz Türkçesiyle “kuşluk vakti olur olmaz” şeklinde anlaşılmalıdır. **c**'deki durum ise daha farklıdır. Semantik ve sentaktik vazifesini daha iyi görmek, *hemān*'ın zarf mı yoksa zarf bağlaç mı olduğu ayrımını yapabilmek için öncesindeki cümleye de yer verdiğimiz bu örnekte *hemān*, zaman belirleyicisine ivedilik manası katan ve cümleyi “Sabah olur olmaz, sabah olduğu gibi” şeklinde anlamamızı sağlayan bir zarf fonksiyonundadır. **d** örneğinde ise yan cümle, müstakil bir hâlde iken zaman cümlesi kuran *ki* ile teşkil edilmiş, *hemān* ise bu cümlelerin akabinde gelerek cümleye “sabah olur olmaz” manası katmıştır. Bu birleşik cümle şayet *hemānki 'ale's-seher oldı* şeklinde başlasaydı

hemānki bağlaç; ‘*ale’s-seher oldu hemān* şeklinde başlasaydı *hemān* zarf bağlaç olurdu. Fakat bu *ki*’li zaman cümlecisi semantik olarak *-(y)Inca + hemān*’a tekabül ettiği için *hemān*, burada zarf bağlaç kategorisine dahil edilmelidir. Aşağıdaki örnek ise, *hemān*’ın zaman cümlesi kuran *ki* bağlacıyla birleşip yeni bir gramer birimi oluşturmadan, bağlaç hâline gelmeden önceki bir basamağı gibidir.

[***hemān*** *ol tāt-ı sa ‘ādet* ***ki*** *başuma kōndı*] [*kuvvet-i başarum ziyāde oldu*] (2/279b)

Bu cümleden *hemān*’ı çıkardığımızda *ki* bağlacılı yan cümle “Saadet tacı başıma konduğu zaman” manasına gelir. İlk bakışta bir ilgi cümlesi şeklinde anlaşilmaya müsait olsa da *ki*, *tāt-ı sa ‘ādet*’i kendinden sonraki cümleyle ilişkilendirmez, aksine *ol tāt-ı sa ‘ādet*’in ne zaman başa konduğunu belirten, cümle bağlama fonksiyonunda bir bağlaç vazifesindedir. Dolayısıyla “Saadet tacı başıma konar konmaz kuvvet-i basarım arttı” manasındaki bu birleşik cümlede *hemān*’ı zarf bağlaç olarak değil, *ki* ile arasında her ne kadar başka unsurlar olsa da *hemān ki* bağlacının bir unsuru olarak ele almak gerekir (yani ***hemān*** *ol tāt-ı sa ‘ādet* ***ki*** *başuma kōndı* = ***hemānki*** *ol tāt-ı sa ‘ādet başuma kōndı*). Yukarıda da belirttiğimiz üzere *hemānki* bağlacının Farsça kaidelerce teşkil edilen bir Türk icadı oluşunda, Türklerin zaman cümlecisi kuran *ki/kim* bağlacı ve fonksiyonuna aşina olup, bunu zarf bağlaç *hemān* ile birleştirmek suretiyle yeni bir gramer birimi hâline getirme düşüncesi etkili olsa gerek. Nitekim benzer durum, sebep bildiren zarf bağlaçlar *anūniçün* ve *ol/bu/şol sebebden* ile sebep cümlesi teşkil eden *ki/kim* bağlacının birleşip yeni bir birim oluşturmasında da görülmektedir.

Hemānki ile ilgili zikredilmesi gereken başka bir husus, bağlacın *bil-*, *gör-* vb. algı/duyu fiilleri ile olan kullanımıdır. Fakat yukarıdaki kullanımlardan farklı olarak yan cümlelerin yapısı [*hemān + fâil + algı fiili + ki + nesne*] şeklindedir. Burada temel mesele *hemān*’ın zarf bağlaç olup olmadığının tayinidir. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmak adına *hemān* öncesi cümleye de yer verdiğimiz şu örneğe bakalım:

a [*āyā bu şadā anlardan mı ki dēyü fikr ederken bu evvelki istimā ‘ētdigüm şadā şahibleri meger oğlu ile dağa gelüp odun keserken vaqt-i zuhr olup ezān okudı*] **b** [***hemān*** *hakīr bildüm* ***ki*** *ümmet-i muhammeddendir*] **c** [*ileri varup bunlara selām vērüp āşinālīk ētdüm*] (10/204b)

Bu cümlede *ezan oku-* ve *bil-* (*anla-*) fiilleri arasında değil, *bil-* ve *ileri varup selām ver-* fiilleri arasında bir art ardalık söz konusudur. *Hemān*’ın zarf bağlaç olarak düşünülebilmesi için *c* cümlesinin olmaması gerekirdi. *b*’nin yan cümle, *c*’nin ise temel cümle olduğu bu birleşik cümle günümüz Türkçesiyle “(Onların) ümmet-i Muhammet’ten olduklarını anlar anlamaz, yanlarına varıp selam verdim.” şeklinde anlaşılmalıdır. Aşağıdaki örneklerde de *hemān* ile başlayan kısım bağlaçla kurulan yan cümle olup temel cümle olmadığı takdirde semantik bakımdan yarım kalacaktır. İvedilik fikrini pekiştirmek için temel cümlelerin, ikinci örnekte olduğu gibi benzer manadaki zarflarla başlatıldığı da görülmektedir.

[*hemān* timur gördi *kim* cemī’-i mısr u şām ve haleb ü tarablüşşām halkı cümle yezīdī olmuşlar] [*timur ben de yezīdīyem dēyü halka çav çalup efvāh-ı nāsa söz bıraktı*] (4/350b)

[*hemān* murtażā paşa gördi *kim* kal’a-i haleb içre celālīler dolup iş işden geçdi] [*hemān* ol gece ... müşāvereye başladılar] (5/74a)

Aşağıdaki örnek ise Fars tipi cümle yapısıyla başlanıp, zarf-fiil ve zarf ile devam ettirilerek sentaktik rotanın Türkçeye çevrilişini gösteren, Klâsik Osmanlıcada sıklıkla karşılaştığımız bir durumdur.

hemān küffār gördi *kim* tābor içinde ok zahmından mecrūh olmaduk ādem ve helāk olmaduk ‘avrat ve oğlan kalmayup ... cümle atlar birbirleriyle depişerek nice biñ küffārlar at altında pāymāl-i rimāl kaldukların görince *hemān* cümle küffār ... dēyüp... ‘asker üzre bir hücüm ēylediler (7/113b-114a)

Bağlaca dair ifade edilmesi gereken hususlardan biri de şart eki *-(y)sA* ile kombinasyonunun olup olmayacağıdır. Deny, *kaçan*’ın anlamdaşı olarak zikrettiği bu edatın “-ince” anlamına geldiğini belirtir.²²³ Fakat Şenlik’in de ifade ettiği üzere *kaçan* bağlacı tek başına ivedilik manası vermez, bunun için bir zarf bağlaca ihtiyaç duyar. Bir diğer husus da *hemānki*, *kaçan* bağlacı gibi genelleyici zaman cümleleri kurmaya

²²³ Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 627.

müsait değildir.²²⁴ Fakat bağlacın, metinde yalnızca bir cümlede şart ekiyle kullanımı dikkat çekmektedir.

*hemānki nezerātdan ‘alā mele’i ‘n-nās bir şey vērseñ mālī degül ādemi
bile pāre pāre ederler (9/120a)*

Tek bir örnek ile istisna kabul edebileceğimiz bu genelleyici zaman cümlesi *kaçan* + F_{(y)SA} + *hemān* yapısı ile de kurulabilecekken *hemānki* bağlacının tercih edilmesi düşündürücüdür. Temel cümle eyleminin, yan cümleleninkinin hemen akabinde gerçekleşeceğinin belirtilmek istendiği bu cümlelerin manası günümüz Türkçesiyle “Her ne zaman insanlar arasında bir şey versen, sadece malı değil insanı da parçalarlar.” değil, “İnsanlar arasında bir şey verdiğinde, hemen o anda malı değil insanı bile parçalarlar.” şeklinde düşünülebilir.

2.7. *her çend ki*

Her çend ki bağlacı, Osmanlı Türkçesinde genelde iki önermeyi zıtlık ilişkisiyle birbirine bağlayan bağlaçlardan biri olup *gerçi/egerçi* bağlacına kıyasla kullanımına daha seyrek rastlanır. Farsçadan kopya edilen bu bağlaç, leksikal olarak *her* + *çend* ‘kaç, ne kadar’ ve *ki* unsurlarından mürekkeptir.²²⁵ Kaynak dilde ve Türkçede *ki* (kim) olmadan da kullanılır. *Gerçi/egerçi* bağlacıyla kurulan birleşik cümlelerde olduğu gibi yan cümlelerin hemen akabinde *ammā*, *lākin*, *velī* türünden zıtlık (*adversative*) bağlaçları yer alsın da pek fazla tercih edilmez.

²²⁶ هر چند لازم نداشتم آنرا خریدم = *Her çend lāzım nedāštem ān-ra ḫarīdem*. “Her ne kadar ihtiyacım olmasa da/ihtiyacım olmamasına rağmen/gerçi ihtiyacım yoktu ama onu satın aldım.”

²²⁴ Bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 170.

²²⁵ Bu bağlaç, Farsçada *concessive* cümlelerin yanı sıra Türkçeye “derecelendirmeye dayalı mukayese cümleleri” (*steigerungsvergleich*) olarak aktarabileceğimiz cümlelerin teşkilinde – fakat burada *ki* unsuru olmadan – kullanılmaktadır. Örneğin, هر چند تنگتر بهتر = *Her çend teng-ter bih-ter*. “Bir şey ne kadar dar olursa o kadar iyi olur/Ne kadar dar o kadar iyi.” Görüldüğü üzere Türkçedeki *ne kadar... o kadar* yapısı Farsçadaki ilgili yapının “*her* unsuru olmadan” alıntılanmasından başka bir şey olmasa gerek. (Örnek için bk. Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 311.)

²²⁶ Örnek için bk. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 240.

Örnekten de anlaşılacağı üzere günümüzün nadir öncü bağlaçlarından *her ne kadar*²²⁷, *her çend ki*'nin Türkçeye birebir aktarımından başka bir şey değildir. *Her* belgisiz sıfatı olmadan da kullanılabilen bağlacın bulunduğu yan cümlelerin yüklemi -(y)sA şart eki ve çoğunlukla yeri değişebilen bir *da* kombinasyonuna ihtiyaç duyar.²²⁸ Örneğin, *(Her) ne kadar manzarası güzel olsa da odaları küçüktü*. Mukabillik manası *da* ile verilebilmesine rağmen, bağlaç bu manayı kuvvetlendirici bir fonksiyona sahiptir (Krş. *Manzarası güzel olsa da odaları küçüktü*). Deny'e göre bağlacın aynı mana ve fonksiyondaki *gerçi/egerçi* bağlacından ayrılan tarafı yalnızca şart kipli kullanıma müsaade etmesi; bildirme kipi, şimdiki zaman ve geniş zaman kipiyle kullanılamamasıdır.²²⁹ Tarihî düzlemde, aşağıda da görüleceği üzere farklı yüzyıllarda kaleme alınmış metinlerde yan cümle yüklemine bitimli olduğu örnekler de mevcuttur. Bunda bağlacın kaynak dilde bitimli yapıdaki yan cümlelerin başında bulunmasına binaen cümle yapısının da alıntılanması etkili olabilir.

[*her çend ki* senden bu fi'l ü bu sîret muhâl görinür] *ammâ* [zâhir-i hâl saña yüz dutar] (14. yy.)²³⁰

[*her çend ki çalışdı*] [*alayını düzmek mümkün olmadı*] (15. yy.)²³¹

[*her çend şügrâyı vü kübrâyı taşdik eyler*] *ammâ* [*aşgaruñ ekberde indirâcına vâkıf olmayup neticede tevakkuf eyler*] (16. yy.)²³²

[*her çend ki da'vet olunurdu*] [*iñâ'at etmezdi*] (17. yy.)²³³

²²⁷ TDK sözlüğünde “Başına getirildiği şartlı cümledeki yargının doğru veya doğal görüldüğünü fakat bunun yeterli olmadığını anlatan bir söz” şeklinde tanımlanan *her ne kadar*, maalesef bağlaç değil zarf kategorisine dahil edilmiştir. Bk. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs. (Ankara: TDK Yayınları, 2010), s. 1086.

²²⁸ Bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s.173.

²²⁹ Bk. J. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 624.

²³⁰ G. Hazai ve A. Tietze, *Ferec ba'd eş-Şidde*, s. 463.

²³¹ Örnek için bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s.173.

²³² Örnek için bk. Enfel Doğan, “Osmanlı Türkçesinde Kullanılan Farsça Yapılı Karşıtlama Cümleleri”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, 27-28 Ağustos 2007, UTEK 2007 Bildiriler, Hayati Develi (ed.), *Türkçenin Söz Dizimi*, c. I (İstanbul 2009), s. 160.

²³³ Meninski, *Thesaurus*, s. 5454.

İncelediğimiz metinde *ki/kim* unsuru olmadan da kullanılan bağlaç, zıtlıktan ziyade önermeler arasında *kaçan (ki/kim)*, *her kaçan (ki/kim)*, *çendān ki*, *çün (ki/kim)* kabîlinden eş zamanlılık ilişkisi kuran bir fonksiyonda tespit edilmiştir. Bağlacın yalnızca aşağıdaki ilk örnekte önermeleri zıtlık manasıyla birbirine bağladığı söylenebilir. Bu cümlede, yüklemnin bitimli oluşuyla diğerlerinden farklı bir sentaktik görüntü sunan yan cümlelerin, temel cümleye dolaylı olarak zaman manasında bağlanmasından da bahsedilebilir.

[*her çend ki* bu hücreye gelüp mekş edenlere bu evlādum emānet vērüp giderüm] [anlar allāh emānetine hıyānet édüp evlādıma destdirāzlık ederler] (3/157a) [evladımı emanet etmeme rağmen yahut ne zaman emanet etsem, evladımı her emanet edişimde]

her çend gazādan gēlse meḥmed girāy ḥan ḥazretleri efendimüz bunlara gāyet i'zāz [u] ikrām édüp ... birer kelām-ı 'izzet iḥsān eder (7/129a) [ne zaman gazadan dönse, gazadan her dönüşünde]

Aşağıdaki örneklerde ise *her çend (ki/kim)* bağlacı, zıtlık bağlacı *ammā* ile bağlanan önermelerin ilkinde genelleyici zaman bildirme fonksiyonuyla yer almaktadır (yani: *her çend (ki/kim)* + F_{(y)SA} + temel cümle + *ammā* + birleşik cümle). Dolayısıyla *ammā*, öncü bağlacın yer aldığı birleşik cümlelerin sınırlarına dahil edilmemelidir.

her çend kim bu havza zī-rūḥ kısmı girse tarfetü'l-'ayn içre taşra çıkar ammā gūsl étmege girüp çıkısa aṣlā zarar yokdur (3/38b) [ne zaman girse, her girdiğinde]

her çend ki zī-rūḥ kısmı girüp talsa ol ān taşra çıkar ammā haccer şecer maḳūlesi ilḳā etseler zarar étmez (9/85a) [ne zaman girip dalsa, her dalışında]

her çend küffār gemilerle gelse istilā eder ammā küffār kara cāniblerine gelse bi-emrillāh münhezim olur (10/165a) [her ne zaman gelseler, her geldiklerinde]

2.8. kaçan (ki/kim)

Türkçe menşeli olan ve 'ne zaman' manasına gelen bu sözcük, Orhun Kitabeleri'nden itibaren Türkçenin tarihî dönemlerinde soru zarfı fonksiyonuyla görülmekte, Eski

Uygurca devresiyle birlikte bu özelliğinin yanı sıra Hint-Avrupa dillerindeki alta sıralayıcı cümle kurma hususiyetini haiz bir öncü bağlaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhun Kitabeleri, özellikle Çinlilerle yoğun ilişkiler kurulmasına rağmen yabancı dil tesirinin en az olduğu, Türkçenin belki de en arı dönemi olarak nitelendirebileceğimiz bir dönemin eseri, Eski Uygurca döneminde Soğdlarla kurulan münasebetler, bu dilden tercümelerin yapılması ve bazı sentaktik kalıpların alıntılanmasını da beraberinde getirmiştir.

Sözcüğün etimolojisine dair Türkologlar arasında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Evvela, Türkçenin karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlüğünü yazması ve içerdiği sözcükler çoğunlukla yanlış tahlil edilmiş olsalar da, tarihî değeri ve bu sözcüğe yer vermesi hasebiyle Vámbéry'nin izahıyla başlamak gerekir. Vámbéry, *qaj*, *kai* köklerinden türediğini düşündüğü sözcükler kısmında *qajcag*, *qačan*'ı 'ne zaman' manasında *qajcagun* ile ilişkilendirmiş²³⁴, aynı fikir daha sonra J. Deny tarafından da dile getirilmiştir. Deny, 'ne zaman' manasında zarf olan *qačan* (veya *hačan*)'ın *qay çağın* 'hangi çağda, hangi zamanda' ibaresinden geldiğini söyler ve *qay* : soru zamiri ; *çağ* 'zaman', +*In*: enstrümantal eki şeklinde bir etimolojik izahta bulunur.²³⁵ Fakat bu etimoloji mutlak surette problemlidir. Çünkü Eski Türkçede *qay* değil uzun ünlülü *kā* mevcuttur. Türkçe kaynaklarda Moğol devrinden itibaren (13. yüzyıl) görülen Moğolca sözcük *çağ*'ın manaca mukabili Eski Türkçede *öd/üd*'dür. Ayrıca *qaycagun*'un sanıldığı gibi *qačan*'a dönüşebilmesi için Eski Doğu Türkçesinde ünlüler arası $VgV > V\gamma V > VV > V$ aşamalarını seyreden bir fonetik hadisenin olması beklenir.²³⁶

Menges, "*qačan*" sözcüğünü Hint-Avrupa dillerindeki **qi-*, **qo-* ile aynı fonksiyon ve manada olan, Altayca soru kökü **qa-* ile ilişkilendirmiş; 'sıklıkla, çoğu zaman' manalarında kullanıldığını, morfolojik yapısının ise muallak olduğunu belirtmiş, eşitlik ve enstrümantal ekinden müteşekkil olabileceğine ihtiyatla yaklaşmıştır.²³⁷ Clauson *qačan* maddesinde sözcüğü 'ne zaman? her ne zaman' manalarında soru ve

²³⁴ Hermann Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen* (Leipzig 1878), s. 71.

²³⁵ Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 626.

²³⁶ Verdiği bu kıymetli bilgilerden ötürü muhterem hocam Hakan Aydemir'e teşekkür ederim.

²³⁷ Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, s. 125.

zaman zarfı olarak belirtmiş, morfolojisine dair net bir görüş bildirmeyip sadece *kaç* ve *ka:ñu:* ile aynı kökten türediğini söylemiştir.²³⁸ Erdal ise *kaç* sözcüğünün, eşitlik ekinin kısaltılmış bir varyantı ile oluşabileceği ihtimalini söyledikten sonra ‘ne zaman, belli bir zaman diliminde’ manalarındaki *kaçan*’ın etimolojik tahlilini (< **ka+ça+n*) şeklinde yapmış, eşitlik ekinin tam olarak burada görüldüğünü Menges gibi ihtiyatlı davranmak suretiyle dile getirmiştir. Erdal ayrıca soru köküne dayanan ve genelde zaman cümleciklerinde kullanılan bu sözcüğün, belgisiz bir zarf olduğunu da belirtmiştir.²³⁹

Kaçan’ın cümle içerisindeki konumu ve fonksiyonunu tarihsel düzlemde görmek için evvela Orhun Abideleri’ne bakmak gerekecektir. Tekin, çok eski **ka* soru zamirinden türemiş olan ‘ne zaman’ manasındaki soru zarfı *kaçan*’ın yalnızca *kaçan nāñ ärsär* “ne zaman olsa, er ya da geç” söz öbeğinde görüldüğünü söyler.²⁴⁰ Mezkr döneminde serbest bir morfem olan *kaçan*, alta sıralayıcı cümle bağlama fonksiyonuyla ilk kez Eski Uygurca döneminde karşımıza çıkar. İran dillerindeki ‘ne zaman’ manasındaki bir sözcüğün²⁴¹ sentaktik fonksiyonunun Türkçede zaten var olan *kaçan*’a yüklenmesi, böylece verici dildeki unsurun/unsurların sadece cümle içerisindeki sentaktik konumunun alıntılanması imkan dahilindedir. Nitekim “malzemenin Türk, teknik ve stratejinin yabancı”²⁴² olduğu benzer durum, Türkçe soru zamiri *kim*’in, Farsça soru zamiri ve aynı zamanda bağlaç olan *ke*’nin fonksiyonlarını da üzerine alarak yeni bir görevle, yeni bir gramer birimi hâline gelmesinde de görülmektedir.

Türkçe soru zamirleri ve soru zarfları, Eski Türkçeden itibaren yabancı dildeki bağlaçların semantik ve kombinasyonel özelliklerini üzerlerine almışlardır.²⁴³ Soru zamirleri ve zarflarının bu hususta tercih edilmesi yalnızca Türkçede değil diğer doğal

²³⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972), s. 592a.

²³⁹ Bk. Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Leiden: Brill, 2004), s. 215, 218, 481.

²⁴⁰ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 149.

²⁴¹ Bu sözcüğün, Soğdca ‘ne zaman’ manasında olan, genelleyici zaman cümleleri kuran ve *kaçan*’a fonetik açıdan benzeyen *kō* [kaḏā] olması muhtemel görünmektedir. Bk. B. Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English* (Iran: Farhang Publications, 2004), s. 188.

²⁴² Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 255.

²⁴³ Johanson, “Kopien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen”, *Ars transferendi; Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*, (= Festschrift Nikolai Salnikov zum 65. Geburtstag), ed. v. Huber, D. ve Worbs, E., (Frankfurt, 1997), s. 117.

dillerde de rastlanan umumî bir temayül olmakla birlikte sebebine dair net bir fikrimiz yoktur. Gabain, bu tarz cümleleri Uygurcada yeni bir oluşum şeklinde değerlendirerek bir şart, bir soru kelimesinin yahut her ikisinin birlikte gelerek yan cümle oluşturduklarını belirtir.²⁴⁴ Eski Türkçede daha önceleri -dOKtA zarf-fiil ekiyle eş zaman cümleleri teşkil edilirken bu cümlelere başlangıç pozisyonunda ‘nasıl, ne zaman’ manalarında bağlaçlar (*kaçan*, *kalıtı* gibi) da eklenmiştir. Menges, böyle durumlarda bağlacın kullanımını gereksiz addeder.²⁴⁵ Her iki unsurun birlikte kullanılmasında adaptasyon sürecinin etkili olması muhtemeldir. Bağlaç ayrıca, daha sonraki dönemlerde sıklıkla görüleceği üzere şart eki ile birlikte kullanılıp genelleyici zaman manası da iletmektedir.

Peki *kaçan*’ın aşağıda da gösterildiği üzere Batı Türkçesinin tarihî düzleminde ve günümüz ağızlarında görülmesi nasıl izah edilebilir? Soğdların Eski Uygurlarla münasebette bulunması, verici dilin Soğdca olmasını mümkün ve makul kılar; fakat bu cümle yapıları Harezmce ve Tarihî Oğuzcada da görülüyorsa, Batı’da Oğuz yurdundaki bu tesirin başka bir İran dili (mesela Batı İran dilleri grubunda yer alan Partça) kaynaklı olabileceğini düşünmemiz gerekir. Zira Batı Türkçesinin Eski Uygurca ile bu tür (ve hiçbir tür) teması söz konusu değildir.

Kaçan, Osmanlı Türkçesinde bir yandan soru zarfı bir yandan da cümle bağlama işleviyle kullanılmıştır. Anadolu sahasında yazılan ilk gramer kitabı olarak kabul edilen *Müyessiretü’l-ulûm*’un yazarı Bergamalı Kadri, “*bir kişi bir kişiye kaçan gelürsin dese ne vakıta gelürsin demektür*”²⁴⁶ cümlesiyle 16. yüzyıldaki zarf kullanımını bildirir. Aynı yüzyılda Adamović ise, sözcüğü ‘ne zaman’ manasında *chaccian* (*haçan*) olarak sözlüğüne kaydetmiştir.²⁴⁷ Meninski, *kacian* (*kaçan*) maddesinde sözcüğün halk arasında *hacian* (*haçan*) olarak ‘ne zaman’ manasında kullanıldığını zikretmiş, aynı maddede *ki* unsurunu ihtiva eden; fakat yazılış itibarıyla

²⁴⁴ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, terc. Mehmet Akalın, 4. bs. (Ankara: TDK Yayınları, 2003), s. 123. Bağlacın Eski Uygurcadaki kullanımı için ayrıca bk. Şinasi Tekin, “Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, S. 13 (Ankara 1966), s. 35-63.

²⁴⁵ Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, s. 183.

²⁴⁶ Bergamalı Kadri, *Müyessiretü’l-ulûm*, haz. Esra Karabacak (Ankara: TDK Yayınları, 2002), s. 122.

²⁴⁷ Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti’nin notlarına göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, s. 178. Sözlükte, İtalyancadaki *ch* (*cch*) harfleri Türkçe *k*, *q*, *h* (*h*) ve *ğ* fonemleriyle karşılanırken sözcüğün madde başına *kaçan* olarak değil de *haçan* olarak alınması dikkat çekicidir.

ki'nin ayrı ve *kaçan*'la birleşik olduğu iki tür *kacianki* (*kaçan ki*, *kaçanki*) ve 'ne zamana dek, ne kadar' manalarıyla *kaciane dek* (*kaçana dek*)'ten bahsetmiştir.²⁴⁸ Tulum, *kaçan*'ın günlük konuşma dilinde *haçan* olarak görüldüğünü, 'ne zaman' manasıyla zarf; *çünkü*'nin o dönemde karşıladığı manayla bağlaç olarak kullanıldığını belirtir.²⁴⁹ 18. yüzyılda Viguier ise, bağlacı öncü bağlaç "*les conjonctions antécédentes*" olarak *hatchan*, *hatchan ki* şekillerinde kaydetmiş; *mahalde*, *halde*, *vakitde*, *zamanda* şeklinde yahut ablatif eki almaksızın gelerek zaman cümleleri kuran ibarelerle aynı fonksiyonda olduğunu; sadece şart içeren zaman cümlelerini karşılaması dolayısıyla onlardan farklı olduğunu belirterek şu örneği vermiştir: *Hatchan zorla bir adem hizmet ederse, ichinde hayer olmaz*.²⁵⁰ "Bir adam zorla hizmet ederse o işte hayır olmaz."

Redhouse'un sözlüğünde ve gramer kitabında rastlanmayan; Şemseddin Sâmî'nin "1) *zamandan su'âle mahsus olup el-yevm lisân-ı edebîden mehcûrdur, ne vakt* 2) *bir hadisin zaman-ı vukû'unı ta'yîne yarayup kezâlik metrûkdür*"²⁵¹ açıklamalarıyla 20. yüzyılın henüz başında yazı dilinde kullanılmadığını açıkça zikrettiği bu sözcük, günümüzde özellikle Karadeniz ağızlarında *kaçan*, *haçan*, *haçağ*, *haçanda*, *haçen* şekilleriyle 'ne zaman'ın yanı sıra 'mademki' manasıyla da yaşamaya devam etmektedir.²⁵² Nasıl ki asıl işlevi önermeler arası zaman münasebeti kurmak olan *çün ki/kim*'de, muhtemelen istihraç yoluyla ulaşılan 'mademki' manası zamanla kalıcı hale gelip, bağlaç artık ikinci bir fonksiyon olarak önermeler arası izafî sebep fikri gösteren bir mana kazandıysa, temel cümleyi zamansal açıdan niteleyen yan cümleler kurmaya yarayan bu öncü bağlaç da daha sonraları benzer manadaki kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. "Gagauz Türkçesi hariç günümüz Türk yazı dillerinde yan cümle oluşturma işlevini kaybeden bu bağlaç"²⁵³, Gagauzcada *açan* ~ *haçan* şekilleriyle zarfın yanı sıra yan cümle kuran bir bağlaç olarak kullanılmaya devam etmektedir. "O

²⁴⁸ Meninski, *Thesaurus*, s. 3632b.

²⁴⁹ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, s. 1073.

²⁵⁰ M. Viguier, *Éléments de la Langue Turque*, s. 176.

²⁵¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007), s. 1017.

²⁵² Bağlacın Türkiye Türkçesi ve Balkan ağızlarındaki kullanımı için *Derleme Sözlüğü*'nün yanı sıra bk. Yeter Torun, "Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında "kaçan" Soru Sözcüğü, *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (2012), s. 47-53; Paşa Yavuzarslan, "Anadolu Ağızlarında *ha (*ka) zamirinin türevleri", *Türkoloji Dergisi*, c.11, S.1 (1993), s. 309-320.

²⁵³ Mehmet Kutalmış, "On "Kaçan" in Turkic Languages", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 13 (2013), s. 239.

geldi, açan ben yoktum evde.”²⁵⁴ “Ben evde yokken o geldi.” cümlesinde de görüleceği üzere temel cümleden sonra gelip aracı bağlaç konumuyla birleşik cümle içerisinde yer almakta, burada Slav dillerinin Gagauzcanın sentaksına tesiri göz ardı edilmemelidir. Modern Türkçenin nadir öncü bağlaçlarından *ne zaman (ki)* ve *her ne zaman* bağlaçlarını ise *kaçan*’ın ardılı olarak telakki etmek mümkündür.

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

Bağlaç, metinde bazen tek başına bazen de *ki/kim* unsurunun dahliyle قچن قچان ، قچانکیم yazılışlarıyla görülmekte, ‘ne zaman’ manasında soru zarfı olarak sıklıkla kullanılmaktadır.

āyā bu cezīre-i girīdūñ fethi kaçan zuhūrāt-ı ilāhī ile zāhir ola (2/275b)

Bu bağlaç, “bitimli yüklem morfolojisine sahip bir cümleyi (**A** cümlesini) zaman zarf cümlesi olarak bir başka cümleye (**B** cümlesine) $[-(y)XncA; -DXK + iyelik + lokatif; -DXK + iyelik + zaman]$ gibi bir anlamla bağlar.”²⁵⁵ Temel cümleyi zamansal açıdan niteleyen ve öncü bağlaçlarla kurulan Fars tipi yan cümlelerde yüklem bitimli olması esasken, *kaçan* bağlacında böyle cümlelerin bitimsiz yapılara kıyasen daha az kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

[kaçankim ağaç şol tarafa egilir] [*verre rûn verre rûn dēyü āgāze ederler*] (4/287b) [eğildiğinde, eğildiği zaman]

[kaçankim rabbü’l-‘ālemīn bir şey’i halk etmegi murād edinür] [*ibtidā anuñ esbābını halk eder*] (7/20b) [murat ettiğinde, murat ettiği zaman]

[kaçankim bir ādeme siyāset edeceklerdür] [*ol ādemi bu қоçлар öjine getirüp ... mücrim herifî tobra gibi elleri ve ayaklarından şalb ederler*] (7/58b) [idam edecekleri zaman]

pādişāhum [kaçankim baña bir kal’a-i metīn inşā et kim ... buyurdıñuz] [*ben dahı emriñize fermān-berlik edüp oşte böyle bir sedd-i iskender kal’a binā etdüm*] (4/222b) [buyurunca, buyurmanız üzerine]

²⁵⁴ N. A. Baskakov (Sorumlu Redaktör), *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, terc. İsmail Kaynak ve Mecit Doğru (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 4.

²⁵⁵ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 168.

Yan cümle yüklemine bitimli olduğu bu örneklerde önermeler arasında eş zamanlılık temelli bir münasebet kurulmuş, sadece son cümlede temel cümle eylemi yan cümlelerinden sonra vuku bulmuştur. Bitimli yüklem morfolojisindeki cümlelerin başında konumlanan bağlaç, aşağıdaki örnekte Arapçada -DXK + iyelik + zaman manasında cümleler kuran *izā* edatıyla karşılanmıştır.²⁵⁶

*izā erādallāhu şey'en hayye'e[l] esbābehu maẓmūnı üzre [kaçankim
kerīm allāh bir kılına kerem etmek ister] [anuş esbābını halk eder]
(8/189a) [kerem etmek istediği zaman]*

Çalışmanın teorik kısmında da belirtildiği üzere, bu dönemin genel bir hususiyeti olarak bağlaç ve zarf-fiil eklerinden müteşekkil melez yapılar, ilgili bağlaç için de söz konusudur. “Çünkü ve ki/kim kabilinden olup zaman cümleciklerinde kullanılan *kaçan*”²⁵⁷, zaman bildiren zarf-fiillerle kullanıldığında, bağlacın çıkarılması cümlelerin anlamında herhangi bir eksiltiyi, karışıklığa sebebiyet vermez. Günümüz Türkçesinde ‘ne zaman/her ne zaman... -sA’ ile başlayan cümlelere semantik bakımdan mukabil olup bağlacın, ekin iyelik eki almış şekliyle de kullanıldığı [*kaçan (ki/kim)*] + [-dUK + iyelik + dA] yapısını inceleyelim.

*kaçan bu cısır üzre iki ‘araba karşı karşıya geldükde yayanlar kenār
yollardan geçüp yine ulu cisre girürler (6/64b) [karşı karşıya
geldikleri zaman]*

*kaçankim dümmin kec kılup zemīnde olan haşerātları şayd etmege
gittükde keler gibi segirdüp şikār alur (4/323a) [gittikleri zaman,
gittiklerinde]*

*kaçan hāzret teferrüclere aşhābıyla gittüklerinde ‘abdurrahmān ibn
‘afv kebāb ederlerdi (1/171b) [gittiklerinde, ne zaman gitseler]*

*kaçankim üzerine bir düşmen gelüp mahşūr olduğunda ‘ale'l-‘acele
baña bir ulağ gönder (6/78a) [mahsur kalınca, mahsur kaldığın
zaman]*

²⁵⁶ Benzer durum Evliyâ'nın Şam vilayeti seyahati esnasında “lisân-ı arabî”den günlük kullanıma dair örnekler aktardığı bir bölümde de görülmektedir: *izā keşüre ‘indehü'l-leben “kaçan katında süd çok olsa” (3/29b)*

²⁵⁷ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 130.

Bu zarf-fiil ekinin iyelik eki, ablatif eki ve son çekim edatı *sonra* ile gelerek sonrakilik manasıyla kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır:

*kaçan selānīk ü mışırdan bārūdları der-maḥzen êtdüklerinden sonra
...deryā kenārından kum getirüp yola dokerler (1/176a)*

Kaçan bağlacı ile kurulan birleşik cümlede olaylar arasında bir ivedilik fikri verilmek istendiği zaman, temel cümlede *hemān*, *derhāl* vb. ibareler kullanılır, bunların yanı sıra benzer fonksiyonda zarf-fiil eki ve ibareler (*'ale'l- 'acele, ol ān 'o anda' vb.*) getirilerek ivedilik manası pekiştirilir.

*kaçan bir kişinüñ mālī uğurlansa hemān zann-ı gālibleri olduğı kişiyi
penç ḥasan ziyāretine götürüp ḳapusına el urdururlar (7/156a)*

*kaçankim bir arslan ḡazaba gelüp ḥalka hucūm êtse derhāl arslancı
elindeki ḥayvān etiyle mülemmā 'dārūyī burnına dutınca hemān şemm
êtdiğı dem dem-beste olup mest olup bu gūne zabṭ êderler (1/169a)*

*kaçan bir ādem bir ādeme sōgse hemān iblīs ol ān ol ... o sōgen ādeme
vesvese ḥidmetin êder (4/395b)*

Bu bağlaç, muayyen bir zamanı bildirme fonksiyonunun ötesinde çoğu kez şart eki ile gelerek genelleyici zaman cümleleri teşkil eder. *Kaçan* kullanılmadığında yahut yerine *eger* getirildiğinde cümlelerin anlamında bir değişiklik olacaktır²⁵⁸; zira burada yan cümle ile temel cümle arasındaki münasebet, şart-cevap şeklinde değil; “*her ne zaman/ne zaman... -sA, her ...-DXK + iyelik + dA*, İngilizce *whenever vb.*” yapıları cümlelere denktir. Bu manaları vermek üzere *kaçan*, *her* belgisiz sıfatıyla da gelebilir.

*kaçan yeñiçeriler pādişāha dilgīr olşalar çorba içmeyüp āsūde
durdukları pādişāha 'arz olunup yeñiçerilerün murādları üzre ḥareket
olınur (1/56b)*

*kaçan düşmen ḳapu önine gelse bālādan düşmen üzre ṭaş ve kumbara
bıraḡacak delikler vardur (2/223a)*

²⁵⁸ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischens”, s. 189.

her kaçan küffār gelse yedi kırāl ibtidā kanijaya bu maḥalden pek şarılur (6/181b)

Benzer genelleyici manalara, (her) kaçan bağlacının yanı sıra [*her ne zemān/eyyāmda ...-sA*] yapısı kullanıldığında veya kaçan bağlacıyla başlayan yan cümle yüklemi istek kipli olduğunda da ulaşılabilir.

her ne eyyāmda bu limānlara gemiler girse ašlā demir bırakmayup yaḫurlar (7/120b)

her ne zemān ölse lāşelerin götürürler (10/248b)

kaçanki ka'be kapusına varq bu du'ā'ı kırā'at éde (9/130a)

kaçankim ḥaccū'l-ekber ola yāḥūd fermān-ı şehriyārī şadır ola kisveyi ve kuşağı ve bāb-ı şerīf perdesin āl-i 'oşmān pādişāhına gönderürler (9/140a)

Bu dönem, zaman bildiren öncü bağlaçların bağımlılaştırıcı cümle kurma özelliğinin yavaş yavaş silinip, zarf-fiil ekleri hatta zaman belirleyicileriyle bir araya gelerek cümlelerin adeta etkisiz elemanı oldukları bir dönemdir. Bu bağlamda kaçan bağlacı da *zemān*, *vakt* ve bu manalara gelen *maḥall* ibaresi ile (*maḥall olduğda*, -dUK + iyelik + *maḥalde*) aynı yan cümle içerisinde yer alır, buradaki fonksiyonu adeta zaman ibaresinin geleceğini bildirmekten, vurgulamaktan ibarettir.

kaçankim yıla[n] şayd édecekleri maḥal olduğda cümlesi bir yere cem' olup serāpā kalın keçeden esbāblar gēyerler (10/203a)

kaçan timsāḥ cimā'in naql étdükleri maḥal ağızlarının şuları akar (10/313b)

kaçankim tūna nehri temmūz ayında tenezzülde olduğu vakt mezkūr cisrūñ tūna içre on iki kādeme şeddādī bināları nümāyāndur (7/98b)

kaçan bu göl şuyı ıssı olduğda ol zemān balıklar ziyāde şayd olunur (8/369a)

kaçan sefer olmaduğı zemān yamaqlardan bir nesne almazlar (1/54b)

kaçankim vakt-i zuhr mahalli oldukda bu nehr-i pilevenüñ cereyānının seyr eden gülmeden vālih ü hayrān olur (5/151b)

Bu bağlaç, temel cümleyi zamansal açıdan nitelemek için çoğunlukla -dUKdA ve bu eke nazaren daha az kullanılan, belli nüanslarıyla zaman bildirme fonksiyonunu haiz -ken, -(y)IncA, -dUKÇA ve -(y)Up ekli fiillerle bitimsizleşen yan cümlelerin başında bulunur. Yan cümle olayı ile temel cümle olayının eş zamanlılığını bildiren cümlelerde bağlaç, -ken eki ile melez bir yapıda yer almaktadır. Aşağıdaki ikinci örnekte bu mana, esnāsında ibaresiyle pekiştirilmiştir (yani: kaçankim + esnāsında + iken).

kaçan gemiler geçerken cisri maķaralar ile aşakorlar (8/344a)

sulṭān murād ḥan-ı rābi` kaçankim revān muḥāşarası esnāsında iken kapucılar kethudāsı yediyle qarındaşı bāyezīd ḥānı ve süleymān ḥānı ma`nūkan şehīd edüp sulṭān aḥmed ḥān türbesinde defn eddiler (1/104b)

Temel cümleye sıklık veya tedricilik anlamı veren -dUKÇA eki, temel cümlede ifade edilen olayın gerçekleşmesini, yan cümle olayının gerçekleşmesine bağlı kılar. Burada zarf-fiil eki semantik olarak bağlaca nazaran baskın konumdadır (yani zarf fiil > bağlaç).

kaçan üstād-ı kūs-zen kūse velvele ve debdebe etdükçe bir mesāfe-i çolistān-ı baġdāddan istimā` olunur (4/340b, 341a)

Geçmişteki bir olayın/olgunun tesirinin devam ettiğini bildirmek üzere, bağlaçla kurulan birleşik cümlelerin hemen akabinde ḥālā zarf-baġlacının kullanılarak temel cümlelerin yüklemi -dAn beri gibi bir manayla bir sonraki cümleye bağlanmaktadır.

kaçan ḥazret-i yūnus nūn(?) balığı karından bu şehir-i muşulda derkenār olup ... yetmiş biñ ādem imāna ḥamd ile geldüklerinden kavm-i ḥumeydiyye dērler ḥālā cemī`-i müverriḥān diyār-ı kürdistānıñ kavmine kavm-i ḥumeydiyye dērler (4/400b)

*kaçankim nihāvend cenginde hāzret-i sa'd-ı vakḳāş kendi āleti olan
düşmen okıyla mecrūh olup bu kend[d]e şıḥhat bulınca sākin olup
'imār ola dēyü du'ā eder hālā maḳām-ı sa'd-ı vakḳāş ulu āsitānedür
(4/308b)*

*kaçan ibrahīm nebīye ismā'īlī ḳurbān eyle dēyü fermān-ı rabbü'l-
'izzet olup ismā'īlī ḳurbān ederken ismā'īle bedel cenāb-ı 'izzet cibrīl-
i emīn ile cennetden bir keşş gönderüp ibrahīm nebī keşşi ḳurbān
edüp hālā ḳoyun boğazlayıcıların pīri hāzret-i ibrahīmdür (1/166b)*

“Öncü bağlaçlardan biri olup tercüme sebebiyle orijinal metindeki bağlacın yerine gelecek şekilde ara pozisyonda da kullanılan”²⁵⁹ *kaçan*, incelediğimiz metinde fâil, nesne vb. cümle unsurlarından sonra da gelerek aracı bağlaç görüntüsü arz eder.

*yeñiçeri ağası kaçan kayık ile bir teferrücgāha gitse bu oda halkı ...
ağayı ḳanca başlı kayık ile götürürler (1/177b) [fâilden sonra]*

*bu elfāz-ı dürerbār-ı zebūri kaçan erḡanūn ile yāḥūd ḥōş-elḥān şavt-
ı hāzīn ile ruhḡbān ve şıbyānlar okudukda ādemün 'aşḳından vālih mest
olacağı gelür (7/72a) [nesneden sonra]*

*rūy-ı semāda kaçan gök gürlense bir günlük yoldan öte işidilmek
muḥāldür (8/329b) [dolaylı tümleçten sonra]*

*bunların kaçan bir oğulları ve kızları vücūda gelse cümlesi
kızanlarından bir yere gelüp ol gün ol gece ağlaşırlar (7/155b)
[tamlayan ile tamlanan arasında]*

Bağlaçla teşkil edilen birleşik cümlelerin, başka bir cümle içerisine entegre edildiği, literatürde “girişik birleşik cümle” olarak adlandırılan örnekleri de zikretmek gerekir.

*[öyle üstād-ı kāmīl aşbāzları var kim] [kaçan ḳırāl bir ḳırāla ve bir
vezīre ve bir elçiye ziyāfet etsen bu aşbāzlar tīmārḡāneden varup
ta'ām-ı günā-gün pişürürler] (7/63b)*

*[ḳırāl bu ḳuzuya nazar etmesinün aşlı] [kaçankim ḳırāl bir kimesneye
ḡazab-ālūd olsa pādīşāhlar 'īsī gibi ḳuzu olmak gerekdür dediler
dēyü ḳuzuya bakup celāl-i ḡazabı teskīn olur] (7/67a)*

²⁵⁹ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 169.

İlk örnekte bağlacın bulunduğu birleşik cümle ilgi cümlesi iken, ikinci örnekte *kaçankim*'li birleşik cümle, kendinden önceki cümlelerin öznesi konumundadır (yani meâlen: *Kralın bu kuzuya nazar etmesinin aslı, ... teskin etmesidir*).

Kaçan bağlacının, Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde fonetik bir değişime uğrayarak *haçan* şeklinde de görüldüğünden yukarıda bahsetmiştik. Burada genellikle bir kapantı sesinin sızıcı bir ünsüze dönüşmesi şeklinde tanımlanan sızıcılışma (*spirantisation, fricativisation*) hadisesi vardır. Türkçede hususen ağızlarda rastlanan bu hadisede (*yoksul > yoğsul, takı > dağı* vb.) fonem, başlangıç (*onset*) konumunda olunca *k > h/h > Ø* şekline kadar bir ilerleme görülebilir (*hani > ani* 'hani'). Bağlacın Gagauz Türkçesi ve Anadolu ağızlarındaki *açan* şeklini böyle değerlendirebiliriz (*kaçan > haçan > açan*).

Meninski'nin günlük konuşmada kullanıldığını belirttiği "*haçan, haçan ki*"ye *Seyâhatnâme*'de seyrek de olsa rastlanmaktadır. 17. yüzyıl Türkçesi ağız çalışmaları için hayli kıymetli olan *Seyâhatnâme*'de bağlacın sızıcılışmış hâlinin günümüzde özellikle Batı Karadeniz kesiminde görülmesine paralel olarak Balkanların ve Abazaların anlatıldığı kısımda (5. cilt) yani coğrafi olarak Anadolu'nun kuzeyinde görülmesi kayda değerdir.

*haçanki ben ölsem bu kardaş okuduğum kâfirün dîni benümle kalup
biz cehenneme giderüz* (5/136b, 137a)

2.9. ki/kim

Türkçenin aslî yapısına aykırı olmakla birlikte iki önermeyi birbiriyle irtibatlandıran bağlaçlar içerisinde *ki/kim*, farklı sentaktik yapılanmalarda görülen, anlamsal çeşitliliği olan, morfolojik olarak basit yapılı yahut yüksek gelişmişlik gösteren çoğu bağlacın teşekkülünde rol alan ve Batı Türkçesinin tarihî evrelerinde yoğun kullanım alanına sahip olan bir bağlaçtır. Uygurlar döneminde eski bir İran dili olan Soğdcadan yapılan tercümelerle bağlaçla cümle bağlama tekniğinin Türkçeye girmesi vakidir. Fakat Uygurlar, teknik her ne kadar yabancı olsa da en azından malzemenin Türkçe olmasına ihtimam göstermiş, tercüme faaliyetlerini yüksek bir dil bilinciyle gerçekleştirmişlerdir. İşte Köktürkçeden itibaren soru zamiri olarak kullanılan *kim*, muhtemelen bu tercüme faaliyetleri döneminde tıpkı *kaçan, kaltı* gibi leksikal öğelerin

Hint-Avrupa dilindeki bir unsurun cümle bağlama özelliğini alması gibi Farsça soru zamiri ve aynı zamanda bağlaç olan *kê (ki)*'nin fonksiyonlarını da üzerine alarak yeni bir görevle, yeni bir gramer birimi hâline gelmiştir. Uzun ve yoğun bir ilişki neticesinde evvela sentaktik ve semantik, daha sonraları leksikal düzlemde gerçekleşen bu alıntılamanın ne ölçüde yapıldığını anlamak için *ki* bağlacının kaynak dildeki konumunu ve kullanımını görmek faydalı olacaktır:

“Orta Farsça döneminde subordinative bağlaçlardan *ke* ‘kim, hangi’, *ka* ‘eğer’ ve *ku* ‘nerede’; yaklaşık 10. yüzyılda *ke* bünyesinde birleşmiştir. Türklerle münasebet kurulduğu dönemde bu birleşim zaten gerçekleşmiştir ve *ke*, soru zamirinin yanı sıra ilgi zamiri ve yardımcı cümleyi ana cümleye farklı görevlerle bağlayan bir bağlaç olarak da kullanılmaktadır.”²⁶⁰ Dolayısıyla bu bağlacın bütün fonksiyonlarını karşılamak üzere, Farsça *kê (ki)* ile fonetik bir benzerliği de olan Türkçe soru zamiri *kim*'in tercih edilmesi tesadüfî değildir.

Morfolojik yapısı itibariyle *kim*, bazı problemler içermektedir.²⁶¹ Clauson, bu zaminin yapısına dair herhangi bir açıklamada bulunmamış; *ne*'ye paralel bir kullanımı olduğunu, bağlaç fonksiyonunu Hint-Avrupa dillerinin tesiriyle edindiğini ve zamanla Farsça *ki*'nin tüm manalarını üzerine aldığını belirtmekle yetinmiştir.²⁶²

Türkçede *ki/kim* unsurları, ilgi cümlelerinin teşkilinde rol alan ilgi zamiri ve bağlaç olarak aralarında neredeyse hiçbir fark görülmezsizin uzun süre yan yana yaşamış ve hangisinin tercih edileceği, metni kaleme alan kişinin inisiyatifinde olmuştur. Fakat Arap-Fars şiiri tesirinde gelişen ve aruz ölçüsüyle yazılan Osmanlı şiirinde, şairin şiirini vezne uydurma çabası, iki farklı hece yapısına sahip olan *ki* ve *kim*'in tercih edilmesinde etkili olmuştur. Şenlik, *kim* bağlacının özellikle 19. yüzyıl sonrasında

²⁶⁰ Eser Erguvanlı, “A case of syntactic change: *ki* constructions in Turkish”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler*, c. 8 (İstanbul 1981), s. 114-115.

²⁶¹ Kanaatimizce *kim*, bünyesinde Eski Türkçenin kuvvetlendirme edatlarından biri olan *+mA*'yı barındırmaktadır. Çağdaş Türk dillerinden Uygurcada *nime* ‘ne’ (< ETü. *neme* > *ne* + *me*), Anadolu ağızlarındaki *sankime*, *barime* vb. gibi sözcüklerde bu edatın muhafaza edildiğini söylemek mümkündür. Bu da Oğuz dillerinde bir pekiştirme morfemi olarak kabul edilen *+m*'nin (Gagauzca *zerem* (< *zira* + *m*) ‘çünkü, zira’, *çünkü* (< *çünkü* + *m*), ağızlarda *belkim* ‘belki’) bir *+mA*'ya gitmesini ve *kim*'in de **ki* + *mA* > **kime* > *kim* şeklinde bir seyir takip etmesini muhtemel kılar. Fakat son hecedeki fonem düşmesinin sebebi bilinmediği için – sporadic bir dil hadisesi olmadığı takdirde – bu söylenenler bir hipotez olarak addedilmelidir. *+mA* için ayrıca bk. Ahmet B. Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (Ankara 2008), s. 35-56.

²⁶² Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 720b, 721a.

tedricî olarak kullanımdan düşmesinde – *kim* bağlacını bünyesinde barındıran yazı dilindeki *nitekim* ve ağızlardaki *çünkü*’ü istisna kabul ederek – bu hususun etkili olduğunu düşünmektedir.²⁶³ *Ki*’nin ünlüsünün bazen ölçü zaruretiyle düştüğü ve sonrasındaki sözcükle ulama yapıldığı da görülmektedir.²⁶⁴ Bağlaç, Osmanlı halk dilinde de genel olarak düşme temayülünde olmuştur.²⁶⁵

Günümüzde bağlaç vazifesiyle yalnızca Karaycada görülen *kim*²⁶⁶, bir nevi en başa dönerek Köktürkçe döneminde olduğu gibi sadece soru zamiri olarak kullanılmaktadır. *Ki* ise tarihî düzlemde *kim*’le olan müşterek fonksiyonlarının bir kısmını tek başına üstüne almak suretiyle dildeki varlığını eskisi kadar olmasa da sürdürmektedir. Deny’ye göre *ki* bağlacının eskisi kadar kullanılmamasında dilin millileşmesi etkili olmuştur.²⁶⁷ Gagauzca, *ki* yerine *ani* ‘hani’yi kullanması ve yabancı bir modeli kendi dil malzemesiyle uygulaması nedeniyle ayrı bir kategoride değerlendirilmelidir.²⁶⁸

Ani’yi de içine alacak şekilde *ki*’li yapılar için (κ) sembolünü kullanan Johanson²⁶⁹, *ki*’yi yabancı bir modelin genel yahut seçilmiş bir kopyası olarak açıklarken, bunların yabancı tür cümle birleşmesi kalıpları sayesinde mi Türkçeye girdiği konusunda çekimserdir. Zira bir cümle yapısının kopyalanması, o yapıda yer alan unsurların

²⁶³ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 101.

²⁶⁴ “*Sen etdiñ kendi gûlzarıñ yerin hâr yeridir kolasın [= ki olasın] bûlbûl gibi zâr*”. Örnek için bk. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 614.

²⁶⁵ Kartallıoğlu’nun Xavier Bianchi’den (1852) aldığı şu konuşma kalıbı bu duruma örnek teşkil edebilir:

Okuryazar konuşması: “*Bahs ederim ki yok.*”

Halk konuşması: “*Bu olmaduğuna bahs ederim.*” Bk. Kartallıoğlu, *Osmanlı Konuşma Dili*, s. 39.

²⁶⁶ Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, s. 118.

²⁶⁷ Bk. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 614.

²⁶⁸ Gagauzcada *kim*, soru zamiri olarak bulunmasına rağmen *ki*’ye rastlanmaması, onların (Uzlar) kuzeye ilerlemeleri ve dolayısıyla Farsça ile münasebet kurmamalarıyla bağlantılı olabilir. Gerek ilgi cümlesi gerek birleşik cümlelerde Gagauzlar her ne kadar yerli bir malzeme tercih etseler de yabancı bir teknik kullanmaları, bu tarz cümle yapılarına sahip Slavcanın Gagauzca üzerindeki tesiriyle açıklanabilir. Slavcada что [što] ‘ne, nasıl, niçin’, hem soru zamiri hem de ilgi zamiridir. 18. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar Bulgarların nüfuzunda olan ikidilli Gagauzlar, bu dili ileri derecede bildikleri için Slavca что’yu alıntılammamış, bu sözcüğün vazifelerini *ani*’ye devretmişlerdir. Böylece *ani* sözcüğünde işlev ve anlam genişlemesi gerçekleşmiştir.

Gagauzca *Kız annadı ani çocuk beendi onu* = Rusça девочка поняла, что мальчику она понравилось.

= TTü. *Kız anladı ki çocuk onu beğendi/Kız çocuğun onu beğendiğini anladı.*

* “Gagauzca” dersinde verdiği bu bilgilerden ötürü kıymetli hocam Hakan Aydemir’e müteşekkirim.

İlgili birimin Gagauzcadaki cümle teşkili ve fonksiyonlarına dair ayrıca bk. Astrid Menz, “Gagauz right-branching propositions introduced by the element *ani*”, *Turkic Languages* S. 5 (2001), s. 234-244.

²⁶⁹ Bk. Johanson, “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, s. 253.

kopyalanmasını da beraberinde getirebilir. Mesela “*Anladım ki gelmez*” gibi belli bir tümleş cümlesi yapısını kopya eden bir birleşme kalıbı, kopyalanmış bağlacı da ihtiva edebilir.²⁷⁰ Burada aşık olan şey, Farsçadaki *ki*’li cümle yapılarının sentaktik bakımdan alıntılanıp, bağlaç vazifesini uzun süre Türkçe bir unsur olan *kim*’in tek başına üstlenmesi, daha sonra *ki*’nin de leksikal olarak alıntılanmasıdır. *Ki* bağlacı kaynak dilde bağımlılaştırıcı bir fonksiyondadır²⁷¹ ve buna bağlı olarak Türkçedeki değeri Türkolojide genel manada alta sıralayıcı olarak addedilse de bağlaç, gerçek bir alta sıralanmaya sebebiyet vermediği için sentaktik alıntılamaı da bire bir aynı kabul etmemiz mümkün değildir.

Bazı araştırmacıların Türkçede şüphe yahut endişe bildiren, “*Acaba eve gitti mi ki?*, *Bana kızar mı ki?*” vb. örneklerdeki gibi cümle sonunda konumlanan *ki* bağlacının Eski Türkçe *erki*’den geldiğini, dolayısıyla Farsça bir unsur olmadığını düşünmesi, değinilmesi gereken diğer bir husustur. Saadet Çağatay, Turfan metinlerinde tespit edilen, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te *ol kelir mü erki* ‘o gelir mi ki’ cümlesinde olduğu gibi fiilden sonra gelerek soru edatını tekit eden *erki*’nin, /r/ fonemi düşmesi ve soru edatıyla bağlanması sonucu *ki*’ye evrildiği görüşündedir.²⁷² Korkmaz ise şüphe edatı *ki*’nin “Türk dilinin öz malı” olarak nitelendirdiği *erki*’ye götürülebileceğini ve Anadolu Oğuzcasındaki ilk değişim evresinin *erki* > *iki* olması gerektiğini düşünmektedir.²⁷³ Mezkûr dönemde *eki* şekliyle görülmesi fonetik bakımdan daha makuldür.²⁷⁴ Tulum’a göre “bu edat, Anadolu Türkçesinde başlangıçtan itibaren Farsça *ki* ile karışmamıştır. Bunun en kuvvetli delili ise 16. yüzyıl sonlarında bile soru kelimeleriyle birlikte gelmesi, son sesinin Farsça *ki* gibi ‘hâ-i resmiye’ ile değil, ‘ye’ ile yazılmasıdır.”²⁷⁵ Şenlik ise Türkçe *eki* ile Farsça *ki*’nin anlam ve işlev bakımından

²⁷⁰ Bk. Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*, s. 37, 119.

²⁷¹ Lazard, Farsçada en sık kullanılan, kullanımı çeşitlilik gösteren bu bağlacı, *Propositions Subordonnées* “Alta Sıralanan Yan Cümleler” başlığı altında incelemiştir. Bk. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 211.

²⁷² Bk. Saadet Çağatay, “Türkçede *ki* < *erki*”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* (Ankara 1963), s. 245-250.

²⁷³ Bk. Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesinin *ki* bağlama ve şüphe edatları arasındaki yapı ve görev ayrılığı”, *Necati Lugal Armağanı* (Ankara 1968), s. 389-395.

²⁷⁴ *öginden geçer nevbahârıñ ‘aceb / dönüp söylemediği ne-y-iki* *sebeb*. ‘Nevbahar, acaba söylememesinin sebebi neydi ki, diye aklından geçirir.’ Örnek için bk. Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf fiiller*, s. 125.

²⁷⁵ Mertol Tulum, “Ma’ârif-nâme, Metin ve Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme” (Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978), s. 13.

birleştğini, günümüz Farsçasında da şüphe edatı olarak kullanılan bir *ki*'nin olduğunu belirtmiş, dolayısıyla bu unsurun saf Türkçe mi olduğu yoksa Farsçadan mı kopyalandığı hususuna ihtiyatla yaklaşmıştır. Bu, Türkçenin Farsça üzerindeki tesiri olabileceği gibi Farsçanın Türkçedeki tesiri de olabilir.²⁷⁶ Türkçe-Farsça arasındaki yoğun ve uzun vadeli münasebet, her iki ihtimali de mümkün ve makul kılmaktadır.

İki önerme arasında yalnızca biçimsel bağlantı kurmayan, muhtelif semantik ilişkilere de işaret eden *ki* (کی ، كي ، كه)²⁷⁷ / *kim* (كم) bağlacının, *Seyâhatnâme* ekseninde 17. yüzyılda nasıl kullanıldığını görmek için temel cümleyle yan cümle arasındaki anlamsal ilişkiden hareket ederek ilgili bağlacın sebep, sonuç, amaç, zaman ile açıklama cümlelerinin teşkilindeki rolünü ve algı/duyu fiilleriyle terkiibini inceleyeceğiz. Fakat öncesinde her ne kadar iki cümleyi birbirine bağlamasa da bir cümleyi sıfat haline getirerek öncesindeki cümlede yer alan bir isme atıf yapan, dolayısıyla onunla ilgi kuran ve Farsçadan alıntılanan ilgi zamiri (*relative pronoun*) *ki*'nin bu dönemdeki kullanımından kısaca bahsetmekte fayda var.

Türkçenin en karakteristik hususiyetlerinden biri niteleyici unsurun, nitelenen unsurdan (*base*) önce gelmesidir. Yani birbiriyle ilişkili ABC dizisinde B, A tarafından; C, B tarafından ve dolayısıyla C, AB dizisi tarafından nitelenir. Bu durum sadece sıfat tamlamaları için geçerli değildir; özne-yüklem (*çocuk baktı*), nesne-yüklem (*çocuğu gördüm*) ve dolaylı tümleç-yüklem (*çocuğa anlattım*) arasındaki münasebet de aynı doğrultudadır. Böylece sola doğru genişleyen bir dil olan Türkçede cümle, niteleyici tarafından genişletilen bir fiil tabanı olarak tanımlanabilir ve tam kurallı bir cümlede fiil daima sonda bulunmak zorundadır.²⁷⁸ Fakat Farsçadan alıntılanan gerek ilgi zamiri *ki* gerekse bağlaç olan *ki*, Türkçe cümle düzeyinde bu niteleme sistemiyle ters orantılı olacak şekilde farklı bir yapılanmanın oluşmasına sebebiyet verir.

²⁷⁶ Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 99.

²⁷⁷ Farsçadan kopya edilen *kê* (كه) unsurunun, Batı Türkçesinin tarihî devrelerinde yoğun kullanılması, adeta imlanın da Türkçeleştirilmesi sonucunu doğurmuş ve bağlacın *ki* (کی) şeklindeki yazılışına da sıklıkla rastlanır olmuştur. Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, 101.

²⁷⁸ Türkçe'nin bu sistemine dair tafsılatlı bilgi için bk. Mundy, “Turkish Syntax as a System of Qualification”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* – University of London, c. 17, S. 2 (1955), s. 279-305.

Türkçede bir isim, niteleme sıfatıyla yahut partisip eki ile bitimsizleşerek temel cümleye entegre olan bir fiil ile nitelendirilir ve yukarıda da zikredildiği üzere niteleyen unsur daha evvel gelir. Fakat İranî dillerle olan etkileşim sonucu Türkçeye alıntılanan ilgi cümlesi yapılarında Türkçedeki yapılanmanın aksine, nitelenen-niteleyen (*regens-rectum*) şeklinde, İngilizce *who, which, that*'li cümle yapılarına paralel bir sıralama söz konusudur. 17. yüzyıl Osmanlıcasında ilgi cümlelerinin *kim*'e nazaran çoğunlukla *ki* ile kurulduğunu belirten Meninski'nin verdiği şu örnekle, Farsça ve Türkçe yapıyla kurulan, aynı manadaki cümlelerin sentaktik açıdan farkına bakalım:

Farsça yapı: *ol herifdür ki ani dün urdüm*

Türkçe yapı: *dün urduğum herif oldur*²⁷⁹

İlk örnekte *ki*, iki cümleyi birbirine bağlamayan, kataforik zamir (*cataphoric pronoun*) *ol* ile işaret edilen sözcüğü (*herif* 'adam'), kendisinden sonra gelen bitimli yüklem morfolojisindeki cümleyle (*ani dün urdüm*) ilişkilendiren, açıklayan bir ilgi zamiridir. İncelediğimiz metinde, bu dönemin genel bir hususiyeti olarak her iki türden cümleyle karşılaşmak mümkündür.

A. [*bir âdem şüreti tahrîr etmişler*] = temel cümle + *kim* + [*iki ellerin ebr-i semâya kaldurup küşâde etmişdür*] = ilgi cümlesi (2/306a)

Aynı mana, ilgi zamiri kullanmadan sıfat-fiil eki ile şu sentaktik yapıda verilebilir:

B. [*iki ellerin ebr-i semâya kaldurup küşâde eden*] = ilgi cümlesi + [*bir âdem şüreti tahrîr etmişler*] = temel cümle

Türkçe usule uygun bir sentaktik yapılanma olan B'de, nitelenen unsur niteleyicinin hemen akabinde gelirken, Farsça yapıda (A) bitimli ve kendi başına ayakta durabilen bir cümlelerin ilgi zamiri vasıtasıyla sıfat hâline getirilerek temel cümledeki bir isimle (*bir âdem şüreti*) ilişkilendirilmesi söz konusudur. Bu cümlelerde umumiyetle temel cümledeki *bir* belgisiz sıfatı yahut *ol/şol* ve *bu* gibi gönderimsel ibarelerle bir ilgi cümlesinin geleceğine dair sinyal verilir. Bulut, Farsçada açıklayıcı (*appositive*)

²⁷⁹ Meninski, *Grammatica Turcica*, s. 52.

fonksiyondaki ilgi cümlelerinin nitelenen isme dair ek bir bilgi verdiğini, Türkçe yapıda ise bir nevi tanımlayıcı ve sınırlandırıcı (*restrictive*) bir fonksiyon üstlendiklerini belirtir.²⁸⁰ İki yapı arasındaki farklardan biri de Türkçe tarzda kurulan cümlelerin alta sıralanmak suretiyle bir bütün halinde başka bir cümlelerin unsuru olabilmesidir (*étmişler → étdüklerini bilür misin?* gibi)²⁸¹ Aynı durum Farsça yapı için söz konusu olamaz.

2.9.1. *ki/kim* ve Zaman İlişkisi

Farklı kombinasyon kalıplarında kullanılan, yan cümleyi temel cümleye muhtelif suret ve manalarda bağlayan *ki/kim* bağlacının fonksiyonlarından biri, zaman zarf cümlesi kurmasıdır. Alıntılındığı dil Farsçada olduğu üzere öncü pozisyonda yer alan bağlaç, diğer öncü bağlaçlardan farklı olarak cümlelerin başlangıç mahallinde görülmez, umumiyetle cümlelerin birinci unsurundan sonra, ikinci sıradadır.²⁸² Dolayısıyla Mansuroğlu'nun, *kim* bağlacının '*vaktâ ki, ne zaman*' manasıyla Eski Türkçede nadir olarak kullanıldığını belirtmek üzere verdiği *kim men yad ellig toyın atın eşitdükte* "yabancı diyarlı rahibin adını işittiğim zaman" örneği oldukça problemlidir.²⁸³ Zira tamamı alınmamış bir birleşik cümle izlenimi uyandıran, dolayısıyla *kim*'le başlatılması mümkün olmayan bu örnekte zaman manasına *kim*'in aksine *-dUKdA* zarf-fiil ekiyle ulaşılmaktadır.

"Zaman cümlelerinin kuruluşlarında rol alan bağlacın türüne ve taşıdığı anlama göre iki cümle arasındaki zamansal münasebet bazılarında tam ve mükemmel, bazılarında ise eksik ya da kısmîdir."²⁸⁴ Türkçede cümleler arasında zamansal bir ilişki kuran bağlaçların çoğu, belli nüansları (eş zamanlılık, sonralık, öncelik, ivedilik vb.) tek başına verme kudretinde değildir. Ardışık iki cümle yüklemine belirtilen eylemin art arda ve ivedilikle gerçekleştiğini bildirmek üzere kullanılan *hemânki/kim* bağlacını bu hususta istisna kabul edebiliriz. Türkçede cümleler arası zaman münasebetini daha

²⁸⁰ Bk. Christiane Bulut, "Strategies of relativisation in an Ottoman Turkish text (17th century)", K. İmer ve N. E. Uzun (ed.), 8. *Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri* (Ankara 1997), s. 77-87. Ayrıca bk. Bulut, "Syntactic traces of Turkic-Iranian contiguity. An areal survey of contact-induced shift in patterns of relativization", L. Johanson & C. Bulut (ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas – Historical and Linguistic Aspects*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), s. 165-206.

²⁸¹ Johanson, "Some Remarks on Turkic "Hypotaxis"", s. 212.

²⁸² Şenlik, "Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında", s. 167.

²⁸³ Bk. Mansuroğlu, "Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları", s. 66.

²⁸⁴ Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri. Sarf ve Nahiv* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), s. 631.

sarih ve belirgin yapan unsur, bağlaçlardan ziyade zarf-fiil ekleridir. Özellikle Klâsik Osmanlı Türkçesinde melez yapı olarak adlandırdığımız, bağlacın aynı manayı veren zarf-fiil ekleriyle bir cümle içerisindeki müşterek kullanımının, bağlacın bu özelliğinden kaynaklandığı ihtimal dahilindedir. İşte çok fonksiyonlu *ki/kim* bağlacı da yapısında zamansal nüansı barındırmayan, çoğunlukla *-DXK + iyelik + zaman, - (y)XncA* manalarıyla temel cümlelerin eş zamansal arka planını oluşturan bir bağlaçtır.

İncelediğimiz metinde bağlaç, kaynak dildeki kullanıma paralel olarak yan cümlelerin ilk ögesinden hemen sonra geldiği gibi, Şenlik'in de belirttiği üzere cümlelerin yapısına ve uzunluğuna bağlı olarak yüklemden önce olmak şartıyla ileri bir yerde de bulunabilmektedir²⁸⁵ (bk. dördüncü örnek).

Zaman manasını vermek üzere bitimli bir yan cümlede bulunan bağlaç, çoğu kez bir zaman belirleyicisiyle kullanılmıştır.

[*'ale's-şabāh-ki* oldu] [*cümle gūzāt-ı müslimīn sincār dağı üzre bağlara müstevlī olup üç-yüz pāre kūrālari nehb ü gāret ētdiler*] (4/214b) [*sabah olunca*]

[*vakt-i 'asr ki* oldu] [*şiddet-i şitā ve temevvūc-i nehr ve buz pāreleri kılmayup... selāmetle 'ubūr ētdiler*] (2/351b) [*ikinci vakti olunca*]

[*ellinci gün-kim* oldu] [*ol ān kal'a içinden bir feza' u çeza' zāhir olup kıyāmet kōpdı*] (1/29b) [*ellinci günde, ellinci gün gelip çatığında*]

[*muḥāşaranı otuzuncı günü ki* oldu] [*sulṭān meḥmed ser-i sa'ādetine 'orf-i izāfetin gēyüp ... cuyūş-ı müslimīni cenge terḡīb edüp gezerdi*] (1/27b) [*muhasaranın otuzuncu gününde*]

Aşağıdaki örneklerde *ki* bağlacı, aynı fonksiyondaki *çünkü* ve bağlama göre *-DXK + iyelik + zaman* manasında yan cümle teşkil eden *tā* öncü bağlacıyla aynı yan cümle içerisinde yer almakta, zaman manası adeta pekiştirilmektedir.²⁸⁶

²⁸⁵ Şenlik, "Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında", s. 167.

²⁸⁶ İncelediğimiz metinde her ne kadar cümle bağlama fonksiyonunda olmasa da zaman bildiren tamlamalardan sonra gelerek, zamana 'işte, tam da' manalarıyla vurgu yapan, ön plana çıkarma fonksiyonunda olduğunu düşündüğümüz bir *ki/kim* de mevcuttur.

ol gün-ki māh-ı eylülün on dördüncü günü idi kavm-i naşārā ol günü bayram edindiler (1/13b) [*işte o gün...*]

[**çünkü** *māh-ı şaferü'l-hayruŋ on dördüncü bāzār ertesi gün-ki oldu*] *hemān kal'a içinden yüz nefer cān-ı habīsinden geçmiş ... mel'ün-ı murdārlar bizüm handağ içindeki lağım kuburların başmağa çıkup ...* (6/116a) [safer ayının on dördüncü pazartesi günü olunca]

[**tā** *vakt-i fecr ki oldu*] *şahrā-yı uyvarda bir kaṭre şudan nām [u] nişān kalmayup cümle guzāt ḥamd ü senā étdiler* (6/109a)

Ki/kim’li zaman cümlelerini yorumlarken bağlaçtan sonra gelen cümlelerin, bağlacı ihtiva eden cümledeki isim cinsli kelime yahut kelime grubunu niteleyen, onunla ilgi kuran bir ilgi cümlesi mi olduğu yoksa cümlelerin tamamının bir zaman cümlesi mi olduğunun doğru tespit edilmesi gerekir. Bu durum özellikle Batı Türkçesinin ilk devresinin mahsulü olan metinlerin yanlış yorumlanması sonucunu doğurabilir, zira incelediğimiz metinde de görüldüğü üzere daha sonraki dönemlerde ki/kim’li yan cümlelerin çoğu kez zamansal bir ibare ihtiva etmesi, bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır. Bu bağlamda Şenlik, Kerslake’in “*Bu türkler ki geliüb bunda tavattun étdiler, etrāfa el uzatmağa başladılar*” cümlesinde *ki*’yi çok kesin bir dille ilgi zamiri olarak görmesini bir yanlış yorumlama örneği olarak verir.²⁸⁷ Nitekim bu birleşik cümle “*Buraya gelip burayı (kendilerine) vatan edinen Türkler, etrafa el uzatmaya başladılar*” şeklinde değil, “*Türkler buraya gelip burayı (kendilerine) vatan yapınca/vatan yaptıktan sonra etrafa el uzatmaya başladılar*” olarak anlaşılmalıdır.

Johanson, Hint-Avrupa tarzı bağımlı cümlelerin Türkçedeki taklitlerinin asılla kopyası arasında hatırı sayılır farklar bulundurduğunu ve bağımlılaştırıcı bağlaçların Türkçenin sentaktik yapısına aykırı oldukları için yabancı bir organ olarak kaldıklarını belirtir.²⁸⁸ İşte zaman zarf cümlesi kuran *ki/kim* bağlacı da bunlardan biridir. Bu türden cümleler Batı Türkçesinin tarihî dönemlerinde sık görülse de zamanla kullanımdan düşmüştür. Fakat bu yapılanmadan farklı olarak, iki cümle eyleminin aynı anda vuku buluşunu ifade eden bir *ki* bağlacı daha vardır. Aracı pozisyonda bulunan ve yapı

kırk gündür kim çekdigümüz derd-i belā-yı miḥnet [ü] serencāmı ḥazret-i ‘īsā ve ḥazret-i meryem ana bilür (6/118a) [**tam** kırk gündür...]

elli senedir kim koca ḥanuŋ derdin çeküp niçe kerre şehrimüz böyle ālān u tālān ve ḥalkumuz zulmindan nālān olmışdur (4/274a) [**tam** elli senedir/işte böyle elli senedir ...]

²⁸⁷ Bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 167; krş. Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 200.

²⁸⁸ Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, s. 118.

itibariyle her ne kadar farklı olsa da semantik açıdan İngilizce *just as*'e benzeyen bu bağlaç, günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır. Bağlaç sonrasındaki cümle, temel cümleye [-DXX + iyelik + *esnada/sırada*], -(X)r iken manasında eş zamanlılık bilgisi verir.

Farsça: اینرا میگفتم که داخل شد = [in-rā mi-goftem] **kē** [dāhil šod]

Türkçe: [Tam bunu söylüyordum] **ki** [içeri girdi] = İçeri girdiği esnada bunu söylüyordum.

2.9.2. *ki/kim* ve Sebep İlişkisi

Ki/kim'in bir sebep bağlacı fonksiyonuyla [sonuç cümlesi + *ki/kim* + sebep cümlesi] yapılanmasında görüldüğü, günümüz Türkçesinin aracı bağlaçlarından *çünkü* ve *zira*'ya mukabil bir kullanımı – semantik olarak sebep manasını bu bağlaçlar kadar sarahaten bildirmemekle birlikte – vardır. Cümlelerin doğru anlaşılmasında kontekstin büyük ölçüde etkili olduğu bu yapıda, bağlacın cümleden çıkarılması anlamsal bir değişikliğe sebep olmaz. Zira buradaki illiyyet manası ima yoluyla verilir. Bu yapıya dair dikkat çeken hususlardan biri sonuç cümlesi yüklemine çoğunlukla emir/istek kipinde gelmesidir. Yüklem bildirme kipinde olduğu örnekler de mevcuttur. Şenlik bu tür cümlelerde sebep cümlesini bir açıklama cümlesi olarak değerlendirir ve *cümle-i mu'tarıza*'ya denk görür.²⁸⁹

*cenāzemi ebū'l-fethde kılmāğa hāzır olup yine beni hānemde defn
ēdiip üzerime bir kubbeye ve bir tekye ve bir çeşme inşā ēt-kim dūnyāda
elli bir sene şu içmedüm* (1/111a)

*andan maña bir kâğız alasız kim güzelce şāh suāl edende bu sened ile
hapisden ıtlāk eylemişüm dēmege destimde bir sened-i müsned lāzım*
(4/298a)

yā şālih 'aceb üstād-ı kāmīl sehḥār imişsin-kim şöyle kızıl kayadan
bir deve çıkardın (3/43a)

*anlar mezkūr firānsa kıralı kızının akrabālarından olduğu muḥakkak
idi-kim her bār anlara firānsa kıralından hedāyā gelüp ālem-i*

²⁸⁹ Bk. Şenlik, "Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen", s. 103.

şabāvetümüzde haķīre ba'zı eşkāl-i ġarībe taşāvīrler baġışlardı
(1/28a)

*şu alanuñ yolu başķadır şuya gidenüñ yolu başķadır **kim** hīn-i*
muḥāşarada izdiḥām olmasun içün sultān kılıç arslan şāh öyle binā
etmiş (4/251b)

*cemā'atüñ hadd [ü] pāyānı yok idi **kim** sinān efendinüñ ḥiṭābetin ve*
imāmetin ve ḥōş-elhān ile ḳur'an-ı 'aẓīmi tilāvet etdüġin cemā'at-i
keşīre istimā' etmegiçün cāmi'de i'tikāf niyyetine māl-ā-māl idi
(1/116a)

Son iki örnekte *kim* bağlacından sonra yer alan ve *içün* son çekim edatıyla amaç bildiren cümleler, bir bütün halinde illiyyet manası taşımaktadırlar (yani: A “sonuç cümlesi” + *kim* + [B₁ + *içün* + B₂] = B “sebeup cümlesi”).

Jensen, *memnun olmak, sevinmek, şükretmek, hamdetmek* vb. duygu ve his bildiren fiilleri (*Verben des Affekts*) ihtiva eden cümlelerden sonra gelen *ki/kim*’li yapıların da sebep cümlesi olarak addedilebileceğini ifade eder.²⁹⁰ Metnimizde örneklerine bolca rastlanan, *ḥamd-i ḥudā ki/kim, ḥudāya şükür ki/kim* vb. ile başlayan bu cümleler, Jensen’in ifade ettiğı üzere insan zihnini bir sebep-sonuç ilişkisine yöneltebilecek mahiyette olsa da asıl konseptin, tasarımın bir ilgi cümlesi olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Zira Arapçada *ellezī* (الَّذِي) ism-i mevsūlüyle teşkil edilen bu yapılar, Farsçada *ki* bağlacıyla karşılanmış; Arapça kelimelerin birçoğı nasıl ki Türkçeye Farsça üzerinden, Farsça filtresinden geçtikten sonra girmişse²⁹¹, bu yapı da Türkçeye Farsça üzerinden girerek *ki/kim* bağlacıyla karşılanmıştır. Dolayısıyla burada Arapçadan Farsçaya, Farsçadan ise Türkçeye aktarılmış bir işlev söz konusudur. Sadece bir ilgi zamiri olan *ki* unsuru değil, ifade tarzı da aktarılmıştır. Böylece aşağıdaki ilk örnekte *kim*, ilgi zamiri tasarımıyla cümleyi “Bize şu kürkü ihsan eden Allah’a şükürler olsun.” şeklinde anlamlandırsa da öncesindeki cümlede yer alan fiilin, zayıf da olsa bir illiyyet ilişkisini çağrıştırması ve cümlelerin “Bize şu kürkü ihsan ettiği için Allah’a şükürler olsun” şeklinde anlaşılması da mümkündür.

*ḥudāya şükür **kim** iḥsān etdi bize şu kürki* (1/70a)

²⁹⁰ Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 307.

²⁹¹ Bk. Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 176.

*ḥamd-i ḥudā kim böyle bir ‘azîmü’ş-şān pādīshāh-ı cem-cenāb
‘aşrında vücuda gelmişüz (1/59a)*

*ḥamd-i ḥudā ki pādīshāhımuḥ devletinde şeref-i islām ile müşerref olup
şeb [u] rûz tâ ‘at [u] ‘ibādāt edüp ḥuseyn baykara zevklerin ederüz
(1/70b)*

2.9.3. ki/kim ve Sonuç İlişkisi

Osmanlı Türkçesinde kullanımına sıklıkla rastladığımız, yukarıdaki yapılanmanın takdim-tehiriyle [sebeup cümlesi + ki/kim + sonuç cümlesi] şeklinde görülen, yan cümle yüklemine belirtilen bir olayın/olgunun vukuunun temel cümle yüklemine eyleminde nasıl bir sonuç doğurduğunu ifade eden bir yapılanma mevcuttur. Dilbilimde *consecutive clauses*, *Konsekutivsätze* olarak bilinen, Türkçeye ‘sonuç cümlesi’ olarak çevrilse de yan cümlelerin temel cümleye sonuç anlamının yanı sıra nitelik ve miktar anlamlarıyla da bağlandığı bu cümle türü, Farsçada *ké* bağlacının *çonān*, *çendān*, *çonīn*, *tā ḥaddī* vb. ibarelerle bir araya gelmesiyle kurulur.²⁹² Osmanlıcada ise *ki/kim* bağlacı *bir*, *öyle*, *ol/şol vechile*, *ol deḡlū*, *ol kadar* vb. unsurları ihtiva eden sebep cümlesinin hemen akabinde gelecek şekilde kullanılır, bağlacı bu cümlelerden kati surette çıkarılamaz²⁹³ (yani: *bir*, *öyle*, *ol/şol vechile*, *ol deḡlū*, *ol mertebe*, *ol/şol kadar* vb. ibareler içeren sebep cümlesi + *ki/kim* + sonuç cümlesi). Bu çok fonksiyonlu bağlacın sonuç cümlesini sebep cümlesine bağlama fonksiyonu kontekstin yanı sıra mezkûr unsurlarla olan kombinasyonu da anlaşılır. Bu gönderimsel unsurlar, dinleyiciyi/okuyucuyu bir sonuç cümlesiyle karşılaşmaya yönelik olarak hazırlar.

Bu cümle yapısını diğer yapılardan farklı kılan husus, sebep cümlesinin tahkiyede aslî olması ve öncelikli bir bilgi içermesidir. Mesela, *Öyle bir bağırdı ki yer yerinden oynadı* cümlesinde asıl vurgulanmak istenen bağırmanın şiddetidir, yani bu birleşik cümlede tahkiyede öne çekilen cümle, sebep cümlesidir. Nitekim, sonuç cümlesinin söylenmemesi anlamsal bir kopuşa yol açmaz; çünkü muhatap, vurgunun sebep cümlesiyle bağlacı üzerinde olması dolayısıyla bağırmanın ne denli şiddetli olduğunu

²⁹² Bağlacın bu tür cümlelerde kaynak dilde nasıl kullanıldığına dair bk. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 237, 238; Jensen, *Neupersische Grammatik*, 303-305.

²⁹³ Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 95.

az çok tahmin edebilir. Deny, sonuç cümlesinin söylenmediği bu tür yapılarda bağlacın nida noktası ayarında kabul edilebileceği görüşündedir.²⁹⁴ “Her ne kadar aynı nüansı vermese de -(y)AcAk *kadar* zarfıyla günümüz Türkçesinde böyle cümleler kurmak mümkündür.”²⁹⁵ **O kadar** yorulmuştu **ki** konuşmaya mecali yoktu/Konuşmaya mecali olmayacak kadar (/derecede) yorulmuştu.²⁹⁶

Erdal, Köktürkçede bu tür cümlelerin teşkili için başka unsurların da olabileceğini ve *kim* bağlacının Eski Uygurcada bu türden cümlelerin teşkilinde analitik olarak bulunduğunu belirtir.²⁹⁷ Yukarıda zikrettiğimiz, Arapça *kadar* edatını bulunduran -(y)AcAk *kadar*’lı cümle yapısını Türkler, muhtemelen kendi yöntemleriyle üretmişlerdir.

İncelediğimiz metinde bu tür cümle yapılarında bağlaç, çoğunlukla öncesindeki cümleye bitişik yazılmıştır. Bu grafik özelliğiyle müellifin, bağlacın tahkiyede aslı olan ilk cümleyle adeta bütünleştiğini ve bağlacın cümleden çıkarılamayacağını göstermek suretiyle bilinçli bir tutum sergilediğini söyleyebiliriz.

²⁹⁴ Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 616.

²⁹⁵ Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 95.

²⁹⁶ Şenlik, sebep cümlesi + *ki/kim* + sonuç cümlesi yapısında *präsumtive Kausalrelation* olarak adlandırdığı, Türkçeye ‘varsayımsal, farazî sebep ilişkisi’ olarak tercüme edebileceğimiz bir cümle türüne daha dikkat çeker. Burada şartlar gereği tahmin edilen bir sebep manası vardır. Günümüz Türkçesinde kullanımı yaygın olan bu yapıda, bağlacın çıkarılmasıyla zikredilen mana cümleden düşer. Şenlik’in, meseleyi daha anlaşılır kılmak için verdiği aynı iki önermeden müteşekkil şu üç örnek, farklı yapılanmaların semantik farkları da beraberinde getirebileceğini açıkça göstermektedir:

Juxtaposition: *Hastaydı. Okula gelmedi.* (Bu iki sıralı cümlede ne tahmin ne de bir değerlendirme söz konusudur.)

Präsumtiv: *Hastaydı ki okula gelmedi.* (*Okula gelmediğine göre hasta olmalı/Hasta olduğu için okula gelmemesi kuvvetle muhtemeldir.*)

Konsekutiv: **O kadar** hastaydı **ki** okula gelmedi. (*Okula gelmedi, çünkü çok hastaydı/Okula gelemeyecek kadar hastaydı.*)

Türkçede *ki* kullanmaksızın varsayımsal sebep bildiren cümleler teşkil etmek için *galiba*, *herhalde* edatları ile *-(I)yor*, *-mlş olmalı* predikatörleri kullanılabilir. Detaylı bilgi için bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 98.

²⁹⁷ Erdal, her ne kadar tek bir cümlede rastlamış olsa da *-gAll* zarf-fiil ekinin de bu fonksiyonda kullanılabileceğini söyler. *Kim* bağlacının mezkûr dönemdeki konumuna dair Erdal’ın verdiği şu örneğe bakılabilir:

bo tinliglar nâ ayığ kılınč ärki, kim bo montag azunta tugup... “Bu canlılar nasıl bir günah işlemiş olmalılar ki (sonucunda) bu dünyaya bu şekilde geldiler ?” Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, s. 494.

limān kenārında sākın olan küffāra öyle top gülleleri uruldi-kim
derūn-ı kal‘adan bir feza‘ u çeza‘ kopdı (2/271b-272a)

şehr-i islāmbol üç senenüñ içinde ol-ķadar ma‘mūr [u] ābādān olup
ol-ķadar ādem deryāsı oldu-kim zabt-ı rabtları müşkil oldu (1/33a)

tā şol mertebe müstakıl vezīrlık etti-kim islāmboluñ yediķulle dizdārı
fevt olsa rümelinüñ vezīri ‘arzı gelmeyince yediķulle dizdārılgı
gayrıya tevcīh olmazdı (3/138a)

benī kureyşi ol-ķadar hicv ü taķlīd ederdi-kim hāzret istimā‘ edüp
mübārek dendānları nümāyān olunca tebessüm ederlerdi (1/210a)

gülabī ağaya bir kötek çeker kim fakīr ihtiyārı sāyir temāşācılar
yeñiçeriniñ elinden hālāş ederler (1/37b)

Bu cümle yapısında, temel cümle içerisinde yer alan ve yan cümleye dair kataforik bir vazife gören *bir* unsuru, bazen bağlaç sonrasındaki cümlelerin ilgi cümlesi olarak yanlış yorumlanmasına sebebiyet verir. Deny, kendi başına ‘öyle bir’e benzer mana taşıyan *bir* belgisiz sıfatının yer aldığı şu örnekte *ki*’yi, aslı bir bağlama zamiri (*ism-i mevsûl*) olarak düşünür: *Bir söz söyler ki dirhemini yeyen köpek kudurur.*²⁹⁸

Fakat bu örnekte bağlaç sonrası cümle, temel cümledeki *bir söz* tamlamasını nitelemez, bilakis temel cümle yüklemine zikredilen olayın nasıl bir sonuç doğurduğunu, söylenen sözün ne derece tesirli olduğunu gösterir. Bu bağlamda aşağıdaki iki örneği inceleyelim:

ordu-yı hümāyūn alayında daħı bir alay-ı ‘azīm müzeyyen ederler kim
zer ü zīverlerinden çeşm-i benī ādem hīrelenür (1/186a)

ba‘de‘d-du‘ā bir tevḥīd-i sulṭānī olmuşdur kim ‘aşķ-ı ilāhī ile mest [ü]
medhūş olup gūyā hābdan bīdār idüm (1/7a-b)

Sentaktik açıdan birbirine benzeyen (*bir* + isim tamlaması + fiil + *kim*) bu iki örnekte *bir* sözcüğü, kendinden sonraki isim tamlamasıyla ilişkili olabileceği gibi *öyle*, *o*

²⁹⁸ Bk. Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 616.

kadar, *şu derece* manalarını taşıyıp bağlaç sonrasındaki cümlelerin sonuç, tesir bildirmesine yönelik olarak muhatabı hazırlayabilir. *Ki/kim*'in ilgi zamiri olduğu cümlelerde kendinden sonra *anı, anlar* vb. gibi bir önceki şeye mâtuf bir zamir (*ki anı* vb.) yoksa devreye iyelik eki girer ve kanaatimizce bu durum, iki yapının ayırt edilmesinde önemli bir etkidir. Mesela ilk örnekte *zer ü zîverlerinden* ibaresindeki 3. şahıs iyelik eki, okuyucuya *kim* sonrası bir *anuy* zamiri varmış gibi hissettirir. Dolayısıyla bu cümlede *kim*, ilgi zamiridir ve sonrasındaki cümleyi bir sıfat hâline getirerek onu, temel cümledeki *bir alay-ı 'azîm* tamlamasıyla irtibatlandırır (yani: *zer ü zîverleriyle adem oğlunun gözünü kamaştıran bir alay-ı azîm*). Böylesi yapının sonuç cümle mi yahut ilgi cümlesi mi olduğunu tayin eden şey iyelik ekidir. İyelik eki doğrudan olmasa da dolaylı olarak eklendiği sözcüğü, *bir* sonrasındaki isim türünden sözcüğe bağlamakta, onunla ilişkilendirmektedir.²⁹⁹ İkinci örnekte ise *kim*, okunan *tevhîd-i sulţânînin* nasıl bir tesirinin olduğunu belirten bir yan cümle kurar ve cümle şu şekilde anlaşılmalıdır: *Duadan sonra öyle bir tevhid-i sultanî oldu ki aşk-ı ilahî ile kendimden geçtim, sanki uykumdan uyandım*. Bu bağlamda aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

*âsitâneye ulağlar gitdügi gece **bir** kuru sovuğ oldu-**kim** cümle 'asker-i islâm ka'r-ı zemîne gireyazdılar (2/262b)*

*süleymân han bizzât mübârek eliyle dikdigi **bir** servi var **kim** anı gören şun'-ı hudâ ne idügin fehm eder (1/140b)*

*leb-i deryâda bir düz vâsi' zemînde tahtânî **bir** câmi '-i şîrîndür **kim** islâmbolda nazîri yokdur (1/132a)*

*buna **bir** 'ilâc edün **kim** kaydefâdan intikâm alam (1/9b)*

²⁹⁹ İyelik eki sadece Farsça usulle kurulan *ki/kim*'li cümlelerde değil, partisip eki kullanılarak oluşturulan cümlelerde de anlam ayırt edici, önemli bir rol üstlenir. Örneğin,

Çalışan çocuk / Fabrikada çalışan çocuk / Babası fabrikada çalışan çocuk

Üçüncü örnekteki atıf dolayısıyla çalışan kişi artık çocuk değil, onun babası'dır. Farsça yapıda "*çocuk ki (onun) babası fabrikada çalışıyor*"a tekabül eder.

Örnek ve bu hususta yerinde tespitler için bk. Mundy, "Turkish Syntax as a System of Qualification", s. 292.

Kuru soğğun şiddetinden bahsedilen ilk örnekte *bir*, ‘öyle bir’e benzer mana taşımakta ve dolayısıyla *kim*, sonuç cümlesi teşkil eden bağlaç vazifesi görmektedir. İkinci örnekte *kim*’in akabinde gelen zamir (*anı*), temel cümledeki *bir serviye* atfı yapmaktadır, bu yüzden *kim*, burada ilgi zamiridir. Üçüncü örnekte iyelik eki alan *naẓîri* ‘onun benzeri’ sözcüğü, *cāmi* ‘-i şîrîn’e matuftur ve dolayısıyla *bir*, belgisiz sıfat hükmündedir (İstanbulda benzeri olmayan şirin bir camidir). Son örnek ise, diğerlerinden oldukça farklıdır. *Kim*’den sonraki cümlemin yüklemine istek kipinde geldiği bu örnekte bağlaç, amaç cümlesi teşkil etmiştir ve *bir*, ‘herhangi bir’ manasındadır. Yani bu cümle şöyle anlaşılmalıdır: “Kaydefa’dan intikam alabilmem için bir ilaç yapın.”

Bağlacın, fonksiyonu ve bağlacınıninkine benzeyen bir kullanımı daha vardır. *Ki/kim*’in aracı pozisyonda yer aldığı bu cümleler, kontekste dayalı olarak birbirine sebep-sonuç münasebetiyle bağlanmış gibi düşünülse de bağlaç, sıralı iki cümle arasında konumlanan bir ve bağlacı yahut virgül gibidir, tahkiyede her iki cümle de aslıdır.³⁰⁰

*on iki t̄ayīfesi şāhları ve pādīšāh şehzādeleri olup on iki ‘aded
lisānları var **kim** birbirlerinin lisānların anlama ihtimālleri yokdur
(3/62b) (= ... on iki lisanları vardır ve (böylece/dolayısıyla)
birbirlerini anlama ihtimalleri yoktur)*

³⁰⁰ Şenlik, bağlacın açıklayıcı bir vazifesinin de olduğunu, dolayısıyla buradaki fonksiyonunun ve’nin yanı sıra iki nokta işaretinininkine denk olduğunu düşünür ve şu örnekleri verir:

“sulṭān begāyet kaķıduğundan buyurdı **ki** başın kesüp gödesin bir ağaca asakodılar”

“emr-ēdi **ki** anaṭolı leşkeri ve rūm eli leşkeri edrene nevāḥisine cem ‘ olındı”

Bu cümlelerde neyin buyrulduğu, emredildiği değil; bu buyruk, emir sonrası/bunlara binaen neyin yapıldığından bahsedilmektedir. Emir, rica, yemin vb. ifadeleri içeren bu türden cümlelerde bağlacın semantik vazifesi ve dolayısıyla cümlemin doğru anlaşılmasında yan cümle yüklemine yapısı önem arz eder. Osmanlı Türkçesinin tipik bir özelliği olarak, *ki* (*kim*) bağlacının emir, rica, yemin vb. ifadeleri bildirmek üzere geldiğinde yan cümle yüklemine istek kipli oluşundan bahseden Kerslake’in verdiği şu örneğe bakalım:

“Destūr vērdi **kim** Qaraja-Hisārī varub yayma ve tālān ēde”

“Karacahisar’a varıp orayı talan etmesine izin verdi.” şeklinde anlaşılması gereken bu örnekte yan cümle yüklemi eğer *tālān ētdiler* olsaydı, mana tamamen farklılaşır ve izin verildikten sonra/izin verilmesi üzerine Karacahisar’ın talan edildiği anlaşılırdı. Görüldüğü üzere bu iki grupta, bağlaç yalnızca semantik değil hiyerarşik düzenleyicilik bakımından da farklıdır. Zira Şenlik’in örneklerinde bağlacın fonksiyonu bağlayıcı iken, diğer örnekte bağımlılaştırıcıdır. Bk. Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 262; Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 199.

*her evde hammām-miṣāl kazğan ve kızmış şobalarında zenāneleri
yaykanurlar **kim** kızmışlıkların def‘ ederler (6/29b) (= ... yıkanırılar
ve (böylece) hararetleri gider)*

Metinde rastladığımız *kim* ve’li şu örnek, bağlacın bu fonksiyonunu adeta pekiştirmektedir. Sıralı cümle kurma vazifesini ve bağlacı tek başına üstlenebileceği için *kim*’in böyle cümlelerden çıkarılması anlamsal bir eksilti yahut düşüklüğe sebep olmaz.

*bu ‘amūd tārīḥ-i sikender-i rümīden yüz otuz sene muḳaddem binā
olınmışdur **kim** ve hicret-i risāletün̄iḡ tokuz yüz yetmiş tārīḥine gelince
şehr-i merḳūmun̄ ibtidāsından berü iki biḡ üç-yüz toḳsan yıl olduḡı
ma ‘lūmdur (1/16b)*

Ki/kim’in çok fonksiyonlu oluşunun, sınıflandırılmasında belli zorlukları beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Bulut’un, ve bağlacına mukabil olduğunu düşündüğümüz *kim* unsurunu datif ekiyle birlikte bir birim oluşturan ilgi zamiri olarak değerlendirdiği şu örneğe bakalım:

“ol derè nehr-i Döndirmèdir kim aña Bend-i Mahi derler”³⁰¹

Kanaatimizce bu cümle İngilizce tercümesinden anlaşıldığı gibi “*O, (insanların) Bend-i Mahi dedikleri Döndirme nehridir.*” şeklinde yorumlanmamalı, aksine “*O dere, Nehr-i Döndürmedir ve ona Bend-i Mahi derler.*” şeklinde yorumlanmalıdır. Burada *ol*, kataforik bir zamir değil, *dere*’ye işaret eden bir sıfat; *kim* ise ilgi kurmaktan ziyade cümlelerin ilerlemesine aracılık eden bir bağlaçtır. Burada *kim*, öncesindeki cümlede yer alan bir unsuru nitelemez, bilakis o cümleyi ilerleterek sonrasındaki cümleyle onu irtibatlı kılar.³⁰² Şayet bu cümle “*nehr-i döndirme ol deredür kim aña bend-i māhi dèrler*” şeklinde olsaydı *kim*, işte burada bir ilgi zamiri olarak düşünülürdü. Tıpkı Bulut’un aynı makalesinde verdiği şu örnekteki gibi:

³⁰¹ Bulut, “Strategies of relativisation in an Ottoman Turkish text (17th century)”, s. 86.

³⁰² Bağlacın bu kullanımı Almancada *weiterführende Nebensätze* “ilerleyici yan cümle” teşkil eden *was* ve *welche* bağlaçlarıyla aynı doğrultuda değerlendirilebilir. Örneğin, *Mein Freund wurde krank und konnte nicht an der Party teilnehmen, was mich traurig machte* = Arkadaşım hastaydı, partiye katılamadı *ki* (ve) bu (durum) beni üzdü.

“Bend-i Mahi ol maḥaldir kim yıldā bir kerrē [...] Van deryasınıñ balıqları raygan olup”³⁰³

Bağlacın yukarıda zikredilen ve dolaylı olarak ‘buna binaen, netice itibariyle, dolayısıyla’ manalarına tekabül eden açıklayıcı fonksiyondaki kullanımının yanı sıra çoğu kez *ol, şol, bu* vb. kataforik unsur içeren bir cümleinin akabinde gelerek, o unsura dair açıklamada bulunduğu ve iki nokta vazifesi gördüğü cümleler de mevcuttur.

*sebeb-i tesmiyesi **oldur kim** kaçan ebū’l-feth sultān meḥmed ḥān islāmbolı feth êtdükde bu şehirde yānko ibn mādyān kırāl zemānından çengāller ḫalmış bulunduğundan çengāl köyi dērler (1/140b) (= sebeb-i tesmiyesi şudur: ...)*

*emr-i şer‘ **budur kim** mi ‘mār da ‘vā êtse şer‘an sizün dahı elleriñüz ḫat‘ olunur (1/40b) (= emr-i şer‘ budur: ...)*

*a ‘mā olması sebebini öyle yazmışlar **kim** bir gün bu molla... (2/237b) (= âmâ olmasının sebebini şöyle yazmışlar: ...)*

Bu kullanımın yanı sıra bağlaç, kendisinden sonra dolaysız bir sözü, ibareyi (*oratio recta*) aktardığı, bu bağlamda *edat-ı tefsîriyye* veya *kâf-ı makûle* olarak adlandırılan yapılarda da iki nokta işaretininkine mukabil bir vazife görür.

*türk dēr **kim** bizüm murādumuz ḫal‘a olaydı bir ayda alurduḫ (2/262b) [Türk (şöyle) der: ...]*

2.9.4. *ki/kim* ve Amaç İlişkisi

Bağlacın fonksiyonlarından biri de amaç/maksat/niyet bildiren yan cümleler kurmasıdır. Bu cümlelerde dikkat çeken husus, amaç münasebeti doğrultusunda temel cümleyle bağlanan yan cümleinin yüklemine umumiyetle emir/istek kipinde olmasıdır. Dolayısıyla gerek yapı gerek içerik bakımından kaynak dil Farsçayla bir benzerlik söz konusudur.³⁰⁴ Bu cümle yapısında temel cümle olmadığı takdirde bağlaçla bağlanan cümle tek başına ayakta duramaz. Günümüz Türkçesinde bağlacın

³⁰³ Bulut, “Strategies of relativisation in an Ottoman Turkish text (17th century)”, s. 85.

³⁰⁴ اینجا بیا که ترا از نزدیک ببینم = [in-cā biyā] **kē** [to-ra ez-nezdīk **be**-bīnem] = “Buraya gel **ki** seni yakından **göreyim**/Seni yakından görmem için buraya gel.”

bu fonksiyonla kullanımına rastlansa da Şenlik, bağlacın kullanımına gerek olmadığını, amaç manasına vurguyla yahut kontekst vasıtasıyla da ulaşılabileceğini belirtir.³⁰⁵

*islāmbol içre binā olınan ebū'l-fetḥ cāmi'inüñ 'ummāl bennāları için ırğāṭ ḥammāmı binā olınmışdur **kim** cümle ḥuddāmlar ḡusl edüp cāmi'-i şerīfde pāk ḥidmet edeler (1/96b)*

*meyyiti tābūtiyle getirüp defn ederken laḥde luṭfile ḳorlar **kim** meyyitüñ aṣlā bir 'uẓvı ḥareket etmeye (3/52b)*

*siz bāde-i nāb nūş edersiz **kim** bir keyfiyyet ü germiyyet ḥāşıl edersiz (2/302a)*

Manaca birbirlerine yakın olup bağlaç sonrasındaki yan cümlelerin biçimsel yönden farklı olduğu, aynı ciltte yer alan aşağıdaki iki örneğe bakalım. İlkinde yan cümle istek kipi formundadır (*kim...ola*); fakat ikinci örnekte *-mAḳ mülāḥazasıyla* birleşik yapısı, yan cümleye “*zelzeleye karşı korunaklı, sağlam olsun diye*” manasını verir. Bağlacın yanı sıra niyet bildiren *-sIn diye* manasındaki bu kullanım dolayısıyla burada melez bir yapılanma mevcuttur.

*anuy üzerine biñ bir 'amūd-ı müntehālar üzre tāklar ve ṭoloz ḳubbeler inşā étdiler **kim** altı şu şahrıncı olup āb-ı rahmet ile mālāmāl olq (1/11a)*

*ayaşofyanuy ḳūrşūm temeli üzre üç biñ 'amūd-ı müntehā üzre tāklar ve ṭoloz ḳubbeler inşā étdiler **kim** altı şu şarnıcı olup zelzeleden maşūn u maḥfūz olmak mülāḥazasıyla ibtidā temelin bu yüzden itmām étdiler (1/33b, 34a)*

2.9.5. *ki/kim* Bağlacının Algı/Duyu Fiilleriyle Kullanımı

Bağlacın, algı fiilleriyle kullanılarak önermeler arasında sebep-sonuç, şart-cevap ve zamansal olarak öncelik-sonralık ilişkisi kurduğu farklı bir yapılanma mevcuttur.

³⁰⁵ Hazırlandım **ki** gideyim = Hazırlandım. Gideyim. Bk. Şenlik 2006, s. 102, dipnot 110. Benzer durum Farsça'da da mevcuttur. *Her çê kerde bud [Ø] asyā-ra ez-sāhibeş be-ḥared. “Değirmeni sahibinden almak için her şeyi yaptı.”* Bk. Jensen, Neupersische Grammatik, s. 302.

Burada algı fiili ihtiva eden bitimli yapıda bir cümle (A), *ki* yahut *kim* bağlacı vasıtasıyla başka bir bitimli cümleye (B) bağlanmaktadır. B cümlesi ardından gelen diğer bitimli cümlelerin (C), sentaktik olarak her ne kadar bu iki cümleyle bir münasebeti yokmuş gibi görünse de, yani biçimsel sentaksa göre [A + B] birleşik cümle, C ise bağımsız başka bir cümle olsa da ortada semantik bir münasebet vardır: A ve B cümleleri bir araya gelerek C cümlesinde zikredilen olayın/olgunun sebebine, şartına yahut zamanına dair malumat verir ve dolayısıyla A+ B + C dizisi bir ifade kalıbı olarak telakki edilmelidir.³⁰⁶ Bu bağlamda günümüz Türkçesinden bir örnek verelim:

[*Baktı*] = **A** + *ki* + [*çocuğunun notları gittikçe düşüyor*] = **B** + [*derhal öğretmeniyle görüşmeye karar verdi*] = **C**

Bu türden cümleleri yorumlarken şu hususa özellikle dikkat edilmelidir: Algı fiilli cümle (A), *ki/kim* bağlacıyla başka bir cümleye (B) bağlandığında bu [A+B] kombinasyonu, C cümlesi yüklemine neye binaen, hangi şartlarda ya da ne zaman gerçekleştiğinin bilgisini verebileceği gibi, mezkûr bağlaçla bağlanan B cümlesi algı fiilli yüklemine nesnesi olabilir ve dolayısıyla burada C, bağlaçla birbirine bağlanan A ve B cümlelerinin hemen akabinde gelen, sıralı bir cümle olarak addedilmelidir. Bu ayrımı doğru yapabilmek için kontekst muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Şimdi incelediğimiz metinden şu örneklerle bakalım:

a1- [*gördiler*] **kim** [*bu vādilerde tatar ‘askerinüñ ellerinden amān yokdur*] [*hemān ol ān t̃abordan taşra kırk ‘aded küffārı elçilige gönderüp şulha rağbet ētdiler*] (7/114b)

b1- [*ērtesi gördiler*] **kim** [*ol şandūkanuñ içi mālāmāl yılan ve ‘akreb ve çıyan leb-ber-leb olmuş ammā kızuñ vüçüdına aşlā zarar gelmemiş*] [*oşte şehir-i şofyanuñ bānī-i evveli...*] (3/137b)

İlk örnekte, Tatar askeri yüzünden rahata eremeyeceğini anlayan, idrak eden küffar ordusunun buna binaen elçi vasıtasıyla sulha teşebbüs etmesi anlatılmaktadır. Fakat ikinci örnekte *kim* bağlacı sonrasındaki cümlelerin, *gördiler* yüklemine nesnesi olduğu

³⁰⁶ Detaylı bilgi için bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 68-73.

aşıkardır. Zira sonrasındaki cümle, başka bir konuda ilerlemektedir (*ošte şehir-i şofyanu...*). Aşağıdaki örneklerde de benzer bir durum mevcuttur (yani a1 = a2; b1 = b2).

a2- [*bildiler*] **kim** [*dağı taborlarına bir cānibden imdād gelmek muhāldür*] [*tābor içinde şit u şadāları kesilüp yatdılar*] (7/113b) [= taburlarına yardım gelmeyeceğini anlayınca, seslerini çıkarmadan yattılar.]

b2- [*īmān-ı nazar ile taqayyüd edüp bakdığınan bildüm-ki*] [*bu dünyāda çok şey görmişsen*] [*dēyüp...*] (7/62b) [= "...bu dünyada çok şey gördüğünü bildim, anladım" diyerek...]

Batı Türkçesinin tarihî evrelerinde ve günümüzde *anlamak*, *algılamak*, *emin olmak*, *farkına varmak*, *idrak etmek* manalarıyla kullanılan *gör-* fiili, incelediğimiz metinde muhtelif çekimlerde en sık kullanılan algı fiilidir. Bu cümlelerin çok büyük bir kısmında, A ve B'nin kombinasyonu ile ulaşılan tespitin gereğinin bir an evvel yapıldığını belirtmek için B'nin akabinde *hemān* zarf bağlacı başta olmak üzere *şimdi*, *derhāl*, *ol ān* vb. ivedilik bildiren unsurlar kullanılmaktadır. Burada zamansal açıdan önceliği olan [A + *ki/kim* + B] kombinasyonu, C cümlesine 'anlar anlamaz, duyar duymaz, farkına varır varmaz' vb. manalarıyla bağlanan, ardışıklık bildiren bir zaman zarf cümlesi vazifesi görür.

[*derün-ı hişārda maşşūr olan küffārlar bildiler*] **kim** [*bu kal'a dest-i āl-i 'oşmāndan halāş olmaz*] **hemān** [*derün-ı hişārda cümle küffār ... kal'anuñ cümle burc [u] bārūlarına beyāz amān bayrakları diküp istīmān ētdiler*] (6/76a) [Bu kalenin Osmanogulları elinde kalacağını anlayınca hemen...]

[*ağdeñiz boğazına gelüp gördiler*] **kim** [*türk cānibinden kal'alar binā olınmış*] **hemān** [*mel'unlar hīle edüp cümle tebdīl-i cāme edüp...*] (1/28a) [kalelerin yapıldığını görür görmez...]

[*'oşmānlı ile ceng ederken eşitdük*] **ki** [*cenābuñuz boğdanda burunsuz koştanñini bozup bu mahalle geliyorunuz*] [*bizler dağı şimdi kaçup size geldük*] (5/103a) [buraya geldiğinizi duyar duymaz...]

[*haķır gördüm-ki ve bildüm-ki*] [*mejdān-ı şecā'at küffārda kalur*] [*zīrā 'asākir-i islām alaķ bulak olup cengde batıyyū'l-hareke edüp*]

*küffār dilāverāne ceng ü hareket éder) **hemān** [āheste reviş ile atumı dizgininden yedege alup...] (7/20b) [şecaat meydanının kafire kalacağını anlayınca hemen...]*

Son örnekte farkındalık manasını pekiştirmek için ve bağlacıyla birbirine bağlanan ve algı fiili içeren iki predikatör bulunmaktadır, *zīrā* ve sonrasındaki cümle ise burada cümle-yi mûtarıza olarak düşünölmelidir.

Gör- ve *bil-* fiillerinin yoğun kullanımının yanı sıra bu yapıda cümleler kuran farklı algı fiilleri de bulunmaktadır.

*[mesmū ‘umuz oldı]-**kim** [cāmi ‘i itmām étmege kudretüñüz kalmayup ferāğat étmişiz] [size dostlığa bināen bu kadar māl-ı hazāyin ... gönderdik] (1/44b)*

*[haber alduk] = A + **kim** + [lefke ile söğüd mābeyninde aḥmed beg çeşmesi nām bir fezānuñ şarkī cānibinde ... mekş étmişler] = B + dēyü haber alınup + [derḥāl cümle ‘askeri serdārumuz kara ‘abdullāh paşa başına cem’ édüp cümle iş erleriyle müşāvere édüp...] = C (3/99b)*

Son örnekte [A + kim + B] yapılanması ardından bir C cümlesi beklenirken, A cümlesiyle *kim* bağlacı adeta çıkarılmışcasına son çekim edatı *dēyü* ve burada zaman bildiren zarf cümlecigi kurucusu fonksiyonunda olan -(U)p gerundiumlu *haber al-* algı fiili ile melez bir yapı oluşturulmuştur. Benzerlerine Klâsik Osmanlı Türkçesinde rastladığımız bu yapı, *dēyü haber alınup* ibaresi çıkarılarak (A + kim + B + *derḥāl* + C) yapılanmasıyla Farsçanın sentaksına uygun hâle gelir. Cümlelerin Türkçe usulle oluşturulması içinse A + *kim* bağlacının bu birleşik cümleden çıkarılması icap eder.

Dikkat edilecek olursa bu cümle yapılarında algı fiili içeren birinci cümle (A) ile üçüncü cümlelerin (C) fâilleri aynıdır, dolayısıyla kip, zaman ve aspekt yapılarının da muhakkak birbirlerine uygun olması gerekir. [A+B] ve C kombinasyonu arasında şart-cevap ilişkisinin olduğu durumlarda algı fiili şart ekini alarak C yüklemi eyleminin hangi şartlarda gerçekleşebileceğini bildirir. Genel veya irreel bir durumun ifadesine muvafık olarak C cümlesi geniş zaman kipinde getirilir.

*(ol kelblerüñ eblehlerinden bu kerbelāda kalup deryā gibi çöli görüp şudur dēyü segirderek varur) **görse kim** [şu degül] [andan bir yere*

dahı segirdürler] (4/349a) [Su olmadığını farkettileri zaman/takdirde, başka bir yere koşarak yönelirler.]

(*dellāl kitābı açar bakar*) **görse kim** [bir şüret kalmamış] [*deyyār bire ümmet-i muhammed bu şāhnāmeyi görüñ bu zālīm neylemiş dēyü feryād eder*] (4/276b) [Bir suret kalmadığını gördüğü zaman ... diye feryat eder.]

Birinci ve üçüncü cümleler (A ve C) aspekt, zaman, kip ve şahıs eki bakımından birbirlerine muvafık oldukları için bağlacın bu cümlelerden çıkarılması anlamsal bir değişikliğe yol açmaz. Zira bağlaç olmadan da yüksek vurgulu bir söyleyişle cümleler arasında semantik münasebet kurulabilir. Bu bağlamda Mundy, sentaktik değeri Eski Osmanlıcada problemli olan *ki* (*kim*) bağlacının, böylesi yapılarda çoğu zaman bir laf kalabalığı yaparcasına cümle içerisinde yer aldığı görüşündedir.³⁰⁷ Eski metinlerde vurgu her ne kadar tespit edilemese de bağlaç olmadığı durumlarda “ikinci cümlelerin son hecesinin – Türkiye Türkçesini temel alarak – yüksek bir vurguyla söylenmesi gerekir.”³⁰⁸

Bağlaç, günümüz Farsçasında ve Farsçayla münasebeti olan modern Türk dillerinde bu yapı ve fonksiyonda kullanılmaya devam etmektedir.³⁰⁹

دیدم که اتومبیل کار نمی کند، پیاده به خانه رفتم *Dīdem ke otomobīl kār ne-mī koned, piyāde be-hāne reftem* “Baktım ki otomobilim çalışmıyor, eve yürüyerek gittim.”

Ki/kim’in, kendinden sonraki cümleyi fâil, özne, nesne yahut dolaylı tümleç olarak temel cümleye bağladığı bir kullanımı da mevcuttur. Osmanlı Türkçesi metinlerinde sıklıkla rastlanan bu yapı, yukarıda zikredildiği üzere Türkçenin en karakteristik hususiyetlerinden biri olan yöneten-yönetilen (*rectum-regens*) düzenine ve buna bağlı olarak düzenli bir cümlede fiilin en sonda gelmesi kuralına aykırıdır. Bunu bir örnekle izah edelim:

[*görmez misiz*] = A + **kim** + [*baña ... altmış ‘aded eli bağlı ādem bağısladı*] = B (4/272b)

³⁰⁷ Mundy, “*Turkish Syntax as a System of Qualification*”, s. 298.

³⁰⁸ Şenlik, “*Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen*”, s. 69.

³⁰⁹ Ayrıca bk. Şenlik, “*Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen*”, s. 70.

Burada bağlaç sonrasındaki cümle, *görmez misiz* yüklemine (cümlesinin) nesnesidir. Zira “neyi” sorusunun cevabını, bağlaç sonrasındaki cümle bütünü verir (yani: *Başa ... altmış ‘aded eli bağlı âdem bağışladığını görmez misiz*). B cümlesinin bir öge olarak A cümlesine entegrasyonu Farsça usulde *kim* bağlacı ile, Türkçenin sentaksında ise fiili isimleştirmeye yarayan unsurlardan biri olan *-dUK* partisibiyle sağlanmaktadır.³¹⁰ Bağlaç sonrasındaki cümle bütünü olarak hangi ögeyi temsil ettiğinin doğru tespit edilmesinde ana cümle yüklemine istem (*valence*) değeri etkin rol oynar. Aşağıdaki örneklerde yan cümle bütünü, temel cümle bütünü hangi ögesi olduğu köşeli parantezle belirtilmiştir.³¹¹

*lāyık degüldür **kim** sizün zemān-ı hükümetünüzde bu kal’a böyle harāb [u] yebāb ola* (1/14b) [temel cümle bütünü]

*kānūndur **kim** mısır sultānı iki sorğuç taşur* (1/50a) [temel cümle bütünü]

*faķir herfün haberi yok **kim** biz şiddet-i şitādan el ayak dutmaz cān atup geldük* (2/354b) [temel cümle bütünü]

*dilerem-**kim** evliyā çelebi karındaşumuz ile paşaya bile varup altunları kabūl etmeyüp sizlere tevzī‘ eyledigimize şehādet edesiz kim paşa itmīnān-ı kalb hāşıl ede* (3/176b) [İlk *kim*, kendisinden sonraki cümleyi *dilerem* yüklemine nesne olarak bağlar, ikinci *kim* ise amaç cümlesi teşkil eder.]

³¹⁰ Türkçede fiilimsiler, bir cümle bütünü başka bir cümle içine yerleştirilmesinde etkin rol oynarlar. Mesela iki önerme ele alalım: (1) *araba geliyor* (2) *gördüm*. 1. önermeyi bir nesne olarak 2. önermeye Farsçanın aslı kurgusuna göre entegre etmek istediğimizde elbette bağlaç devreye girer: *Gördüm ki araba geliyor*.

Fakat Türkçenin aslı kurgusunda şöyle bir cümle teşkil ederiz: *Arabanın geldiğini gördüm*. İşte buradaki nominalleştirme, partisip eki sayesinde olmuştur. Türkçenin esasen bağlaçsız bir dil oluşu (burada cümle bağlama fonksiyonunu kastediyoruz), işte bu fiilimsiler dolayısıyladır. Şayet fiilimsi ve bağlaç olmasaydı bu cümle bütünü Türkçedeki muhtemel kurgusu şöyle olacaktı: **Araba geliyoru gördüm*.

Johanson, bir nominalizasyon örneği olarak verdiği *adamın geldiği* ibaresinin bazı Batılı gramerciler tarafından İngilizce *the man’s arrival* yahut Almanca *das Kommen des Mannes* ile eş tutulduğunu fakat bu dillerde nominalizasyon için gerekli unsurların sınırlı sayıda olduğunu, çok da sistemli olmadıklarını belirtir. Türkçenin aslı unsurları *-diği*, *-eceği*, *-miş* vb. fiilimsiler, fiili kolaylıkla bir isme dönüştürmeye kadirdir. Detaylı bilgi için bk. Johanson, “Some Remarks on Turkic “Hypotaxis””, s. 216.

³¹¹ Bağlacın bu kullanımına dair daha fazla örnek için bk. Tulum, “Ma’ârif-nâme, Metin ve Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme”.

cümle guzāt ve ‘ulemālar varup istimā’ êtdiler kim mezkūr kabirden yāvedūd ismi istimā’ olınurdu (1/30a)

Son örnekte, bağlaç sonrasındaki cümle ana cümle yüklemine belirtilen *istimā’ etmek* fiilinin nesnesi olacakken, *kim* ve öncesindeki cümle adeta yokmuş gibi fiilin Türkçe sentaks yapısına uygun olarak sona getirilmesi ve bu surette tekerrür etmesi söz konusudur. Bu tür girift yapıların kullanımı, daha önce de bahsedildiği üzere Osmanlı Türkçesinde mümkündür.

2.10. *mebādā* ve *olmaya ki/kim*

Mebādā, Farsçada *tā, ki* yahut *tā ki* bağlaçlarıyla teşkil edilen amaç cümlelerinin aksine olumsuz amaç cümleleri kuran, yan cümleyi temel cümleye *-mAmAk için, -mAsIn diye* manalarıyla entegre eden bağımlılaştırıcı bir bağlaçtır. Ara pozisyonunda yer alan *mebādā*, semantik olarak İngilizce *so that... not* ve *lest*’le paraleldir.

خوب بنویسید میادا فرموش کنید “*Xub benevisid mabādā farāmuš konid.*” = Write (it) properly (well) *so that* you do *not* forget³¹² = İyi yaz (/not al) *ki unutma(yasın) / Unutmamak için* iyi yaz.

Mebādā, Farsçada bağlaç olmasının yanı sıra cümle başında konumlanıp, yüklemde zikredilen fiilin gerçekleşmemesine yönelik temenni bildiren bir nida edatı vazifesinde de görülmektedir.³¹³ Bu bakımdan, *ki/kim* bağlacının *olmaya* unsuruyla terkihi sonucu oluşan ve ‘aman hâ, sakın, zinhâr’ manalarında nida edatı fonksiyonuyla görülen *olmaya ki/kim*’e benzer.³¹⁴ Zira *mebādā* ve *olmaya (ki/kim)* morfolojik olarak eşdeğerdir. Şöyle ki; Farsça *me*, Türkçedeki olumsuzluk eki *-mA*’ya tekabül eder; *bād* ise ‘olsun’ manasındaki *bûden* fiilinin Klasik Farsçadaki emir kipli şeklidir. Literatürde “dua fiili” olarak kabul edilen *mebād*’ın sonundaki *â* ise “dua elifi”

³¹² Örnek için bk. John Mace, *Persian Grammar -For Reference and Revision*, s. 156.

³¹³ Steingass, *mabād, mabādā* sözcüklerine şu karşılıkları vermiştir: “Let it not be, by no means, away! God forbid! lest.” Bk. Steingass, *A Comprehensive Persian- English Dictionary*, s. 1148b.

³¹⁴ Tulum, 17. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını işlediği çalışmasında *me-bâdâ* için *me-‘âzü’llâh* maddesine yönlendirmiş ve “*hâşâ! → olmaya!, Allâh göstermesün!, → me-kādâ!, → absit*” karşılıklarını, kelime türünü ünlem olarak belirterek vermiştir. Bk. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, s. 1209.

şeklinde adlandırılır. Klasik Farsçada *nebâyed ki*, Modern Farsçada ise *nebâşed* ile karşılanan bu birimin Türkçeye en makul aktarımı *olmaya*'dır diyebiliriz:

me (= olumsuzluk ön eki) ‘-mA olumsuzluk eki’ + *bâd* (= *ol-* fiilinin emir kipli şekli) ‘ola, olsun’ → *olmaya*.

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde yaptığımız genel taramada *mebādā*'nın bağlaç fonksiyonuyla neredeyse hiç yer almaması dikkate şayandır. Kanaatimizce burada temel etken, olumsuzluk manasının yüklem fiiline değil bağlaca yüklenmesinin Türkçenin mantığıyla çelişmesidir. İncelediğimiz metinde *olmaya* (*ki/kim*), *mebādā*'nın Farsça sentakstaki göreviyle değil, leksikal olarak kopyalandığı bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Meseleyi daha anlaşılır kılmak için öncelikle *mebādā*'nın kaynak dildeki kullanımına bakalım.

1. Bağlaç olarak:

Jensen, bağlacı İngilizce *so that ...not*'ın biçimsel ve semantik bakımdan birebir karşılığı olan Almanca *damit nicht* kalıbıyla karşılayarak şu örneği verir:

دستت را همین جا بگذار مبادا بچه بیدار شده بترسد “Destet-ra hemîn cā be-goṣār *mebādā* beççe bīdār şode be-tersed.”³¹⁵

“Elini işte buraya koy ki çocuk uyanıp (da) korkmasın.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz bu örnekte *mebādā* sonrasında gelen yan cümlede olumsuz bir amaçtan, temel cümlede ise bu doğrultuda neyin yapıldığı yahut yapılması gerektiğinden bahsedilmektedir. Yan cümle, temel cümle olmaksızın tek başına bir fikir veremez.

Bu örnekte de gördüğümüz gibi *mebādā*'nın bağlaç olarak yer aldığı cümlelerde olumsuzluk manasını bağlacın bünyesindeki *me* ‘değil, olumsuzluk eki -mA’ verir. Fakat bağlı olduğu yan cümle biçimsel açıdan olumlu yüklem morfolojisindedir, tıpkı *meger* bağlacı gibi. *Me* ‘değil’ + *eger* ‘eğer’ unsurlarından müteşekkil olan ve yan cümleyi temel cümleye ‘değilse, -mADXK + iyelik + *takdirde*’ manalarıyla bağlayan *meger* bağlacı gibi *mebādā*'nın kullanımının da Batı Türkçesinin tarihî devreleriyle sınırlı kalması, yukarıda da zikrettiğimiz üzere olumsuzluk manasını fiile değil bağlaca

³¹⁵ Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 302.

yüklemenin Türkçe mantığa ters düşmesi ve bu cümlelerin bir zaman sonra konuşurlar tarafından sindirilememesiyle alakalıdır. Zira bu yapılar Türk zihninin bir ürünü değildir. *Meger*’in semantik olarak aksi istikametinde düşünebileceğimiz *eger* bağlacının günümüzde *eğer* olarak kullanılmaya devam etmesi ise bu tezimizi doğrulamaktadır. Bu hususta incelediğimiz metin özelinde, Klâsik Osmanlı Türkçesinde *mebādā* bağlacının içerdiği manayı aktarmak üzere zarf cümlecisi kuran bağımlılaştırıcı *-(mA)sUn için* ve *-(mA)sUn dēyü* birimleriyle Türkçenin aslı tekniğine sıklıkla başvurulmaktadır. Bunların yanı sıra *tā (ki/kim)* bağlacı akabindeki yan cümle yüklemine olumsuz morfolojide olmasıyla da benzer manada cümleler teşkil edilebilmektedir. Bu hususta aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

*ba’dehū sene 891 tārīhinde bāyezīd-i velī işpānya elinden feth edüp rāh-ı huccācda bir dahı küffār mutavaṭṭın olmasun için kal’asına ‘azīm ‘asker koyup [i] ‘mār etti (3/19b) (= kal’asına ‘azīm ‘asker koyup i ‘mār etti **mebādā** rāh-ı huccācda bir dahı küffār mutavaṭṭın ola)*

*ol-kadar bisāt-ı bī-kıymet avānī bulurlardı-kim tahmīl-i bār etmeden ‘acz izhār edüp düşmene kalmasun dēyü ol girān-bahā avānīleri iḥrāk bi’n-nār edüp niçesin şulara birağurlardı (5/124a) (= ol girān-bahā avānīleri iḥrāk bi’n-nār edüp niçesin şulara birağurlardı **mebādā** düşmene kala)*

*... ḥadīši fehvāsınca iki pādīşāh mābeynin ıslāh eder ādem lāzımdur **tā ki** şulḥa muğāyir iş olmaya (7/45a) (= iki pādīşāh mābeynin ıslāh eder ādem lāzımdur **mebādā** şulḥa muğāyir iş ola)*

1. Nida edatı olarak:

مبادا از این شهر فرار کنید *Mebādā ez-in şehṛ firār konīd*. “Sakın bu şehirden firar etmeyin!”

Mebādā, bu kullanımıyla incelediğimiz metinde de rastladığımız *olmaya ki/kim* birimiyle gerek semantik gerek sentaktik bakımdan paralellik arz eder. Bu cümlelerin 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *olmaya ki/kim* ile muhtemel ifadesi şöyledir: *olmaya ki/kim bu şeherden firār edesiz!*

Meninski *mebād* & *mebādā* madde başında ilgili sözcüğü *olmaya ki* ile karşılamış, *mebādā ki* şeklinin de olduğunu belirttiği sözcüğün 17. yüzyılda nasıl kullanıldığını şu örnek cümleyle göstermiştir:

oğlu idügi ihfâ eyleridi ki mebādā ahz ettürüp muḳaddeme-i teşhîr-i hîşâr edeler³¹⁶

Mebādā öncesinde bir *ki* bağlacı olmasaydı bu cümle günümüz Türkçesine “Tutuklayıp ele geçirmesinler diye oğlu olduğunu saklıyordu” şeklinde çevrilebilirdi. Gerek *mebādā*’nın ara pozisyonda oluşu gerek yan cümle yüklemine, kaynak dildeki gibi istek kipli olması, bu yaklaşımı mümkün ve makul kıldı. Fakat, kanaatimizce bu cümlede bağlaç *mebādā* değil, örneklerine Farsçada da rastlanan ve *ki* ile *mebādā*’nın terkiibiyle olumsuz şart manası taşıyan *ki mebādā*’dır.³¹⁷ Fonksiyonları arasında şart cümlesi de teşkil etmek olan *ki*, bazen *mebādā* ile gelerek olumsuz şart manası taşıyabilmektedir. *Mebādā*’yı *olmaya ki* ile karşılayan Meninski’nin bu cümleyi hassaten *ki* bağlacıyla kurması, kanaatimizce *mebādā*’nın mezkûr dönemde tek başına bağlaç olarak kullanılmadığını göstermektedir.

İncelediğimiz metinde *mebādā* (مبادا) yalnızca bir örnekte tespit edilmiş, bağlaç olmadığını göstermek için öncesindeki cümleye de yer verilmiştir.

bāyezîd ‘askeri cānı acımış ḳavimdür mebādā bir el ḳaldıralar ve îrân-zemînde bir bed-nāmluḳ edeler (3/78a) [Bayezit askerinin canı acımıştır. (Bu yüzden) aman hâ/sakın/zinhâr kimse onlara el kaldırmayın ve İran memleketinde dillere düşmesinler!]

Mebādā’nın 17. yüzyıldaki kullanımı için, mezkûr dönemin sade nesrine güzel bir örnek teşkil eden ve Şenlik tarafından neşri yapılan *Tiryâki Hasan Paşa Gazavâtnâmesi*’ne de müracaat ettik. Burada *Seyâhatnâme*’dekine benzer bir kullanım olsa da kimi zaman imla yerine telaffuz odaklı hareket ettiği belirtilen müellifin, sadece iki yerde geçen sözcüğü *mebāzā ki* şeklinde kaleme alması, sözcüğün o dönemde /z/’li söyleyişlerinin de olabileceğini düşünmemize sebep olmuştur.

*sulṭānum ṣaḥîḥ mektûb vërmege ḥavf eyledi mebāzā ki küffâr-ı ḥāksār eline girevüz dedi ḳorḳdı*³¹⁸

³¹⁶ Meninski, *Thesaurus*, s. 4263.

³¹⁷ Bk. Jensen, *Neupersische Grammatik*, s. 302.

³¹⁸ Bk. Şenlik, *Tiryâki Hasan Paşa Gazavâtnâmesi ve Bazı Filolojik Notlar*, s. 153.

Şayet ilgili birim burada bağlaç olup yan cümleyi temel cümleye “kafirine eline düşmeyelim diye” manasıyla bağlayacak olsaydı temel cümlemin “*sulṭānum ṣaḥīḥ mektūb vèrmedi*” şeklinde olması gerekirdi. Bu ayrımı daha net görmek adına öncesindeki cümleyi de aldığımız bu örnekte *mebāzā ki*, ‘Allah korusun, maâzallah’ manalarında bir nida edatıdır ve bu iki sıralı cümlemin sınırlarını noktalama işaretleriyle şu şekilde çizmek mümkündür: *Sulṭānum ṣaḥīḥ mektūb vèrmege ḥavf eyledi. “Mebāzā ki küffār-ı ḥāksār eline girevüz” dedi, korktu.* ‘Sultanım sahih mektubu vermekten korktu. (Eğer verirsek) Maazallah kafirin eline düşeriz dedi, korktu.’

Netice itibariyle, *mebādā* bu dönemde bağlaç olarak cümle içerisinde yer almaz. Ayrıca *ki mebādā* bağlacı ile bir nida edatı olan *mebādā ki*, sentaktik fonksiyonları itibariyle farklı birimlerdir ve cümle anlamlandırmalarında *ki*’nin *mebādā*’ya göre konumuna özellikle dikkat edilmelidir.

Meninski’nin *olmamak* madde başında aldığı ve “*absit, cave ne*” ‘maazallah, Allah korusun’ karşılığını verdiği *olmaya ki*³¹⁹ ise metinde *kim*’li örneklerine de rastlanan ve sonrasında gelen cümlemin fiilinin gerçekleşmemesine yönelik temenni, dilek bildiren bir gramatikal unsurdur. Bu açıdan *-mAmAk için*, *-mAsIn diye* manalarında Farsçada olumsuz amaç cümlesi teşkil etmesinin yanı sıra nida edatı fonksiyonunda da görülen *mebād/mebādā*’yı akla getirir.

Türkçenin Farsçayla olan münasebetinde sadece sentaktik yapılar değil bu yapıda yer alan bağlaçlar da kopyalanmakta, hatta kimi zaman bağlaç leksikal olarak Türkçeleştirilmektedir. Farsçadaki *berāy-ı in/ān kē* bağlacının Türkçeye *anüñiçün ki* şeklinde tercüme edilmesi ve her iki bağlacın sadece içerik değil biçim bakımından da benzerlik göstermesi, bu hususta verilebilecek örneklerdendir (bk. 2.1.). İşte, *anüñiçün ki* ile *berāy-ı in/ān kē* arasındaki münasebetin, *olmaya ki/kim* ile *mebādā* arasında da olabileceği düşünülmüş, fakat *mebādā*’nın bağlaç fonksiyonunun değil, nida edatı fonksiyonunun leksikal ve sentaktik olarak kopya edildiği görülmüştür.

³¹⁹ Meninski, *Thesaurus*, s. 545.

Olmaya ki/kim incelediğimiz metinde cümle başında gelir ve kendisinden sonraki cümlelerin yüklemine zikredilen fiilin gerçekleşmemesi dileğine dair ‘aman hâ, sakın, zinhâr’ kabîlinden bir nida edatı fonksiyonu taşır.

(*ibrâhîm hân eydür inşâallâh bi-takdîr-i hayyu'l-kayyûm cezîre-i girid ğazâsına seni me'mûr eyledüm*) [**olmaya kim** bu cevâbı bir âdeme ifşâ edesen] (2/269b)

Bu örnekte görüleceği üzere *olmaya kim*, bir birim olarak yalnızca kendinden sonraki cümleyle (*bu cevâbı bir âdeme ifşâ edesin*) münasebet kurar ve Türkçenin sentaksına aykırı bir yapının parçasıdır. Aslında derin yapıda *kim* bağlacı sonrasındaki cümle, *olmaya* yüklemine öznesidir (yani: *Ne olmasın?* → *Bu söylediğim bir kimseyle paylaşılmasın*). Fakat yapı zamanla kalıplaşmış, olumsuzluk manasını bünyesinde taşıyan *mebādā* gibi *olmaya ki/kim*’den sonra da sentaktik olarak olumlu yapıda, istek kipli bir fiil getirilerek o fiilin gerçekleşmemesi temenni edilmiştir.

(*keşret-i muhabbetden hanuma birez naşîhat-âmîz sözler söylemişdür*) **olmaya kim** siz ol kelimâtlardan muğber-i hâtır olasız (4/236a) [...Sakın o söylenen sözlere alınmayın, gönül koymayın!]

(*ben merhûm olduğda ... 'uqayl namâzum kılsın ve yüzi niķâblı bir şütürbân devesiyle geliþ benüm na'şımı tábütumla devesine yüklediþ ne cânibe giderse vücûdum götürsün*) ve illâ **olmaya kim** ol deveciye bir kıl [u] kâl deyesen (4/354b-355a) [...O deveciye sakın bir söz söylemeyin!]

2.11. meger

Günümüz Türkçesinde, bilinmeyen, sonradan farkına varılan durumları belirtmek üzere ‘oysa, oysaki, hâlbuki’ manalarında kullanılan *meğer* (< *meger*) bağlacının tarihî düzlemdeki seyri hayli ilginçtir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde mezkûr mananın yanı sıra ‘değilse, -mA + -DXK + iyelik + *takdirde*’ manalarıyla bir cümleyi başka bir cümleye bağlayan ve bu surette yan bilgi veren bağlaç, Farsçadan sadece leksikal olarak değil, kombinasyon kalıbı itibariyle de alıntılanan bağlaçlar arasında zikredilebilir. Paul Horn’un etimoloji sözlüğünde *me*

‘nicht’ (= değil) + *eger* = ‘değilse’ olarak izah ettiği sözcük³²⁰, *eger* bağlacıyla semantik olarak aksi istikamettir. *Eger* bağlacında yan cümle ile temel cümle arasındaki münasebet şart-cevap iken, *meğer* bağlacında olumsuz şart-cevaptır. Dolayısıyla İngilizcedeki *if* ‘eğer’ ve *unless, if ... not* ‘değilse’ ile mukayese edebileceğimiz bu iki bağlacın teşkil ettiği cümleleri anlayabilmek için kaynak dildeki kullanımına bakalım:

(اگر عجله نکنید، فایده ندارد) [*Eger* ‘*acele nekonīd*] [*fāyde nedāred*]
‘Eğer acele etmezseniz bir faydası olmaz.’

(فایده ندارد مگر اینکه عجله کنید) [*Fāyde nedāred*] [*meğer in-ki* ‘*acele konīd*]
‘Bir faydası olmaz acele etmediğiniz takdirde/acele etmezseniz.’³²¹

Yukarıdaki cümleden de anlaşılacağı üzere *meğer* bağlacının akabinde gelen yan cümlelerin yüklemi biçimsel olarak olumlu olsa da cümleye olumsuzluk manasını bağlacın bünyesindeki *ma* ‘değil’ verir. Türkçede kullanımı zorunlu olmamakla birlikte -(y)sA morfemiyle şart manası veren *eger* (> *eğer*) öncü bağlacının aksine, *meğer* bağlacı konuşurlar tarafından sindirilememiş ve zikredilen manada kullanımı Batı Türkçesinin tarihî devreleriyle sınırlı kalmıştır. Zira cümledeki olumsuzluk manasının bizzat bağlaç tarafından verilmesi ve dolayısıyla bağlı olduğu yan cümlelerin sentaktik olarak olumlu yüklem morfolojisinde oluşu Türkçe mantığa ters düşmektedir. Bunu 14. yüzyıldan bir cümleyle örneklendirelim:

[ve dilümile dahı meşāyih sözlerinden artuķ söz söylemezdim]
[*meğerkim* *zarūret olaydı*]³²²

Bu cümlelerin günümüz Türkçesindeki karşılığı “Zarurî olmadığı müddetçe/zarurî olmadıkça şeyhlerimin sözlerinden başka söz söylemezdim.” şeklinde olmalıdır (yani: *meğerkim* *zarūret olaydı* = *zarurî olmadıkça*). Ekseriya müstakil kullanılmakla birlikte *ki/kim* unsurunun dahliyle *meğer ki/kim* şekillerinde de karşımıza çıkan ve ara pozisyonda yer alan bağlacın, temel cümleye bağladığı yan cümlelerin yüklemine örnekte de görüldüğü üzere istek/emir kipinde oluşu dikkat çeken diğer husustur.

³²⁰ Bk. Paul Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, s. 221.

³²¹ Örnekler için bk. John Mace, *Persian Grammar for Reference and Revision*, s. 163.

³²² György Hazai, *Feridüddîn Attâr’ın Tezkeretü’l-Evliyâ’sının Eski Anadolu Türkçesi Tercümesi*, s. 31.

Kaynak dilde yan cümlelerin subjunktif yapıda olması, alıntılamanın biçimsel olarak da yapıldığını göstermek adına kayda değer. Bunu şu şekilde sembolize etmek mümkündür:

	Temel Cümle	+	<i>meger</i>	+	Yan Cümle
Far.	<i>U ḥāhed āmed</i>		meger		<i>bīmār bāṣed</i>
	او خواهد آمد		مگر		بیمار باشد
OsmT.	<i>O gelecek</i>		meger		<i>hasta ola</i>
TTü.	<i>O gelecek</i>		-		<i>hasta olmadığı takdirde</i>

Örnekten de anlaşılacağı üzere *meger*’i atarak iki cümle bağımsız hale getirildiğinde cümleler tek başına ayakta duramaz ve müstakil bir cümle yapısı arz etmez. Dolayısıyla *meger*, iki cümleyi bağımlılaştırıcı bir bağlaç olarak birbirine bağlar. Burada mutlak surette ana cümleye bağlı olan, ana cümle olmaksızın bir varlık iddia edemeyen bir yan cümle söz konusudur. Bağlaç bu bakımdan Almancadaki *es sei denn/dass* bağlacı ile sentaktik ve semantik açıdan paralellik gösterir.³²³

Özellikle tarihî metinlerin doğru anlaşılabilmesi için dikkat edilmesi gereken husus, bağlacın konumu, yan cümle yüklemine yapısı ve dolayısıyla temel cümleye hangi manada yan bilgi verdiğidir. Nitekim *meger*; ‘değilse, -mA + -DXK + iyelik + *takdirde*’nin yanı sıra ‘ama, fakat, haricinde’ manalarıyla bağlaç, ‘sadece, yalnızca’ manasıyla da zarf fonksiyonunda görülmektedir.³²⁴

³²³ Yukarıdaki Farsça “[U ḥāhed āmed] = **A** + [*meger* bīmār bāṣed] = **B**” cümlesinin Almanca tercümesi “[Sie wird kommen] = **A** + [*es sei denn*, sie ist krank.] = **B**” şeklindedir. Dolayısıyla **B** yan cümlesi sentaktik olarak olumlu olup, bağlaç vasıtasıyla **A** temel cümlesine “hasta olmadığı takdirde/hasta olmaması hâlinde/eğer hasta olmazsa” manalarıyla bağlanmaktadır.

³²⁴ Steingass, *magar* madde başında bağlaca “but; unless, except, only, if it is not; perhaps, by chance, haply; moreover; nay” anlamlarını vermiştir. Bk. F. Steingass, *A Comprehensive Persian- English Dictionary* (Beirut 1998), s. 1302b.

Meger, Eski Anadolu Türkçesi³²⁵ ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan eserlerde, farklı fonksiyonlarda kullanımı olan bir bağlaçtır. Meninski, *edât-ı istisnâ* “*conjunctio exceptiva*” olarak adlandırdığı *meger* ve *meger ki* bağlaçlarının, 17. yüzyılda ‘haricinde’ manasıyla kullanıldığını, şiirde ve halk ağzında *megerd* kullanımına da rastlandığını belirtmiş³²⁶, gramerinde ise *meger*’i subjunktif yapıda zıtlık bildiren bir bağlaç olarak (*adversativæ & conditionales*) ele almıştır.³²⁷ Viguiet, bazen ara pozisyonda geldiğini belirttiği bağlacı, öncü bağlaç olarak *meyer* şeklinde kaydetmiş, böylece 18. yüzyılda sızıcılaşarak telaffuz edildiğini göstermiştir (yani: *meger* > *meyer*).³²⁸ 19. yüzyıldaki kullanımla ilgili olarak Redhouse, bağlacı *meyer*, *meger* şeklinde kaydetmiş, bulunduğu yan cümledeki fiilin istek kipli olması gerektiğini belirterek şu örneği vermiştir: *Meger ki güzel ola = unless he (she, it) be beautiful*.³²⁹

Ahmed Cevdet (Paşa) ise bağlacı dair şunları söyler: “fârsîde (*meger*) ‘arabîde (*illâ*) istisnâ içündür ikisi dahı ba‘zan lisân-ı ‘osmânîde isti‘mâl olunur. meşelâ fülân efendi bir ders fevt eylemez *meger ki* nâ-mizâç ola ve bir yere gitdiği yok *illâ* mektebe gider dênîlür.”³³⁰

Bağlaç, 20. yüzyıldan itibaren daha önce de vurgulandığı gibi istisnâ durumu bildirmek üzere olan kullanımından düşmüştür. Günümüz Türkçesinde ‘oysa, hâlbuki’ manalarında bağlaç olarak kullanılmaya devam etmektedir. “*Okula gittiğini sanıyordum, evdeymiş meğer.*” cümlesinde de görüldüğü üzere pozisyonu da sabit

³²⁵ Tiken, bağlacı Eski Anadolu Türkçesi dönemi için iki farklı kategoride ele almıştır: 1) Devamda gerçekleşme ifadesiyle: Burada “çün/çü” ve “meger/meger kim” bağlaçlarının “vaktâ ki, -r iken, -dığı sırada” manalarıyla yardımcı cümleyi ana cümleye bağladığını belirtmiş; fakat *meger* bağlacına dair örnek vermemiştir. Bağlacın yukarıda zikredilen manalarına tarafımızca rastlanmadığını belirtelim. 2) İstisna ifadesiyle: “-mesi müstesna, -mesi hariç” anlamında cümleler arasında yan yana bağlantı kurduğunu belirttiği bağlacın kullanılışıyla ilgili olarak Tiken, dipnotta verdiği şu örnek beyitte yardımcı cümlelerin fiilinin düşürüldüğünü ifade eder:

şamu dürlü ni ‘metler andayıdı/ meger bengü suyuyla kuş südi

Burada, manzum metinlerin şairin vezne uygunluğu esas alması dolayısıyla sentaks çalışmalarında temkinli olmayı gerektiren metinler olduğunu vurgulamalıyız. Bk. Kamil Tiken, “Eski Anadolu Türkçesinde Edatlarla Kurulan Zarf-fiillerin İfade ve İşlevleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, S. 45 (Ankara 1997), s. 402, 407.

³²⁶ Meninski, *Thesaurus*, s. 4863-64.

³²⁷ Meninski, *Grammatica Turcica*, s.139.

³²⁸ “Eski adet kesilmez, meyer zahmet ile.” Bk. Viguiet, *Éléments de la Langue Turque*, s. 176.

³²⁹ Redhouse, “Ottoman-Turkish Language”, s. 156, 190.

³³⁰ Ahmed Cevdet (Paşa), *Şavâ’id-i ‘Osmâniye*, s. 136.

değildir. Ayrıca Deny'nin de belirttiği gibi *meğer*'in yanı sıra *ise*'nin ekleşmiş şekli -*se*'nin ilavesiyle *meğerse* kullanımına da rastlanmaktadır.³³¹

***Seyâhatnâme*'deki Kullanımı**

İçinde bulunduğu kombinasyon kalıbına göre semantik farklılıklar gösteren, çok sık olmasa da *kim* unsurunu ihtiva ederek *meger kim* (مکر کم) şekline de rastlanan *meger* (مکر)'in *Seyâhatnâme*'de bilhassa sonradan öğrenme ve farkına varma manasıyla bağlaç olarak kullanımı yaygındır. Bağlaçtan sonraki cümlemin yüklemine ekseriya -*mİş* predikatörlü olması, olayın postterminal bakış açısıyla kritik sınır aşıldıktan sonraki bir safhada gözlemlenmesiyle alakalıdır.³³² Bu cümlelerde *meger*, tıpkı *zîrâ*, *ama* bağlaçları gibi bitimli morfolojideki iki cümleyi birbirine bağlama vazifesi görmektedir.

*pādişāhum bu benüm ciger-kūšem evliyā kadir gecesinden berü derse
gelmedi meger harem-i haşşa almışsız* (1/71a)

*imdi şu keçe kaplı küçük kapudan içeri girmiş ola dèyü hemân kapuyı
açup içeri girdüm ne gördüm meger bozaḥāne imiş* (2/358b)

Bağlacın, Farsçadaki gibi tam bir entegrasyon olmasa da kısmî entegrasyona sebebiyet verdiği, nitekim cümle bağlaçtan soyutlandığında tek başına bir iddiasının olmadığı -*mA* + -*DXK*+ iyelik + *müddetçe*, *eğer ... değilse/-mAzsA*' manalarıyla görüldüğü cümleler de metinde hayli fazladır. Bu cümlelerde dikkat çeken husus temel cümle yüklemine genelde olumsuz morfolojide, *meger* aracı bağlacı akabinde gelen yan cümle yüklemine ise mutlak surette istek kipinde olmasıdır.

*... ve bakla ve nuḥūd ve pašta ta 'āmları var iken bıçak ile boğazlanmış
ḥayvān eti yemezler meger gayri ta 'āmları olmaya* (7/155b) [başka
yiyecekleri olmadığı müddetçe ... yemezler]

*bir kerre niçe yüz merd-i fetā zen-i fertūte şeklinde kal'aya girüp kılıç
urup feth ettüklerinden ḥālā derūn-ı kal'aya 'avret bile komazlar
meger ašinālarından bir ḥātūn-ı mestūre ola* (4/223a) [eğer tanıdıkları
bir mestūre kadın değilse kale içine koymazlar]

³³¹ Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 625.

³³² Aydemir, "Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerleri", s. 19.

ve bir kerre  tdig m  ak y  mükerrer  tmek ihtim l m yok idi meger
kendüler  alib olalardı (1/71a) [kendileri istemediđi müddetçe
tekrarlama ihtimalim yoktu]

bu ekr dlar n c nib-i erba'asına bir  izi  izsen ol  iziden  aşra
 ıkmak ihtim li yokdur meger bir  dem gelüp ol müdevver  izini n bir
tarafın boza andan  aşra çıka (4/216a) [ izginin bir tarafını bozup
oradan dışarı çıkmadıkları müddetçe ... dışarı çıkma ihtimalleri
yoktur]

Örneklerden de anlaşılacağı üzere bağlaç bu kullanımıyla 'haricinde, yalnızca, sadece'
manalarını da taşımaktadır. Mesela ikinci cümleyi günümüz Türkçesine  u şekillerde
aktarmak mümkündür: "Bir keresinde yüzlerce delikanlı, ihtiyar kadın kılığında
kaleye girip kaleyi fethettiğinden → 1) eğer a ına oldukları mest re bir kadın değilse
onu kale içine koymazlar. 2) a ına oldukları mest re bir kadın harici kimseyi kale içine
koymazlar. 3) yalnızca a ına oldukları mest re bir kadını kale içine koyarlar." Burada
dikkat edilmesi gereken, bağlacın bazı cümlelerde günümüz Türkçesine 'haricinde,
hariç tutarsak, sadece' manalarıyla aktarılmaya daha müsait oluşudur. Bu manayı
kuvvetlendirmek üzere bağlacın ill ³³³ ile birlikte kullanımı da vakidir.

ve cem '-i ku lardan cen b-ı b r  güvercini zeyrek halk  tmi d r
amm  beslemesi   m u mezm mdur meger kırmızı tepeli ve ayağı
 ak şirli k t güvercini ola (1/191a) [sadece kırmızı tepeli ve ayağı
tüylü kut güvercini beslenebilir]

niçe yüz 'aded hayr t hasen tlarına r st gelmi  z amm  bu edrene
kurbındaki cisr n  naz ri yokdur meger kim hersek diy rında bir göz
m   ar k pr si ola (3/148a) [benzeri sadece Hersek'teki Mostar
Köprüsü'd r]

bunda olan kib r-ı evliy ullah m fessir n ve mu addi  n ve
mu annif n gayrı diy [r]larda yokdur ill  meger bag  d-ı behi t-
 b  d ola (2/223b) [sadece Bağdat'ta vardır/Bağdat harici başka bir
diyarda yoktur]

³³³ Mezk r mananın ill  bağlacıyla verildiği örnekler de bulunmaktadır. "... sekiz 'aded c mi' i
cum'an n g z desi ve m kemm l   mükellefi 'o m n   h c mi'id r kim bir diy rda mi li yokdur ill 
 ire ve ma'n sa ve burusa ve isl mbolda var" (8/238b)

...bir gūne temāşāgāh-ı bāzār-ı hūsndür edrene ve islāmbol ve
burusada mişli yokdur illā meger şām-ı şerīfde sināniyye çārsūsı ola
(3/162a, 162b) [Misli sadece Şam'daki Sinaniye Çarşısı'dır]

İstisnâî mananın verildiği bu cümlelerde kontekst muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Mesela günümüz okuyucusu, *Seyâhatnâme*'nin *sebeb-i gazâ-yı azağ* bahsindeki şu cümleyi kontekstten bağımsız olarak müstakil okuduğunda Mohaç'ı, muhtemelen Osmanlı'nın tek büyük gazası olarak anlayacaktır. Oysa aktarılmak istenen, Mohaç istisna tutulduğunda Azak gazası kabilinden büyük bir gazanın görülmediğidir.

devlet-i âl-i 'oşmānda böyle bir gazâ-yı 'alī olmamışdur meger
süleymān hanuñ budin kurbında mohaç gazāsı ola (2/261b)

Metinde *meger*'in, bağlaç fonksiyonunun yanı sıra 'sadece' manasıyla bitimli bir cümlede zarf fonksiyonuyla yer aldığı, hatta aynı mananın farklı satırlarda bağlaçla da verildiği örnekler (b ve c) mevcuttur. Bu türden cümlelerin yüklemine tıpkı bağlaçla bağlanan cümleler gibi istek kipinde oluşunu belirtmek gerekir.

- a. *ve bu āsitānenüñ der [ü] dīvārında olan levha-i müzehhebli hūsn-i hağlar meger meşhed-i imām rızāda ola* (1/121a)
- b. *[kāradeñizde bundan lañif limān meger balıqlava limānı ola]*
(2/246b) = zarf
- c. *[kāradeñizüñ cānib-i edvārında böyle limān yokdur] [meger balıqlava limānı ola]* (2/259a) = aracı bağlaç

Belli bir fikir ifade eden bir bağlaç, tarihî devreler içerisinde anlam çeşidi ya da yoğunluğu bakımından değişime uğrayabilir.³³⁴ Fakat bir kelimenin/bağlacın aynı yüzyılda değişik mana ve işlevlerle de görülmesi mümkündür. 17. yüzyılda *meger* bağlacı '-mAsI haricinde/istisna' manasının yanı sıra 'ama, fakat, lakin' manalarıyla da iki önerme arasında bağ kurar. Her iki durumda da bağlacın vazifesi birbirine muhalif iki önerme arasındaki karşıtlığı bildirmektedir. Fakat burada şu nüansa dikkat edilmelidir: Bağlacın 'ama, fakat, lakin' manalarını taşıdığı birleşik cümlelerde, temel

³³⁴ Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler", s. 265.

cümle ile yan cümle arasındaki karşıtlık oranı birbirine yakın iken, ‘-mAsI haricinde’ manasında temel cümleye muhalif olan kısım yani yan cümle istisnâî bir azınlığı temsil etmektedir. Bunu bir örnekle izah edelim:

[*bu kal ‘a içinde bir âdem komazlar*] [*meger huccâc-ı müslimîn ola*]
[*koyalar yohsa ‘arab t̄ayfesinden bir âdem girmege kâdir degüldür*]
(9/116a)

Bu cümleden anlaşılan kale içerisine yalnızca müslüman hacıların girmesine müsaade edilmesidir. Nitekim başka bir alternatifin olmaması, *yohsa* ‘yoksa, aksi takdirde’ bağlacıyla pekiştirilmiştir. Burada temel cümle yüklemine ifade edilen olayın gerçekleşmesi ‘tek bir şart’a bağlıdır.

Meger’in ‘ama, fakat, lakin’ manalarıyla iki cümle arasındaki karşıtlığı bildirdiği ve bu karşıtlığın oransal olarak birbirine yakın olduğu durumlarda sentaktik bir farklılık da mevcuttur. Bağlaç, yukarıdaki örnekten farklı olarak yan cümleyi temel cümle içine entegre etmez, yerleştirmez. Dolayısıyla iki bitimli morfolojide cümleyi birbirine bağlayan *meger*, burada bağımlılaştırıcı değil bağlayıcı, koordine edici bir bağlaç hükmündedir. Kendisinden sonraki cümle ise genelde -(y)sA şart ekiyle bitimsizleşmektedir. Bunda bağlacın, mezkûr manalarla birlikte semantik olarak bünyesinde gizli bir ‘eğer, şâyet’ bağlacı barındırması düşünülebilir.

[**A** cümlesi + **meger** ‘ama/fakat (+ şâyet)’ + **B** cümlesi (F_{-(y)sA} + F_{bitimli})]

bir kimse ol kuyu şuyıyla pîrâhenin ğasl édüp geyerse ol âdemi ašlā
‘akreb şokmaz meger ol gömleği ğayri şu ile ğasl éderse hükmi bâtil
olup ‘akreb şoksa ol zemân te ‘şîr éder (3/27b) [...o kişiyi asla akrep
sokmaz; fakat şayet o gömleği başka su ile yıkarsa hüküm batıl olur]

rûsi ‘l-ašl bî-ašl ve bî-edebdür d̄eyü rûs ğulâmların almazdı meger
‘alâ tarîku‘l-hedâye gelürse kabûl édüp ba ‘dehu bir aġavâta hîbe
éderdi (6/49a) [...rus köle almazdı ancak eğer hediye ile gelirse kabul
ederdi]

mekke ve medîne ziyâretleri ve tavâflarında bu mertebe izdiĥâm
olmaĥ ihtimâli yokdur meger beyt-i şerîf açılırsa ol zemân izdiĥâm
olur (10/270a) [...bu kadar izdiham olmaz ama eğer beyt-i şerif
açılırsa işte o zaman izdiham olur]

...bir sivrice çiban çıkarsa tã'ündür dëyü cümle halk ol âdemden
nefret édüp ol âdem artık bir yere varamaz aña yakın olan komşuları
cümle firâr ederler meger gayri hastelik olsa ol âdemün yanına varup
hâlin hâtrın sorarlar (8/355a) [...komşuları kaçır fakat şayet başka
hastalık olursa o kişinin yanına varırlar]

Netice itibariyle *meger*, zaman içerisinde anlamsal daralmaya uğrayan bağlaçlardan biridir ve bağlacın bulunduğu tarihî metinleri anlamlandırırken yalnızca günümüzdeki kullanımını esas almak, dilsel bir anakronizm yapmaktan öteye geçmeyecektir.

2.12. ol zemân ki/kim / ol vaqt ki/kim

Osmanlı Türkçesinde *çün* (ki/kim) ve *kaçan* (ki/kim) öncü bağlaçlarının yanı sıra cümleler arası zaman münasebeti kuran bağlaçlardan biri de bünyesinde Arapça *waqt* “vakit” kelimesini bulunduran *vaqtî ki*, *vaqtâ ki*’dir. Farsçadan alıntılanan ve “zaman zarf cümlesini ana cümleye [-DXK + iyelik + zaman; -DXK + iyelik + lokatif; - (y)XncA] anlamlarıyla bağlayan bu bağlaç”³³⁵, modern Farsçada *vaqtî* (ki) şeklinde kullanılmaktadır.³³⁶ Lazard, zaman ifade eden bağlaçlar kısmında (*propositions temporelles*) *cun* (*con*) “çün” ve *vaqt-i-ke* “vaqtî ki”yi – çoğunlukla *ki* olmaksızın kullanıldığını belirterek – eşdeğer tutar.³³⁷ Bağlacın bulunduğu birleşik cümlelerde, yan cümlelerin eylemi her zaman olmuş, tamamlanmış bir eylemdir ve bu eylemin gerçekleştiğine dair en ufak bir şüphe yoktur.

Meninski *vaqtâ ki*’ye “*tunc quando*” ‘ne zaman ... o zaman, -DXK + iyelik + zaman/vakit’ manasını verir.³³⁸ Klâsik Osmanlı Türkçesinde farklı zaman ve metinlerde karşımıza çıkan bu bağlacın kullanımının takriben 20. yüzyıl başlarında azalması bir vakıdır, nitekim bununla ilgili olarak Hüseyin Cahit grammer kitabında ““Yağmur yağdığı zaman sokaklar çamur olur, yerine *Vaktâ ki* yağmur yağar, sokaklar

³³⁵ Şenlik, “Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında”, s. 169.

³³⁶ Nimet Yıldırım, *Farsça’da Bileşik Cümle Yapıları* (Erzurum 2000), s. 67.

³³⁷ Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 229.

³³⁸ Meninski, *Thesaurus*, s. 5400.

çamur olur.’ denilebileceğini fakat *vaktâ ki*’nin istimâlinin gittikçe azaldığını belirtir.³³⁹

Farsçanın, Türkçenin sentaksına olan tesirinde, zaman cümlesi teşkil eden bağlaçların ve bu cümle yapılarının farklı ve özel bir yeri vardır. Batı Türkçesinin hususen ilk dönemlerinde *çün*, *çün ki/kim* ve *kaçan* bağlaçları ile zaman belirten zarf-fiil ekleri aynı metinde bulunabilirken, sonraları *vaqtî/vaktâ ki* bağlacıyla daha sık karşılaşılır olmuştur. Kirchner’e göre bu durum, *vaqtî ki* bağlacının zaman bildiren bir ibare (*vaqt*) taşıması, Farsçanın erken dönemlerinde çok fonksiyonlu bir bağlaç (*multifunctional junktor*) olan *çün* ile mukayese edildiğinde semantik olarak daha anlaşılır, daha belirgin zaman cümleleri kurmasıyla ilişkilendirilebilir.³⁴⁰ Benzer durum, Türkçe için de söz konusudur. Morfolojik bakımdan basit bir görünümde olan mezkûr bağlaca daha sonraları, Farsça işaret yâ’sının (î) yerini tutan Türkçe zamirlerden *şol* ve çoğunlukla da *ol* getirilmiş ve böylece bağlaç, morfolojik olarak yüksek gelişmişlik gösteren bir hüviyet kazanmıştır (yani: *vaqtî ki* = *ol/şol vaqt ki/kim*).

Ol’un Eski Türkçede dört temel fonksiyonu vardır: 1) teklik ve çokluk zamiri, 2) işaret sıfatı, 3) bildirme eki (*yış ol* ‘ormandır’), 4) sıfat gibi görünse de *kim* ilgi zamiri ile kullanılarak Türkçenin bir nevi ‘belirli tanımlık’ fonksiyonunu üstlenmesi (*ol* + isim + *kim*). Son kategoride kataforik bir zamir olan *ol*, bir sözcüğe işaret etmekte ve *ki/kim* de bu sözcüğü kendisinden sonra gelen bitimli yüklem morfolojisindeki cümleyle ilişkilendirmekte, ona dair malumat vermektedir. Fakat bu ilgi cümleleri içerisinde yalnızca *zemân* yahut *vaqt* sözcüklerini içeren yan cümle yapıları kalıplaşmıştır. *Ol* zamiri Eski Türkçede *ogur* ‘zaman’ sözcüğüyle de cümle bağlama fonksiyonunda görülmektedir. Satırasası Kuran tercümesi olması hasebiyle her ne kadar Arapça sentaksa bağlı kalınsa da Arapçada zaman bildiren ibarenin *ol ogurda kim* bağlacıyla karşılandığı Orta Türkçe dönemine ait Ryland nüshasından şu örneğe bakalım:

*rōzī kılur anga ol ogurda kim umınç koymaduk bolur*³⁴¹ “Ona hiç beklemediği bir zamanda nimet verir.”

³³⁹ Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, s. 289.

³⁴⁰ Mark Kirchner, “Same source - different paths”, s. 160, 162.

³⁴¹ Bk. János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest 1976), s. 198.

Vaqt sözcüğünün yerine aynı manada ve yine Arapça bir sözcük olan *zemān*'in³⁴² getirilmesiyle oluşan *ol/şol zemān ki/kim* bağlacı da Osmanlı Türkçesinde kullanımına rastlanan bir bağlaçtır. Bağlacın *ne* soru zamiriyle kombinasyonu da söz konusudur. Genelde şart eki ile gelen, genelleyici zaman cümleleri kuran ve manaca *her kaçan* (*ki/kim*)'e mukabil *ne vaqt ki/kim* bağlacı, Osmanlı Türkçesinde enstrümantal eki olarak *ne vaqtın ki/kim* şeklinde de kullanılmaktadır. Deny, *vaqtā ki* ile *ne vaqt ki*'yi *kaçan*'ın anlamdaşları olarak zikretmiş; yalın hâlin özellikle yabancılar tarafından kullanılırken Türklerin +*In* araç edatıyla beraber kullandığını dile getirmiştir.³⁴³ Şenlik'in de dikkat çektiği üzere bağlacın *ne* zamiri ile kullanımında genelleyici bir anlamın ortaya çıktığı Deny'nin dikkatinden kaçmıştır. Bu yapı günümüz Türkçesinde *ne vakit/ne zaman (ki)*'nin yanı sıra çok sık olmasa da *her* belgisiz zamirini de alarak *her ne zaman* şeklinde – *ki*'siz – geniş zaman manasıyla kullanılmaya devam etmektedir.

Semantik olarak salt zaman fikri veren bağlacın, nadiren de olsa önermeler arası sebep-sonuç ilişkisi kurduğu söylenebilir. “Zaman zarfı görevli yan cümledeki eylemin gerçekleşmesi temel cümledeki eylemin meydana gelmesine de bağlıdır ve bu ilgi dolayısıyla cümleciklerin yeri değiştirilemez”³⁴⁴, bağlaç öncü pozisyonadadır. Bağlacın istihraçla ulaşılan bu fikrini Şenlik de dile getirmiştir.³⁴⁵ İncelediğimiz metinde böyle bir kullanıma rastlamadık. Bağlacın başlattığı, Farsçadaki gibi sağa doğru genişleyen bu zaman cümleleri, günümüz Türkçesinde *zaman* ibaresinin Türkçe -*DIK* partisibi ve iyelik ekiyle birlikte gelmesiyle (yani: -*DIK* + iyelik + *zaman* (bazen de eskicil bir kullanım olarak addedilen *vakit* ibaresiyle)) sola doğru genişleyen bir yapıya bürünmüştür.³⁴⁶

***Seyâhatnâme*'deki Kullanımı**

Türkçede cümleleri zamansal olarak niteleyen zarflar, yalnızca fiilimsiler açısından değil leksikal açıdan da çeşitlilik gösterir. Eski Anadolu Türkçesinde zarf-fiil eklerinin yanı sıra özellikle Arapça ve Farsça zaman zarflarının yoğun kullanımı dolayısıyla bu

³⁴² Kelimenin ilk hecesinin ön mahreçli /e/ ile okunmasında Meninski'nin sözlüğü esas alınmıştır.

³⁴³ Deny, *Türk Dil Bilgisi*, s. 627.

³⁴⁴ Nimet Yıldırım, *Farsça'da Bileşik Cümle Yapıları*, s. 68.

³⁴⁵ Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 131.

³⁴⁶ Bk. Kirchner, “Same source - different paths”, s. 160.

dönem metinlerindeki zaman zarflarının melez bir karakterde (*mixed character*) oldukları söylenebilir.³⁴⁷ Bu durum Osmanlı Türkçesinde daha ileri boyuta vararak bir cümle içerisinde birden fazla zaman ibaresi ve/veya zaman bildiren zarf-fiil ekleriyle karşılaşmamızı mümkün kılar.

kaçan ipşir islāmbola gelüp serāyına gelürken ol zemān alayına çıkıu (3/178a)

Seyâhatnâme'de geçen bu cümlede eş zamanlı olayları aktarmak için *kaçan* öncü bağlacı, *-ken* zarf-fiil eki ve *ol zemān* ibaresine yer verilmiştir. Her birinin, diğer ikisi olmaksızın kullanımı cümlenin anlamında herhangi bir daralmaya yol açmaz. Bu dönem metinlerinde öncü bağlaçlarla başlayan yan cümleler çoğunlukla zarf-fiil ekleriyle bitimsizleşmekte, dile sonradan dahil olan bu yapılar, yerini bir nevi aslî yapılara devretmektedir. Bu bağlaçların dildeki tedricî kayboluşlarını göstermek üzere *ol vakt ki/kim* iyi bir örnek teşkil edebilir. Nitekim metinde sadece iki yerde *ol vakt kim* (اول وقتكم) bağlacı tespit edilirken, temel cümledeki olayın zamanının bağlaç olmaksızın *-DUKda* zarf-fiil eki ve *-DUGI + zaman* ibaresi ile de anlaşılabilmesi söz konusudur. Bağlaç cümleden çıkarıldığı takdirde yan cümle tek başına ayakta durabildiği için, kaynak dilde olduğu gibi bir alta sıralanma söz konusu değildir.

ol vakt kim hâzret-i risālet-penāh iskender-i kübrā vefātından 882 sene sonra vücūda geldükde ... bu kal'a-i budinde ancağ yigirmi 'aded tılsımātıların hükmleri bātil olmayup kalur (6/87a)

ol vakt kim cesed-i imām 'alī[yi] 'arab cemmāl götürdüğü gece hālā meşhed-i imām 'alī mahallinden bir nūr zāhir olup ... necm-i gīsūdār gibi zāhir u bāhir ve sābite idi (4/355a)

اول زمانکي ، اول زمانکم ، اول زمان که ، اول زمانکه
ise, *çün (ki/kim)* ve *kaçan (ki/kim)* bağlaçları kadar sık rastlanmasa da iki cümleyi zaman manasıyla birbirine bağlamak üzere kullanılmıştır. Bağlacın *ol zemān ki/kim + -(y)Up* yapılması harici bitimli bir cümlenin başına gelmemesi ve yan cümlenin zaman manası veren bir fiilimsiyle bitimsizleşmesi, hususen zaman bildiren öncü bağlaçların kaynak dildeki alta sıralayıcı özelliğinin Türkçede kaybolmaya yüz

³⁴⁷ Fikret Turan, *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish* (Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2000), s. 50.

tuttuğunu, yıllardır alışlagelmiş bir cümle kurulumunda görev alıp fonksiyonlarının çoğu kez okuyucuyu bir zaman cümlesi okumaya yönelik hazırlamak olduğu tezimizi doğrulamaktadır. Dolayısıyla bunları “zamandan haber veren gramatikal bir unsur” olarak addetmek mümkündür.

ol zemān ki sulṭān ḡavrī selīm ḥānuṣ ṭulū ‘ [u] zuḥūruṣ istimā ‘ édūp ... ‘ilm-i da ‘vet ṣāḥiblerini ḡavrīye ēyītdiler (10/179b) [işittince, işittiği zaman]

ol zemān kim ḥazret-i nūḥ emr-i ilāhī ile ṭūfāndan ḥaberdār olup ... cümle evlād-ı zevī’l-iḥtirāmıyla merkebe girüp āmāde oldılar (4/384a) [haberdar olunca]

Zaman bildiren öncü bağlaçların fiilimsilerle bir arada kullanımında şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekebilir: “Farsçada *zamān*, *vakt*, *hengām* vb. zaman isimleri tam belirgin, somut bir anlam ifade etmeyen soyut anlamlı kelimelerdir. Dolayısıyla bu dilde soyut zaman göstergesi olan bazı isimler *ki* bağlacıyla birleşerek *hengāmī kē*, *movḳī ‘ī kē*, *vaḳtī kē*, *zamānī kē* vb. birleşik bağlaç oluşturdıklarında birbirinden farklı zaman görevli yan cümleleri temel cümleye bağlarlar. Bu durumda cümlede hangi zaman ilgisinin bulunduğu guzârelerin (predikatör, yüklem) gramatikal şekilleri, cümleciklerin sıralanış düzeni ya da diğer morfolojik unsurlardan yararlanılarak ortaya konulur.”³⁴⁸ Nitekim Lazard’ın da belirttiği üzere Farsçada *vaḳtī kē* bağlacı anlamsal nüansları ancak bazı edat/bağlaçlarla birleşerek verebilir (*-dAn beri* manasının *ez vaḳtī kē*, süreklilik bildiren *-DXK* + iyelik + *müddetçe/sürece* manasının ise *tā vaḳtī kē* bağlacıyla karşılanması gibi).³⁴⁹ Türkçede zarf-fiil eklerinin çeşitliliği ve öncü bağlaçtan daha sarih mana vermeleri, – *zemān* ve *vaḳt* ibarelerini içeren öncü bağlaçlar özelinde düşündüğümüzde – her iki unsurun melez bir görüntü ile bir arada kullanımında etkili olabilir.

ol zemān ki yanḳo ibn mādyān islāmbol ḳal’asın binā etmege mübāşeret étḍükde ḳarındaşı tāriḥ ṣāḥibi yanvān ḳırāl kūhne ve ‘ilm-i hendesede ferīd-i ‘aṣr idi (3/104b) [bina etmeye başladığı zaman]

³⁴⁸ Yıldırım, *Farsça’da Bileşik Cümle Yapıları*, s. 66.

³⁴⁹ Bk. Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*.

ol zemān ki bu beyt-i ma'mūrī semāya 'urūc ederken andan bir vuşle(?) kızıl ya 'kūtdan bir hac[er] kaldı (9/139a) [semaya yükseldiği zaman]

ol zemān ki hāzret-i risālete kırk yaşında nübüvvet geldiği gün ...kavm-i ecinne bir daḥı şehir-i naşībīne girmemege ta'ahhüd edüp gitdilerdi (4/397b) [peygamberlik geldiği gün]

Dikkat edilmesi gereken diğer husus *ol zemān kim ...* ile *ol zemān... kim* yapıları cümleler arasındaki sentaktik ve semantik fark. Bu cümlelerin doğru anlaşılmasında bu unsurların terkihi, cümle içerisindeki pozisyonları göz ardı edilmemeli, bağlaç/zarf bağlaç ayırımına muhakkak dikkat edilmelidir. Bu hususta aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

- a) *ol zemān ki hāzret-i süleymān mezkūr dīv-i seftdleri bu hersek vilāyeti daḡlarına neḡy etdükte dīvler açlıklarından hersekde olan daḡların topraklarından yēyüp def'-i cū' ederlerdi (6/163a)*
- b) *ḡaḡkā ki heyhāt şahrāsından gelüp bu ḡal'a-i ura giren feraḡşād olur hattā ol zemān bu ḡandaḡı eyle derin ḡazmışlar kim ... (7/109a)*
- c) *pādişāh-ı islām keḡere ile ol zemān şulḡ ēylemek meşrū' olur kim kāḡḡe-i müslimīne menḡa'at ola (2/269a)*

a cümlesinde, yüklemi -DUKdA gerundiumu ile bitimsizleşen bir yan cümle başına gelen *ol zemān ki*, temel cümle eyleminin ne zaman gerçekleştiğini bildiren bir öncü bağlaçtır. Dolayısıyla bu cümle “*Hazret-i Süleyman bu beyaz devleri Hersek vilayetinin daḡlarına sürdüğü zaman/sürdükten sonra devler açlıklarından Hersek daḡlarının topraklarından yiyor, susuzluklarını gideriyorlardı.*” şeklinde anlaşılmalıdır.

b cümlesinde ise *ol zemān'ın kim* unsurunu almaması bağlaç olmadığına ilk delil. Bir önceki cümlede bahsedilen olayın zamanına atıf yapan *ol zemān*, burada zarf bağlaç olarak telakki edilmelidir. *Kim* ise, zarf bağlaçla herhangi bir münasebeti olmayan, “*öyle baḡırdı (= sebep) ki sesi her yerde yankılandı (= sonuç)*” örneğindeki gibi sonuç cümlesini bağlayan bir bağlaçtır. Eğer cümle “*ol zemān kim bu ḡandaḡı derin ḡazmışlar...*” şeklinde başlasaydı, yan cümle temel cümleye “*hendeḡi derin kazdıkları*

zaman” manası veren bir zarf cümlesi olurdu. Dolayısıyla burada “[öncü bağlaç + yan cümle + temel cümle]”den farklı bir sentaktik yapılanma söz konusudur.

c cümlesinde ise durum a ve b cümlelerinden oldukça farklı. *Ol zemān*dan önce bir cümlelerin olmaması, zarf bağlaç olmadığına delildir. Adeta *ol zemān* ile *kim*’in birleşerek bağlaç hâline gelmeden önceki basamağı gibi görünen bu cümleyi, “unsurlarının arası açılmış bir bağlaç”la kurulan cümle olarak değerlendirmek mümkün. Zira, b cümlesinden farklı olarak bağlacın öncü pozisyona getirilmesi anlamsal bir değişikliğe yol açmaz. Yani bu cümlelerin bir sonraki aşaması şöyle tasavvur edilebilir: *ol zemān kim kāffe-i müslimīne menfa‘at ola, pādīšāh-ı islām kefare ile şulh ēylemek meşrū‘ olur* “Bütün müslümanlara faydası olduğu zaman islam padişahının kafirlerle barış yapması meşrudur.”

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere zarf bağlaç ile gerçek bağlaç arasındaki farkı gözeterek cümleleri anlamlandırmak hayli mühimdir. *Ol zemān ki/kim, ol vaqt ki/kim* bağlaçlarının incelediğimiz metinde fazla görülmemesinde *ol hīnde, ol eyyāmda, ol zemān, ān vaqt, ān dem, ol evkātde, bu ešnāda, bu arada, ol ān* vb. zaman bildiren zarf bağlaçların yoğun kullanımı da etkili olabilir. Bu durum, Türkçe cümlelerdeki talî oluşum olarak adlandırabileceğimiz bağlaçla cümle bağlama tekniğinin kullanımdan giderek düşmesiyle ilişkilendirilebilir.

[*pādīšāhum izz-i şerīfūyle ben anlara bir kerre görüneyüm*] *ol ān* [*ben anlara çorba tāsların bile yutdurayum*] (1/66b) [...görünür görünmez onları kandırırım]

[*hemān haqīr bildüm ki meclis emānındur*] *ol dem* [*haqīr ēyitdüm*] (2/302a) [...anlar anlamaz/anladığım zaman şöyle dedim]

2.13. *tā* (ki/kim)

Farsçada iki önerme arasında muhtelif semantik münasebetler kurmak üzere *tā* ve *tā*’yı ihtiva eden birleşik yapıları bağlaçların, kullanım sıklığı açısından *ki* bağlacından sonra ikinci sırada yer aldığını söylemek mümkündür.³⁵⁰ Batı Türkçesinin tarihî devrelerinde

³⁵⁰ *tā*’nın gerek bağlaç gerek edat vazifesiyle kaynak dildeki kullanım çeşitliliğini görmek için bk. Steingass, *A Comprehensive Persian- English Dictionary*, s. 271b.

tā bağlacı, kimi zaman *ki/kim*³⁵¹ unsurunun da dahilyle (تا که / کم) temelde iki manada yan cümle teşkil etmiştir: Amaç cümlesi (*purpose clauses, Finalsätze*) ve sınırlama (*limitative*) başta olmak üzere muhtelif nüanslarıyla zaman cümlesi. Şenlik'in de belirttiği üzere Farsçada bağımlılaştırıcı bir bağlaç olup tam bir entegrasyon sağlayan *tā* (*ki/kim*) bağlacı, Türkçede kısmî bir entegrasyona sebebiyet vermektedir.³⁵²

2.13.1. *tā* (*ki/kim*) ve Amaç İlişkisi

Türkçede amaç, maksat, niyet bildiren yan cümle teşkili için *tā* (*ki/kim*) bağlacına sıklıkla müracaat edilmiştir. Bağlacın, temel cümleden sonra gelmek kaydıyla aracı pozisyonda yer aldığı, yan cümle yüklemine tıpkı kaynak dilde olduğu gibi emir/istek kipinde geldiği bu cümleler, *ki/kim* ve *anüñiçün ki/kim* bağlacıyla kurulan amaç cümlelerinin sentaktik ve semantik bakımdan mukabilidir diyebiliriz (yani: [temel cümle + *tā* (*ki/kim*) ~ *ki/kim* ~ *anüñiçün ki/kim* + yan cümle (F_{emir/istek} kipi)]. Bağlaç, 18 ve 19. yüzyıllarda amaç manasıyla kullanılmaya devam etmiştir.³⁵³

İncelediğimiz metinde amaç manasını vermek üzere çok büyük oranda *tā ki* bağlacının kullanıldığı görülmüştür.

... *hadîsi fehvâsınca iki pâdişâh mâbeynin ıslâh eder âdem lâzımdur*
tā ki şulha muğâyir iş olmaya (7/45a)

evliyâm bu sergüzeşt [ü] serencâmum bir hoşça dinle tā ki esrâr-ı hafî
ne idüğün müşâhede idesin (4/260a)

ammâ taşra çıkınca şovukdan gâyet ihtirâz lâzımdur tā ki nef'i
müşâhede olına (9/100a)

cemî'-i rîha ve yılan ve çıyan şokana nısf dirhemîn şu ile ezüp içe tā
ki şifâ bula (10/205b)

³⁵¹ İncelediğimiz metinde *kim* bağlacı, bağlaçla terkip oluşturmak üzere *ki*'ye nazaran daha seyrek kullanılmıştır. Meninski'nin de verdiği bilgidен hareketle bu durumu 17. yüzyılın geneline mâl etmek mümkündür. Bk. Meninski, *Thesaurus*, s. 1026.

³⁵² Bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler", s. 265.

³⁵³ Bu hususta şu eserlere bakılabilir: Viguié, *Éléments de la Langue Turque*, s. 170; Redhouse, "Ottoman-Turkish Language", s. 190.

Seyâhatnâme'de bu bağlaç, amaç manasından ziyade zaman cümlelerinde daha sık kullanılmaktadır. Nitekim amaç cümleleri bağlacın yanı sıra Türkçenin aslî teknikleri kullanılarak da tesis edilebilmektedir. Bunlar içerisinde *içün* 'için' son çekim edatının 3. şahıs emir kipindeki bir fiille terkiinden oluşan, tarihî metinlerde görülen *-(mA)sUn içün* yapısını hassaten zikretmeliyiz. Bu edatın Eski Türkçe devresinden itibaren sebebin yanı sıra amaç manası taşımasının bu oluşumda etkili olduğu kanaatindeyiz.³⁵⁴ Nitekim yüklem kipine bağlı olarak bazen amaç cümlesi bağlacı vazifesi gören *anüñiçün ki/kim* de bünyesinde bu edatı ihtiva etmektedir. Meninski'nin *tā* bağlacını "harf-i ta 'lîl" (sebebiyet edatı) olarak adlandırıp Arapça *lî* 'için' harf-i cerriyle karşılaması da bu doğrultuda değerlendirilebilir. Verdiği *أمدم تا ترا بينم "âmedem tâ to-râ bînem"* örneğini çağdaş Türkçeye "*Seni görmek amacıyla geldim.*" şeklinde aktarabileceğimiz gibi "*Seni görmek için geldim.*" şeklinde de aktarmak mümkündür.³⁵⁵

*bu şofa üzre cemā'at-i keşîreye kar ve yağmur serpmesin içün çam
direklerin yigirmi 'adedin 'ale't-tertib dizüp 'ilm-i hendese üzre
haşebden bir güne şundurma şaçak etmiş (6/146b)*

kalıün limānuñ muhāfaza etsün içün binā olınmışdur (10/284a)

Son çekim edatının çekimli bir fiille gelip gramatikal bir birim oluşturması enteresan bir dil hadisesidir. *-mAGiçün* şekline de rastlanan bu birimin teşekkülünde, aynı manada cümleler kuran *-(mA)sUn dēyü* birimine analogi yoluyla benzemesi kuvvetle muhtemeldir. Zira *dēyü* 'diye' edatının çekimli bir fiille gelmesi gayet mümkündür. Türkçenin bu bağımlılaştırıcı birimleri, sentaktik ve semantik olarak eşdeğerdir. Olumsuzluk eki *-mA'yı* bünyelerine katarak olumsuz amaç manası aktarmaları yönüyle Farsça *mebādā* bağlacını akla getirirler. Daha evvel de bahsedildiği üzere olumsuzluk manasının fiilden ziyade bağlaca yüklenmesinin Türkçe mantığa aykırı olması, *mebādā* yerine *-mAsUn dēyü* ve *-mAsUn içün* gibi zarf cümlesi kurucu birimlerinin tercih edilmesinde etkili olmuştur.

³⁵⁴ Bk. Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, s. 490.

³⁵⁵ Bk. Meninski, *Thesaurus*, s. 1025.

Eski Türkçe metinlerde *tep* olarak geçen, “morfolojik olarak bünyesinde *de-* ‘söylemek’ fiili ile <A> yahut türünden zarf-fiil ekini bulunduran, Türkiye Türkçesinde <A> yapısının esas alınmasıyla *diye* şeklinde”³⁵⁶, metnimizde ise ait olduğu dönem itibariyle yuvarlak ünlülü olarak *dëyü* şeklinde geçen alıntı edatı, Eski Türkçeden itibaren amaç yahut sebep bildiren bir bağımlılaştırıcı olarak da kullanılmakta, bu hususiyeti itibariyle Johanson tarafından Türkçenin karakteristik özellikleri arasında zikredilmektedir.³⁵⁷ Edatın hemen öncesindeki cümle bitimli temel cümle özelliği taşıdığı bu yapılarda, cümlelerin amaç fikrini ifade etmesi için yüklem emir/istek kipinde gelmesi zaruridir.

māl ziyāde vērsün dëyü tama ‘a düşüp bu kadar zemāndan berü haps
edüp şaklarduñ (7/152b)

*ve bir köşeden bir köşeye deryā içre dīvārlar binā olınmışdur kim
memerr-i nās ve memerr-i düşmen olmasın dëyü* bu köşelere dīvār
çeküp sed etmişlerdür (2/250b)

Bu yapılar kadar sık görülme de *-mAḳ mülāḥazasıyla* bağımlılaştırıcı birimiyle de amaç cümleleri teşkil edilebilmektedir.

*her ḥānenün dām u bāmlarından ... ḥāne şāḥibleri oḳ ve tüfenk ve
sapan ve seng nişār edüp düşmenden intikām almaḳ mülāḥazasıyla
şehrün yolların şehir-i mısır derbleri gibi daracuḳ eylemişlerdür*
(4/325b)

*zelzeleden emīn olmaḳ mülāḥazasıyla ayaşofyanuñ zīr-i zemīnin
şahrınç étdiler* (1/11a)

2.13.2. *tā* (ki/kim) ve Zaman İlişkisi

Farsçada ivedilik, eş zamanlılık, art zamanlılık, sınırlama, devam gibi çeşitli alt kategorileriyle zaman manası taşıyan yan cümleler kuran ve amaç cümlesinden farklı olarak ekseriya öncü pozisyonda yer alan *tā* bağlacı, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde sıklıkla görülmektedir.

³⁵⁶ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 164.

³⁵⁷ Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*, s. 37-38.

2.13.2.1. *tā* (ki/kim) ve İvedilik

Temel cümle yüklemi fiilinin yan cümleninkinden hemen sonra gerçekleştiğine dair malumat veren *tā* bağlacı, semantik ve sentaktik olarak *hemān ki/kim* (Farsça *hemīn kē*) bağlacına paralel yan cümleler teşkil ederek, bu yan cümleyi “-(y)*XncA* ... *hemen/derhal*”, “-*DXK* + iyelik + *gibi*” manalarında temel cümleye entegre eder.

تا / همنكه انرا دید پنهان شد *tā / hemīn kē ān-ra dīd, penhān šod*. “Onu görür görmez saklandı.”

Farsçada *hemīn kē* bağlacı, bünyesinde ivedilik manasını taşısa da *tā*’nın bu manayı taşıyıp taşımadığı ancak kontekstten anlaşılabilir. İncelediğimiz metinde, Farsçadaki bitimli yapının aksine bağlaç sonrasındaki cümlelerin -(y)*IncA* ve -*dUKdA* gibi zaman bildiren zarf-fiil ekleriyle bitimsizleştirildiği örneklerde ivedilik manası, *hemān* zarf bağlacı başta olmak üzere belli gramer unsurlarıyla tekid edilmiştir. Bu cümlelerden bağlaç çıkarıldığı takdirde bağlamdan hiçbir şey kaybolmaz (yani semantik baskınlığı itibariyle zarf bağlaç > bağlaç).

cümle muḥibb-i ḥānedānlar süst-endām olup ḥuṣu‘ [u] ḥuṣū‘ ile sāmi‘inden olup āh [u] enīn-i ciger-süz çekerek diḡlerler tā ki mazlūm ḥazret-i imām ḥuseyni şibr-i zālīm [u] la‘īn böyle şehīd ētdi dēyinçe hemān... (2/301a) [der demez]

ḥakīr aṣlā ‘akībime nazar ētmeyüp revāne olmadayuz tā ki mezkūr atlı alt yanumuza berāber geldükde hemān ḥakīr yüzün aṣağı ḡıjlayarak üzerine berḡ-i hātīf gibi at sürüp... (9/4a) [yanımıza gelir gelmez]

görseler kim havāda mu‘allak bir ḡandīl bile menzil-be-menzil gidüp leyle-i muzlimde üzerlerine nūr gibi şu‘le vērüp tā ki şehir-i burusaya dāḡil olduḡı gibi ol ḡandīl sönüp ḡāyib oldu (2/238a) [Bursa’ya girer girmez]

2.13.2.2. *tā* (ki/kim) ve Eş Zamanlılık/Art Zamanlılık

Zaman cümlesi bağlaçları – *hemān ki/kim*’i istisna tutmak kaydıyla – Türkçenin zarf-fiil ekleriyle verdiği sarıh ve spesifik zaman manasını tam olarak verme kudretinde değillerdir. *Tā* (ki/kim) bağlacı da bunlardan biri olup verdiği zaman fikri ancak kontekste bağlı olarak yorumlanabilir. Mezkūr bağlaç yan cümleyi *çünki/çünkü*, *ki/kim*, *kaçan ki/kim* nevinden bağlaçların aktardığı zaman manasıyla temel cümleye

entegre eder. Yan cümlelerin bitimli yüklem morfolojisinde olduğu örneklerle rastlansa da bağlacın, çoğu kez bağlama göre süreç de ifade edebilen *-(y)IncA* ve *-dUKdA* gibi bitimsiz yapılarla gelmesi vakidir. İncelediğimiz metinden seçtiğimiz aşağıdaki örneklerde bağlamı görmek için çoğu kez öncesindeki cümleye de yer verdik.

[*ol gece ordu-yı islāmuñ cānib-i erba'asına niçe biñ tüfenk-endāz kemīngāhlara konulup āmāde durdılar*] [*tā ki nışfu'l-leyl oldı*] [*el- 'azametullāh cebelü'l-lübnānuñ üzerinde niçe yüz biñ fitil çerāğān görinüp ...*] (3/38a) [gece yarısı olunca]

[*du 'āsı hayyiz-i kabūlde vākı 'olup gündən güne kal'anuñ fetḥi müştēd olup*] [*tā ki on gün oldı*] [*ebū'l-fetḥ cümle meşāyihān-ı şādıkānı cem' edüp...*] (1/25b) [onuncu günde/on gün geçtikten sonra]

[*ol buḥayre içre ašlā şayf u şitāda semekden bir nām [u] nişān yokdur*] [*tā ki mäh-i şubāt geldükde hadd ü ḥaşrın cenāb-ı bārī bilür bir güne balık zāhir olur kim güyā sīm-i ḥālişdür*] (3/38a) [Şubat ayı gelince]

[*tā ki havvā ile buluşdukda ḥazret-i cebrā'ilün ta'līmiyle ibtidā çorba yēdiler*] ve [*ḥālā elsine-i nāsda bir ādem bir ādemi ḥānesine da'vet eylese aş-ı baba çorbası yēyelüm dēr*] (9/131b) [buluştukları zaman/buluştuktan sonra]

[*tā ki şabāḥ olınca kapısı küşāde olup herkes kārına ve dükkānına gidüp meşgūl {olurlar}*] (2/281b) [sabah olunca]

-(y)IncA ve *-dUKdA* zarf-fiil ekleri, müstakilen zaman manası bildirmeye kadir oldukları için bu cümlelerden *tā ki* öncü bağlacının çıkarılması anlamsal bir kopuşa, daralmaya yol açmaz. Böylece adterminal bir zarf-fiil eki olup, temel cümle olayının gerçekleşebilmesi için yan cümlede belirtilen olaya, sınıra ulaşmanın zorunluluğunu gösteren *-(y)IncA* ve *-dUKdA* bağımlılaştırıcıları, *tā (ki/kim)* bağlacıyla birlikte melez bir yapılanmayı vücuda getirirler. Bağlacın buradaki vazifesi, zaman manasını güçlendirip okuyucuyu adeta zamansal bir ifade okumaya yönelik hazırlamaktır.

Meninski, bu bağlacın amaç manasının yanı sıra fiilin sürecini ve nereye kadar devam ettiğini göstermek üzere kullanıldığını, ayrıca “şart için” de geldiğini belirtir.³⁵⁸ Kanaatimizce burada, yukarıda zikrettiğimiz zarf-fiil eklerinin bir tür zaman-şart münasebeti ifade etmesi, fiilin gerçekleşmesi için belirtilen zamana ulaşmanın şart koşulması etkilidir ve dolayısıyla bu cümleler şart cümlesi şeklinde de yorumlanmaya müsaittir.

[bir sebū ‘uñ ağzında bir şayha-i mühlik şādır olurdı] [**tā ki** bir ādem bu serāya kem kaşd ile girse yā serāydan bir şey serīka edüp taşra çıkarken bu arslan-ı āteş-feşānuñ şerāresinden ve dübr-ü esedüñ na ‘resinden harāmī ve sārık herifler helāk olurdı] (3/69b) [Bu saraya kötü bir niyetle girse/girdiği zaman/ne vakit kötü niyetle girse]

İncelediğimiz metinde bağlacın, zaman zarf cümlesi de kuran *ki/kim* bağlacıyla geldiği, zaman manasının adeta pekiştirildiği yapılar da mevcuttur. Normal şartlarda bu manayı vermek üzere iki bağlaçtan birinin kullanılması kafidir.

[**tā ki** mäh-ı recebü ‘l-müreccebüñ gurresi-**ki** oldu] [bir ‘azīm şomāt-ı dīvānī olup...] (10/230b)

[**tā ki** vaqt-i şāfi ‘ī **ki** olup] [seher yıldızı **ki** cānib-i şarḳdan lem ‘a urdı] [mezḳūr kevākiblerüñ biri şarḳa ve biri ğarba gidüp ğā ‘ib oldılar] (10/329a)

[**tā ki** vaqt-i çāşt çāştī-**ki** oldu] [bulgurlı ve çamlıca dağından ve āl-i bahadur bāğından ve ‘l-hāşıl yedi yerden celālī ‘askeri görinüp...] (3/32a)

2.13.2.3. *tā (ki/kim)* ve Sınırlama/Devam

Bağlacın kontekste ve fiilin kılınış değerine (*Aktionsart*) göre -DXK + iyelik + *sürece/müddetçe*, -DXkçA manalarıyla temel cümledeki fiilin yan cümleye bağlı olarak devam ettiğini/tekrarlandığını gösteren veya -A *kadar* manasıyla (İngilizce *until* gibi) temel cümle yüklemine fiili için bir sınır, bitiş noktası bildiren sınırlandırıcı bir kullanımı da mevcuttur. Bağlaç, zamansal bir sınırlama bildirmek üzere Osmanlıcada uzun bir süre -A *kadar* manasında yan cümle teşkil eden -(y)InçA ekiyle çoğu zaman

³⁵⁸ Meninski, *Thesaurus*, s. 1025.

melez bir yapılanmada yer almaktadır. “Bu ek, Osmanlıcanın daha sonraki dönemlerinde eş zamanlılık manasında (İngilizce *when* gibi) cümleler kurmuş, sınırlama manası bünyesine datif eki ve *kadar* edatını alması suretiyle ((-y)IncAyA *kadar*) devam etmiştir.”³⁵⁹

tā bēṣ biḡ yedi yüz elli seneye gelince niçe kayāşıra ve baṭāliseler ve niçe bīṭrīḡ ve kıssīs ve efārīkalaruḡ taḥtīgāhı ve qarārgāhları olup günden güne şehir-i mākdunı [i] ‘mār ētdiler (1/12a) [5750 senesine gelene kadar]

tā ki ḡal‘anuḡ içinde olan cebeḡāneler ve mühimḡāt u levāzīmāt u zaḡāyir ve ḡazāyın ve sāyir ālāt-ı silāḡı avānīleri taḡrīr olınca bir gemi bir ṡaraḡa ḡitmesün (8/305b) [tahrir edilinceye kadar, bu süre zarfında]

Bağlaç, zarf-fiil ekleri vasıtasıyla yüklem durumu arz eden yan cümlelerin yanı sıra *dek/degin* ‘değin’ son çekim edatı alan bir isim öncesinde de gelerek semantik açıdan benzer cümleler teşkil eder ve böylece edat bazında melez bir görüntü ortaya çıkmış olur. *Tā*, Farsçadan yalnızca bağlaç değil edat vazifesiyle de alıntılanmıştır ve dolayısıyla *tā* + isim + datif eki + *dek/degin* yapılanmasında *tā*, bağlaç değil edattır. Türkiye Türkçesinde bu yapılanmadaki *tā*, bir zaman sonra sınırlama özelliğinin ötesinde vurgu taşıyıcı bir hâle gelmiştir. Nitekim TDK’nın güncel sözlüğünde *tā*, “Dek, değin, kadar, beri vb. edatlarla birlikte kullanılarak bir fiilin, bir hareketin, bir yerin, bir şeyin başladığı veya sona erdiği noktayı, zaman ve uzaklık bakımından abartmalı bir biçimde anlatan bir söz.” şeklinde tanımlanmış ve bu vurgu, “abartmalı bir biçimde” ifadesiyle dile getirilmiştir.³⁶⁰

Tā’nın son çekim edatıyla birlikte kullanımına İran coğrafyasında konuşulan Türk dillerinde (*Irano-Turkic*) de rastlanır. Johanson’a göre Farsçadan kopya edilen *tā*, bu dillerde öncü pozisyonda bulunmakla birlikte Türkçenin aslî bir son çekim edatına da ihtiyaç duymakta ve iki unsur, fonksiyon itibarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Zira *tā*’nın görevi semantik bir ilişkiyi göstermekten ibaretken istenen manaya Türkçenin aslî birimiyle ulaşılır. Halaççada ise *tā*’nın adeta bir postpozisyon olarak

³⁵⁹ Bk. Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 195-196.

³⁶⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs. (Ankara: TDK Yayınları, 2010), s. 2235.

kullanılmasıyla bu yapıda bir sapma görülmektedir (Mesela *äkgi künkä tã* ‘iki güne kadar’).³⁶¹

şagır aşam bir âdem olmağıla bir kerre faşla başlasa tã şabāh olunca faşl ederdi dur dēseñ eşitmezdi (1/206a) [sabah olana kadar]

tã şabāha-dek bī-minnet faşl ederler ve bir gēcede yüz gurūşa kanā ‘at ederler (1/209b) [sabaha kadar]

İncelediğimiz metinde temel cümle, nadir de olsa melez yapıdaki yan cümle öncesinde gelerek (yani: temel cümle + yan cümle [= *tã (ki/kim) + F-(y)IncA / -dUKdA*]) Türkçenin sola doğru genişleyen yan cümle yapısında bir tahrifata yol açar. Burada artık sağa doğru bir genişleme görülmektedir.

[*hattā ‘amr ibnū’l- ‘āş mışırı feth edüp yine bevvābānluğı bunlara ihsān eder tã fātih-i mışır selīm hāna gelince*] [*selīm hān dahı mışırı muhāşarada iken...*] (10/343b) [= *tã fātih-i mışır selīm hāna gelince bevvābānluğı bunlara ihsān eder*]

Aynı konunun farklı ciltlerde farklı şekillerde ifade edildiği aşağıdaki *tã*’lı örneklerin ilkinde *tã ... -(y)IncA* yapısıyla sürece ve devamlılığa, *tã ... -(y)Up* yapıları diğer örnekte ise muayyen bir zamana erişmeye, süreçten ziyade sürecin bitişine, noktalanışına işaret edilmektedir. İkinci örnekteki *-(y)Up* zarf-fiil eki, bitimlileştirici *-dI* predikatörü gibi telakki edilmelidir.

tã ebū’l-feth şulṭān meḥmede gelince āl-i ‘oşmāna ‘oşmān beg ve orḥan beg ve murād beg ve yıldır[ım] beg dērlerdi ebū’l-feth koştanınıyyeyi feth edüp akşemseddīn ḥazretleri sulṭān dēyüp sikkelerine öyle tahrīr ētdiler (2/232a) [Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar]

ol aşırda pādīşāhlara beg dērlerdi tã ebū’l-feth sulṭān meḥmed ḥan islāmbolı feth edüp akşemseddīn ḥazretleri sulṭān dēdi (3/153a) [Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethedince/fethettikten sonra]

Benzer durum şu örneklerde de görülmektedir:

³⁶¹ Bk. Johanson, “Code-Copying in Irano-Turkic”, *Language Sciences*, c. 20, S. 3 (1998), s. 329.

*âdem oğulları gayri lisânı tekellüm ederdi **tâ ki** lisân-ı ‘arabî hazret-i ismâ’îlden şâyi’ oldu* (10/167a) [Arap dili Hz. İsmail’le yayılana kadar]

*hazret-i âdem ‘aleyhi’s-selâmuñ evlād-ı evlādı münteşir olup lisân-ı ‘ibrî ve lisân-ı süryânî ve lisân-ı ‘imrânî kelimât ederlerdi **tâ kim** hazret-i ismâ’îl-i nebî ‘aleyhi’s-selâm kırk yaşında mürsel peygamber oldu*kdâ *ibtidâ lisân-ı ‘arabî anlardan âşikâre oldu* (3/29a) [Hz. İsmail kırk yaşında peygamber olduğu zaman]

2.14. *zîrâ*

Önermeler arasında sarih bir sebep-sonuç münasebeti kuran, *ki/kim* unsurunu bünyesine nadiren katarak *zîrâ ki/kim* şeklinde de görülen bu bağlaç, Farsçadan alıntılanan ve günümüzde eskicil bir gramer unsuru olarak addedilmesine rağmen kullanılmaya devam eden bir bağlaçtır. Tıpkı kaynak dilde olduğu gibi Türkçede de aracı pozisyonunda olup, sebep cümlesinden önce gelir (yani: sonuç cümlesi + *zîrâ* + sebep cümlesi). Bağlaca dair zikredilmesi gereken belki de en mühim şey, kaynak dildeki konumudur. Nitekim bağlaçla kurulan bir birleşik cümlede iki cümle arasındaki bağlantının yatay mı yahut dikey mi olduğu, yani bağlacın koordine edici mi yoksa bağımlılaştırıcı bir bağlaç mı olduğu hususunda Farsça gramer yazarları başta olmak üzere araştırmacıların bir mütabakata vardığı söylenemez.³⁶²

Bağlaç tasnifindeki zorluklardan biri şüphesiz “bağlanan cümlelerin hasıl olan birleşik cümle içindeki değerlerinin, birbirleri karşısındaki hiyerarşik derecelerinin söz dizimi bakımından tesbiti”dir.³⁶³ Nitekim cümleler arasındaki hiyerarşik düzen, verici dil ile

³⁶² Amin-Madani ve Lutz: “*nebenordnend*”, Bk. Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 108, d. 115;

Lazard: “*propositions subordonnées*”, *Grammaire du Persan contemporain*, s. 208, 213;

Lieut.-Colonel D. C. Philot: “*Subordinated Clauses - Adverbial (Final and Causal) Clauses-*”, *Higher Persian Grammar* (Calcutta: Baptist Mission Press, 1919), s. 573;

Nazif Şahinoğlu: “*Sebep bildiren yan cümlecikle kurulu bileşik cümleler*”, *Farsça Grameri. Sarf ve Nahiv*, 677;

Nemeth: “*Subordinating conjunctions*”, *Turkish Grammar*, haz. T. Halasi-Kun (S-Gravenhage: Mouton & Co, 1962), s. 110;

Nimet Yıldırım: “*Sebep zarfı görevli yan cümlelerle kurulu bağımlı birleşik cümleler – bağımlılık ilgisi kuran gramatikal araçlar*”, *Farsçada Bileşik Cümle Yapıları*, s. 98. Yıldırım’a göre sebep bildirme fonksiyonundaki bağlaçların temel cümleden sonra gelmesi, cümleler arasındaki bağımlılık ilişkisinin azaldığını gösterir. Bk. Yıldırım, *Farsçada Bileşik Cümle Yapıları*, s. 96, 97.

³⁶³ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 256.

alıcı dil arasında farklılık arz edebilir. Kaynak dildeki konumu her ne kadar tartışılır olsa da *zîrâ*, Türkçenin gerek tarihî gerek çağdaş düzleminde bağlayıcı bir bağlaç vazifesi görmüştür. Johanson, Türkçe gramer kitaplarında söylenilenin aksine, *zira*'nın da içinde bulunduğu bazı bağlaçların Hint-Avrupa dillerindeki gibi “alta sıralayıcı” mahiyette olmadığını, dolayısıyla bağlaç sonrasındaki cümlelerin bir yan cümle olarak telakki edilemeyeceğini belli argümanlarla temellendirmiştir.³⁶⁴ Türkçede filimsiler vasıtasıyla bir cümlelerin bitimsizleşip başka bir cümle içine dahil sorunsuz olarak gerçekleştirilirken, aynı durum bağlaçlar için söz konusu değildir. Çünkü belli kısıtlamalara tâbi olan bu bağlaçları ihtiva eden birleşik cümleler, Türkçe tarzda alta sıralanamazlar. Bu durumu üç önermeyi ele alarak şöyle örneklendirelim:

(1) *söyledi* (2) *toplantıya yetişemedi* (3) *uyuyakaldı*

(2) ve (3) numaralı önermeler, sebep-sonuç münasebetiyle birbirine bağlanmak istendiğinde bu birleşik cümle Türkçe usulde “*Uyuyakaldığı için toplantıya yetişemedi*”, Farsçadan kopyalanan yapıda ise “*Toplantıya yetişemedi zira (/çünkü) uyuyakalmıştı*” şeklinde ifade edilir. Şimdi de (2) ve (3)'ün terkibinden hasıl olan cümleyi, (1) numaralı önermenin bir unsuru olacak şekilde onun içine dahil edelim. Türkçenin sola doğru genişleyen bir dil olması hasebiyle bu birleşik cümle (2+3), sorunsuz bir şekilde (1) numaralı önermenin bir ögesi olabilir: *Uyuyakaldığı için toplantıya yetişemediğini söyledi* (Burada *nesne* fonksiyonundadır). Fakat zorluk kendini, aynı şey *zira* bağlacını ihtiva eden birleşik cümlede denendiğinde gösterir: **Toplantıya yetişemedi zira uyuyakaldığını söyledi*. Burada toplantıya geç kalmasının sebebi uyuyakalması değil, uyuyakaldığını söylemek olarak anlaşılmaktadır ki bu da aktarılmak istenen mana değildir. Görüldüğü gibi “Farsça teknikle yapılan bağlama gerçek bir entegrasyon olmadığından Türk tipi birleşik cümle içerisinde de yer alamaz.”³⁶⁵ Farsçada bu kısıtlama görülürken, Türkçe usulle kurulan ve üç önermeden müteşekkil olan bu iç içe geçmiş birleşik cümle, yine Türkçenin kendi imkanları ölçüsünde başka bir cümle içine yerleştirilebilir: *Uyuyakaldığı için toplantıya yetişemediğini söyleyince ona hak verdik*. Hatta bu cümlelerin başka bir cümle içine

³⁶⁴ Detaylı bilgi için bk. Johanson, “Some Remarks on Turkic “Hypotaxis””.

³⁶⁵ Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, s. 261.

yerleştirilmesi de imkan dahilindedir: *Uyuyakaldığı için toplantıya yetişemediğini söyleyince ona hak vermemiz durumu değiştirmedir.*³⁶⁶

Bu kısıtlamaya dair zikredilmesi gereken bir başka husus da Türkiye Türkçesinde *zira*'yı içeren bir cümlede adeta ana cümle gibi hareket etmesi, mezkûr bağlaçları içeren başka bir cümle ile koordine edilememesidir.³⁶⁷ Örneğin, **Ahmet partiye gelemedi zira sınava az kalmıştı ve zira çalışması gerekiyordu.*³⁶⁸ Fakat *ve*, *veya*, *ya da* vb. bağlayıcı bir bağlaçla kombinasyona, bağlaçların aksine fiilimsiler müsbet cevap verir: *Ahmet sınava az kaldığından ve çalışması gerektiğinden partiye gelemedi.*³⁶⁹

Zîrâ bağlacı çoğu kez Farsça gramer kitaplarında sebep manası verdiği için *çünkü* bağlacıyla aynı kefeye konsa da *çünkü*, pozisyon itibarıyla hem aracı hem öncü olabilirken, *zîrâ* yalnızca aracı pozisyonda gelir. Ayrıca bağlacın bağladığı cümleler tek başlarına bir fikir vermeye kadirdir ve tahkiyede aslî bilgi içermektedir, dolayısıyla bağladıkları cümleleri önceki cümlelerin bir unsuru hâline getirmezler.³⁷⁰ Bu bağlamda incelediğimiz metinden aldığımız şu iki örnekle, sebep bildirme fonksiyonundaki *çünkü* ile *zîrâ* bağlacını sentaktik ve semantik açılardan mukayese edelim:

[*çünkü* sizler van hanı vezîr melek paşadan gelmişsiz] [*hüsem mir[z]âyı hâpîsden ıtlâk ederüm*] (4/298a) [Van Hanı Vezir Melek Paşa'dan geldiğiniz için Hüsem Mirza'yı hapisten çıkaracağım]

[*ve bu menzilde niçe yüz 'aded at 'arabaları kırıldı*] *zîrâ* [*şa 'b yol idi*] (6/2a) [Bu yolda yüzlerce at arabası kırıldı *zira/çünkü* meşakkatli bir yoldu]

³⁶⁶ Benzer örnek ve değerlendirmeler için bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler", Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen".

³⁶⁷ Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", s. 255.

³⁶⁸ Johanson *çünkü*'yü de bu bağlamda *zira* kabilinden değerlendirir; fakat günümüz Türkçesinde *zira* bağlacına aşinalık yukarıda da zikrettiğimiz üzere son derece sınırlıdır ve kanaatimizce *çünkü* bağlacının, mezkûr bağlacı içeren başka bir cümleyle kombinasyonu yazı dilinde pek tercih edilmese de konuşma dilinde mümkün olabilir: *Ahmet partiye gelemedi çünkü sınava az kalmıştı ve çünkü çalışması gerekiyordu.* Bu cümleyi **Ahmet partiye gelemeyip çünkü sınava az kalmıştı* gibi bir cümleyle mukayese ettiğimizde *çünkü* ... *ve çünkü* yapısının çok da yadırganmayacağını söyleyebiliriz.

³⁶⁹ Bk. Johanson, "Kopierte Satzjunktoren im Türkischen", *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*, S. 49 (1996)-1, s. 40.

³⁷⁰ Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", s. 250. İlgili bağlacın yanı sıra sebep bağlacı olarak *ki/kim*, *nite kim*, bazen *anuçün ki* vs. de bu gruba dâhil edilebilir. Bk. Şenlik, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler", s. 262.

Bağlacın, bitimli yüklem morfolojisi taşıyan cümleler arasında münasebet kurduğu bu örneklerin ilkinde *çünkü* öncü bağlacıyla izafî bir sebep manası verilmekte; bağlaç, Farsçadaki gibi tam olmasa da kısmî bir entegrasyon sağlamaktadır. İkinci örnekte ise *zîrâ*, tıpkı günümüzdeki gibi aracı pozisyonadadır. Burada sebep cümlesi, sonuç cümlesinin bir parçası değildir, ikisi de birer temel cümle hükmündedir.³⁷¹ Bu hususlar göz önünde bulundurularak cümle sınırları [(*çünkü* + sebep cümlesi) + (sonuç cümlesi)] ve [(sonuç cümlesi) + *zîrâ* + (sebep cümlesi)] şeklinde çizilmiştir.

Her iki cümle de sebep manasını vermesine rağmen ilk cümle yapısının Batı Türkçesinin yalnızca tarihî devresinde görülmesinde “Hint-Avrupa dillerinden kopyalanan bağımlılaştırıcı bağlaçların kaynak dilde bitimli yüklem morfolojisi arz eden bir cümleyle gelmesi; fakat bu yapının Türkçenin yapısına aykırı olması”³⁷² etkilidir. İki bağlaç arasındaki farklardan biri de semantik yoğunluk dereceleridir. *Zîrâ* sebep manasını kesin bir surette aktarırken, *çünkü* ile kurulan cümlelerdeki sebep manası hiçbir zaman aynı kesinlik ve keskinlikte değildir. *Çünkü* bağlacı zaman manası da verdiği için cümlenin doğru anlaşılmasında kontekstin payı büyüktür.

Zîrâ bağlacının tarihsel metinlerdeki kullanımına baktığımızda, ikinci hece kısa ünlülü (*zîra*), bazen de muhtemelen ön mahreçli ilk vokal /î/’nin tesiriyle ilerleyici yarı benzeşmeye uğrayarak /e/ ile söylenmekte (*zîre*), hatta bu aşamadan sonra bazen ilk vokal, gerileyici tam benzeşmeyle /e/’ye de dönebilmektedir (yani: *zîra* > *zîre* > *zere*). Arap yazı sistemiyle ünlünün uzun mu yahut kısa mı olduğu anlaşılabilir. Fakat bunun /a/ ile mi yoksa /e/ ile mi telaffuz edildiğini tayin etmek için devreye yine Osmanlı döneminin Latin harfli metinleri girer. Adamović kelimeyi 16. yüzyılda *zira*, *zere* şekillerinde kısa ünlülü tespit ederken,³⁷³ Meninski *zîrâ* ve *zîrâki* olarak sözlüğüne

³⁷¹ *Zîrâ* ve *çünkü* ile bağlanan cümlelerin birleşik yapı içerisindeki hiyerarşik durumu İngilizcenin sebep manası veren bağlaçlarından *for* ve *because* ile mukayese edilebilir. Aracı pozisyonunda gelen ve öncesinde genelde virgülün bulunduğu bağlaçlardan *for*, bağlayıcı; *because* ise çoğu zaman alta sıralayıcı, bağımlılaştırıcı bir bağlaç hükmündedir.

I didn't go to school yesterday, for I was ill. “Dün okula gitmedim, zîra hastaydım.”

I didn't go to school because I was ill. “Hasta olduğum için dün okula gitmedim.”

³⁷² Johanson, “Kopierte Satzjunktoren im Türkischen”, s.45.

³⁷³ Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, s. 267.

kaydetmiştir.³⁷⁴ Bağlacın Osmanlı Türkçesinde, Gagauzcadaki *zerem*’e benzer şekilde *ziram* kullanımı da vardır.³⁷⁵

***Seyâhatnâme*’deki Kullanımı**

İncelediğimiz metinde iki önermeyi sebep-sonuç münasebetiyle birbirine bağlamak için *zîrâ* (زیرا) bağlacına sıklıkla müracaat edilmiştir. Bağlaç, günümüzde olduğu gibi bağlayıcı bir vazife görür.

[*her şeb mesdūd durup içinde dīdebānları vardır*] *zîrâ* [*bu dekākīnlerde zî-kıymet māl-ı firāvān vardır*] (2/343a)

[*cemī’-i ehl-i beledūy zu‘mları üzre bu degirmanların şuları tınadandur dērler*] *zîrâ* [*birkaç kerre tına mähileri bu degirmanlardan çıkmışdur*] (3/123b)

[*yehūdiden ašlā nişān yokdur sâkin olsa katl ederler*] *zîrâ* [*laz tâyifesiyle urūm keferesi yehūdi ašlā sevmezler*] (1/137b)

Bağlacın, sebep manası veren zarf-fiil ekleriyle birlikte melez yapı oluşturduğu kullanımlar da mevcuttur. Bunlardan ilki -*mAG(I)IA* (/ -*mAK* ile). *Zîrâ* bağlacıyla aynı birleşik cümle içerisinde yer alan bu birim, morfolojik olarak -*mAK* mastar eki ile -*(y)IIA* (< *ile* < **wile* < *bile* < *birle*) enstrümantal ekinden müteşekkildir. -*ArAk* ekine mukabil olarak tarz, suret bildiren yan cümleler kurmasının yanı sıra Osmanlı Türkçesinde -*(y)Up* zarf-fiil eki gibi söylem ilerleten “*discourse-advancing*” bir fonksiyonu da haizdir.³⁷⁶ Şenlik, bu birimin muğlak, belirsiz “*unschärfe*” bir sebep manası ilettiğini söyleyen Johanson’un aksine, sarıh bir sebep manası bildirdiği kanaatindedir.³⁷⁷

³⁷⁴ Meninski, *Thesaurus*, s. 2499.

³⁷⁵ Bk. Johanson, “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, s. 255. Gagauzcada *zerem*’in yanı sıra *çünkü*, *baarim* ‘bari, hiç olmazsa’, *sankim* vb. sözcüklerindeki /m/’nin Eski Türkçenin kuvvetlendirme edatlarından biri olan +*mA*’ya geri gidebileceği ve *kim* bağlacının da bu edatı bünyesinde bulundurma ihtimalinin olduğundan daha evvel bahsetmiştik (bk. 2.9.).

³⁷⁶ Bk. Kerslake, “Ottoman Turkish”, s. 195.

³⁷⁷ Şenlik, “Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen”, s. 168; Krş. Johanson, “Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen”, s. 240.

ḳadīm-i evvelde bunlara ḳayşer-i rūm dërlerdi zīrā erzurūma ve sivası ve ḳayşeriyye ve ḳonya şeherlerine mālīk olmağıla ḳayşer-i rūm dërlerdi (3/22a derkenarı)

ol ta ‘āmuñ ismine ‘āşūr aşı nām ḳodılar zīrā tūfāndan ḥalāş oldukları gün māh-ı muḥarremüñ onuncı gün olmağıla yevm-i ‘āşir dëyüp ‘āşir aşı dëdiler (3/137a)

Yukarıdaki örneklerin ilkinde cümlelerin *mālīk idiler* şeklinde bitimsizleşmesi beklenirken, tek başına sebep manası vermeye kadir olan -mAG(I)LA ile cümle bitimsizleşmekte ve başka bir cümle içine yerleşmektedir. Bu cümle melez yapılanma olmaksızın, *zīrā* ve -mAG(I)LA birimlerinden yalnızca biriyle kurulmak istendiğinde şu iki muhtemel cümle ortaya çıkacaktır:

- a. *ḳadīm-i evvelde bunlara ḳayşer-i rūm dërlerdi zīrā erzurūma ve sivası ve ḳayşeriyye ve ḳonya şeherlerine mālīk idiler*
- b. *ḳadīm-i evvelde bunlara erzurūma ve sivası ve ḳayşeriyye ve ḳonya şeherlerine mālīk olmağıla ḳayşer-i rūm dërlerdi*

Bağlaç sonrasındaki cümlelerin -mAG(I)LA gerundiumu gibi benzer manayı ileten bir birim içermesi, her zaman melez bir yapılanma olarak telakki edilmemelidir.

[şerābları azdur] = **A** + *zīrā* [{şiddet-i şitā yeri olmağıla} (=b1)
{bāğları yokdur} (b2)] = **B** (5/107a)

Üç önermeden müteşekkil olan yukarıdaki örnekte, *zīrā* sonrasındaki birleşik cümle kendi içinde başka bir sebep cümlesini barındırmaktadır. Dolayısıyla bu cümle “Şarapları azdır zira kışları şiddetli geçtiği için bağları yoktur” veya “Kışları şiddetli geçtiği için bağları yoktur. Bu yüzden şarapları azdır” şeklinde anlaşılmalıdır (yani: A ‘sonuç cümlesi’ + *zīrā* + B (b1 + b2) ‘sebeb cümlesi’).

İncelenen metinde bağlaç sonrasındaki cümleyi Türkçe usulle alta sıralayan -dUK + iyelik + dAn ve -dUK + iyelik + cihet ile, melez yapılanmaya iştirak eden birimlerdendir.

bu bāğun cānib-i erba‘asında ḳal‘a-mişāl dīvārları yokdur zīrā her taraḳı deryā-mişāl nehr-i ṭunca iḥāṭa eṭdigünden dīvāra iḥtiyācı yok (3/161a)

ve lisānları cümle poturca ve macārca faşih kelimāt ederler zīrā erdel diyāri ile müşā['] olup dā'imā macār ile bey' [ü] şirā ëtdüklerinden macārca tekellüm ederler (5/121a)

bunlara sāyir ekrādlar sekiz biyıklı dërler zīrā iki biyığı ve iki kaşı ve iki burnı deliginden ve iki kulağı deliklerinden cümle biyık gibi kıllar bittüğinden beyne'l-ekrād bu kavme sekiz biyıklı dërler (4/215b)

bu serāyuñ nāmına kızilelma serāyı dëyü nām kodılar zīrā her kırālun odaları üzre kızıl altundan toplar olduğı cihet ile kızilelma serāyı ve kızilelma-yı üngürüs dëyüp budin kal'asına nām kodılar (6/73b)

Kimi zaman bağlaç sonrasındaki cümle, *anıñ(i)çün* başta olmak üzere bazı zarf bağlaçlarla da devam ettirilmektedir. Sonuç cümlesinde ifade edilen fikrin zarf bağlaç sonrasında yinelenmesi, *zīrā* ile iletilen sebep manasının bir nevi zayıf olduğu ve ilgili gramer birimleri vasıtasıyla kuvvetlendirilmek istendiğı intibaini uyandırmaktadır. [(sonuç cümlesi + *zīrā* + {sebeup cümlesi}) + zarf bağlaç + sonuç cümlesi]] yapılanmasındaki bu cümlelerde Türkçe ve Farsça teknik adeta iç içe geçmiş gibidir.

şokağlarında ašlā kaldırım dahı yokdur ve [bāğları dahı azdur] zīrā [her gün küffār gelüp ceng edüp harāb eder] [anıñçün bāğ ve bağçeleri azdur] (5/38a)

[bu kadar biñ yıldan berü kurşumı fenā bulmamışdur] zīrā [bu ayaşofya kurşumı içre niçe biñ kanğār altun vardur] [anıñçün fenā bulmaz] (1/39b)

[ve bu hasan paşa ile piyāle paşa kal'aları alçağ ve kumsal yërde vāki' olmağıla ašlā handakları yokdur] zīrā [bir karış zemini kazsañ şu çıkup hīn-i muhāşarada ašlā lağım ve metris kabül étmez] [anıñçün handakı yokdur] (5/55b)

[ammā gece ile ašlā āteş yakmazlar] zīrā [karadenizde şināverlik eden keştiler leyle-i muzlimde boğaz ağızı zan edüp karaya düşerler] [aña binā'en gece ile āteş yakmazlar] (1/139a)

Bağlaç vasıtasıyla art arda sıralanan, [A + *zīrā* + B + *zīrā* + C] yapılanmasıyla B cümlesinin A'nın sebebi aynı zamanda C'nin de sonucu olduğu yapılar da bulunmaktadır.

[meyyiti *tābūtiyle* getirüp defn ederken laḥde luṭfile korlar kim meyyitüñ aṣlā bir 'uzvı hareket etmeye] *zīrā* [meyyitüñ bir a'zāsı hareket ederse pāre pāre olur] *zīrā* [cümle vücūdı buz olup doğmuşdur] (3/52b)

[ammā bu yeni gelen kāfirler bu şademāt-ı top-ı küplerüñ darblarına aṣlā bakmayup 'arabalarıyla ḥāh-nā-ḥāh kal'a altına geldi] *zīrā* [ol tarafta ḥandaḳlar yokdur] *zīrā* [alçaḳ şu çıkar] (5/59b)

İncelediğimiz metinde *zīrā*'nın doğrudan bir sebep-sonuç ilişkisi bildirmesinden ziyade bir temellendirme, bir gerekçe sunma maksadıyla 'nitekim, gerçekten de' manasında kullanımına da rastlanmıştır. Bu manada olduğunu düşündüğümüz son örnekte, bağlacın çok güçlü olan sebep-sonuç ilişkisi kurabilme yeteneği, *kim zīrā* kombinasyonuyla adeta tahfif edilmiştir.

bu cezireler üzre ol-kadar hoş şular vardır kim hisābın ḥallāḳ-ı 'ālem bilür zīrā cümle küffār ol i'tikāddadır kim bu cezireler ḥazret-i 'isā mu'cizesi vāḳı 'ı olup ḥayvānātın şayd [u] şikār etmezler (6/11a)

bu 'abd-i ḥaḳīr muḥibb-i evliyā olmak ile ḳubbe-i pūr-envārına dāḥil olup rızā-yı rahman için bir yāsīn-i şerīf tilāvet edüp şavābın sulṭān veyse hibe ēyleyüp rūḥ-ı şerīflerinden isti'ānet taleb ēyledük kim zīrā ḥadīṣ-i şaḥīḥde ... buyurulmuşdur (4/220b)

Aşağıdaki örnekte ise bağlacın iki semantik fonksiyonunu ('çünkü', 'nitekim') görmek mümkündür. İlkinde bir önceki cümleyi temellendiren *zīrā*, ikincisinde insanların neden şaşırdığının sebebini bildiren bir fonksiyondadır.

anuy tā vasaṭında yek pāre beyāz mermerden bir ḥavz-ı 'azīm var kim diller ile ta'bīr olunmaz zīrā ol ḳuṭ'ada yek pāre seng-i ṣaḳīli ol mertebe üstād-ı kūh-ken nice oydu ve ne gūne 'ilm-i cerr-i eşḳāl ile bu cāmekāne ḳodılar dēyü ādem görüp ta'accüb eder zīrā bu ḥavz-ı 'azīm ḥammām ḳapusından sığmaz (6/68a)

Günümüz Türkçesinde *zira*, sebepten ziyade kendinden önceki cümleyi açıklamak suretiyle parantezvari bir fonksiyonda da görülebilir.³⁷⁸ Bu bağlamda değerlendirebileceğimiz aşağıdaki örneklerin ilkinde *zîrâ*, [*görse kim* + A + *hemân* + B] yapılanmasında yani B cümlesi yüklemının A cümlesi yüklemının gerçekleşmesi üzerine, ona binaen gerçekleştiğinin bilgisinin verildiği birleşik cümlede araya bir parantez fonksiyonuyla girmiş, yan bilgi vermiştir. Bağlacın, sadece bir yerde tespit edebildiğimiz *ki* bağlacıyla kullanımında da kanaatimizce bu açıklama fonksiyonu ön plana çıkmaktadır.

görse kim bir âdem deryâsı içre garķ olmuş bir țarafta bir kadem atmağa mümkün degül zîrâ teķazâ ol mertebede kim bir kadem atsa kazîyye ma 'lûm hemân gülâbî ağa şeyh yahyâ efendiye teveccüh-i tām ile nazâr edüp...(1/37b)

bu cā-yı mahşûldârda lezîz sîd hâşıl olmağıla ismine gâlața dediler zîrâ lisân-ı yûnânda sîde gâlața dërler (1/128a)

şeb [ü] rûz yüz iki yüz bîmârı ve mecnûn-ı sergerdânı eksik degüldür bûdelâ-yı şam gâyet çokdur zîrâ ki esmâ-i evrâd [u] ezķâr [u] efķâr yêridür ammâ ehl-i țarîķi inkâr yêri degüldür (9/103b)

Aşağıdaki örnekte ise bağlaç, sebepten ziyade amaç bildiren, aracı pozisyonundaki *tâ* (*ki/kim*)'i andıran bağımlılaştırıcı bir bağlaç görüntüsündedir. Kendisinden sonraki cümlelerin emir/istek kipiyle geldiği, nadirattan sayabileceğimiz bu kullanımın benzerine Viguiet'in gramer kitabında da rastladığımızı belirtelim.³⁷⁹

... ve beri țaraftan kazık direkler kaçarak țuna nehri ortasına gelüp arasın yigirmi direk kadar aralık korlar zîrâ hîn-i maħalde țuna üzre gidüp gelen gemilerün geçmesine mâni' olmaya (5/65b) [Tuna üzerinde gidip gelen gemilerin geçmesine mani olmasın diye]

³⁷⁸ Bk. Şenlik, "Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen", s. 109.

³⁷⁹ "Bazerguan, bachemeza chal eurtsek, eyi deyil mi; zira bizi bilmesinler?" "Bezirgan, başımıza şal örtsek, iyi deyil mi; zira bizi bilmesinler?" Viguiet'in, bağlacı *afin que* 'so that, -sIn diye' ile karşıladığı bu cümle "Bezirgan, bizi tanımamaları için/tanımasınlar diye başımıza şal örtsek iyi olmaz mı?" şeklinde anlaşılmalıdır. Bağlaç sonrasındaki cümlelerin yüklemi de yukarıdaki örnekte olduğu gibi emir/istek kipindedir. Bk. Viguiet, *Éléments de la Langue Turque*, s. 314.

SONUÇ

Farsça, asırlara dayanan yoğun münasebetlerin bir neticesi olarak Türkçe üzerindeki tesirini her devrede belli yoğunluklarda göstermiş, özellikle de çoğu araştırmacı tarafından Türkçenin hiçbir değişikliğe maruz kalmadığı düşünülen sentaksına derinden nüfuz etmiştir. Bu sentaktik alıntılama hadisesini göstermek üzere bu çalışmada, Farsçadan alıntılanan bağlaçla cümle bağımlılaştırma tekniğinin 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki durumu, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* örneğiyle, belli bir model üzerinden tafsilatlı bir biçimde incelenmiştir.

Çalışmada evvela, Evliyâ Çelebi'nin biyografisinden, eserini kaleme alma saiklerinden bahsedilmiş; seyahat ettiği yerler zikredilerek, eserin Türk kültür tarihindeki önemi üzerinde durulmuştur. İmparatorluğun başkentinde, saygın konuma sahip bir ailenin mensubu olan Evliyâ'nın, küçük yaşlarından itibaren hiyerarşinin tepesinden, toplumun muhtelif katmanlarına pek çok kişiyle irtibat kurması, eserinde hem konuşma dilinden hem de Osmanlı'nın ağıdalı nesrini bildiği için süslü nesirden örneklerle rastlamamızı anlaşılır kılmıştır. Fakat *Seyâhatnâme*'ye hakim olan dil, bu ikisi arasında konumlandırabileceğimiz, araştırmacıların genelde “İstanbul Türkçesi” olarak tanımladıkları dildir. Çalışmada Batı Türkçesinin dönemlerine, dilbilimsel-edebî panoramasına ve 17. yüzyıl Türkçesinin ana hatlarına değinildikten sonra, eserin dilinin nerede konumlandırılabilmesi üzerinde durulmuş, eserin sanılanın aksine bir “fiil ormanı” şeklinde telakki edilmemesi gerektiği, cümlelerin belli bölümlendirmelerle anlaşılır olacağı gösterilmiştir.

“Nazârî Temeller” başlıklı ilk bölümde Türkçe-Farsça münasebetlerinin köklü tarihinden, Eski Uygurlar devresinde Soğdlarla kurulan münasebetlerin bir neticesi olarak bağlaçla cümle bağlama ve bağımlılaştırma tekniklerinin dile dahilinden bahsedilmiştir. İslamiyet'in kabulüyle birlikte İslâm'ın adeta ikinci dili hâline gelen Farsçanın, prestij dil konumunda olup Selçuklular devrinden sonra Osmanlı Türkçesine de nüfuz etmesi, siyasî ve sosyolojik bir zemine oturtulmuştur. Bu bölümde dilsel alıntılama tekniklerinin tek taraflı olmadığı, yüzyıllarca aynı kültür havzasını paylaşmaları dolayısıyla Türkçenin de Farsça üzerinde tesirinin olduğu tarihî süreciyle birlikte ifade edilmiştir. Akabinde, Türkçede önermelerin birbirlerine bağlanma şekilleri dört kategori üzerinden incelenmiş, sıralı cümlelerden sonra Türkçenin aslı

tekniği olan filimsiyle cümle bağımlılaştırma (*Incorporation/Embedding, Einverleibung*) ile Hint-Avrupa dillerinde bağlaç vasıtasıyla cümle bağımlılaştırmanın (*subordination*) nasıl olduğu anlatılmıştır. Son kategori olan melez yapılar (*hybride*) ise, terkinde Türkçe ve Farsçanın cümle bağımlılaştırma birimlerini barındıran, incelediğimiz metinde de sıklıkla karşılaştığımız bir cümle türüdür.

Çalışmanın “Farsçadaki Bağımlılaştırıcı Cümle Bağlaçlarının 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki Durumu” başlıklı ikinci temel bölümünde, *Seyâhatnâme*’nin on cildinin taranmasıyla tespit edilen bağımlılaştırıcı bağlaçlar incelenmiştir. İlk olarak bağlaçların morfolojik yapıları, birleşik cümle içerisinde nasıl konumlandıkları, semantik hususiyetleri ve yoğunluklarına dair malumat verilmiş, mezkûr özelliklerin kaynak dilde nasıl olduğundan bahsedilerek alıntılamanın ne ölçüde yapıldığı gösterilmiştir. Ayrıca bu teorik kısımlarda bağlacın, Batı Türkçesinin tarihî devrelerdeki durumuna da değinilerek diyakronik bir inceleme yapılmış, bu bağlamda özellikle Osmanlılar döneminde yazılan gramer kitaplarından istifade edilmiştir. “*Seyâhatnâme*’deki Kullanımı” alt başlığında ise ilgili bağlaçlar, senkronik olarak 17. yüzyıl özelinde incelenmiştir. Verilen örneklerde o dönemin telaffuzunun yansıtılmasına ihtimam gösterilmiş, gerektiği yerlerde ilgili kısımlar günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu çalışmada, kendi özel şartları içerisinde incelemeye tabi tutulan bağlaçların, ilgili dönemde dilin mevcut bağımlılaştırıcı birimlerini tedavülden kaldırmadıkları, bilakis çoğu kez her iki gramer biriminin birlikte kullanılması suretiyle melez yapıları husule getirdikleri gösterilmiştir. Öyle ki, metnin genelinde bağlaçlar – özellikle öncü pozisyonda yer alanlar – sebep-sonuç, şart, zaman vb. semantik kategorilerle iki cümleyi birbiriyle irtibatlandıracağına dair muhatabı uyaran, onu bir nevi hazırlayan bir fonksiyonu haiz olmaktan öteye geçmez. Bağlaç bu birleşik cümlelerden çıkarıldığında manada hiçbir değişikliğin, bozulmanın olmadığı görülür.

Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaktik etkisinin işlendiği bu çalışmada, bağlaçların cümlelerin doğru anlaşılmasında ne denli önemli olduğu, özellikle günümüzde kullanımı devam eden *çünkü*, *meğer* gibi bir bağlacın tarihî metinlerde cümleler arasında kurduğu münasebetin anakronik bir tutumla değerlendirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bağlacın sentaktik düzlemde nasıl konumlandığının bilinmesi ise araştırmacıyı neşir çalışmalarında doğru imla tespitine götürür, böylece fahiş hataların da önüne geçilmiş olur.

Çalışmamızda Türkçedeki Farsça tesirin leksikal ve morfolojik düzeyde kaldığı klişesi filolojik olgularla çürütülerek, bu tesirin eskisi kadar olmasa da Türkiye Türkçesinde devam ettiği gösterilmiştir. Öte yandan döneminin en mühim eserlerinden biri olarak addedilen *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* örneklemiyle Osmanlı Türkçesindeki birleşik cümle sentaksının nasıl bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği konusunda bir teklif sunulmuş, böylece Yeni Türk Dili sahasındaki çalışmalara iki temel noktada özgün ve mütevazı bir katkı sağlanmıştır. Bu bağlamda tarihî ve çağdaş düzlemde farklı dillerin sentaksından etkilenen Türk dillerini ve özelde modern dönemdeki Türkçe-Farsça münasebetlerini çalışacak araştırmacılara bağlaçlar üzerinden bir analiz örneği sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- Adamović, M. (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*. (Terc. A. Merhan). Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmed Cevdet (Paşa) (1303). *Ḳavā'id-i 'Osmāniye*. İstanbul.
- Ahmed Cevdet (Paşa) (1323). *Belāğat-i 'Osmāniye*. (Beşinci baskı). İstanbul.
- Akalın, Ş. H. (1995). Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler. *Türk Dili*, 518, 156-163.
- Aydemir, İ. A. (2013). Türkçede Zarf-Fiillerin Görünüş Değerleri. *Erdem*, 64, 15-30.
- Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Terc. İ. Kaynak ve M. Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bergamalı Kadri (2002). *Müeyyessiretü'l-ulûm*. (Haz. E. Karabacak). Ankara: TDK Yayınları.
- Bianchi, T. X. (1852). *Le Nouveau Guide de la Conversation – en Français et en Turc*. (İkinci baskı). Paris.
- Boeschoten, H. (1988). The Seyahatname as a Source for Linguistic Investigation. *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir*. M. van Bruinessen ve H. Boeschoten (Ed.). Leiden, 81-103.
- Bruinessen, M. van (1988). Introduction: Evliyâ Çelebi and His Seyahatname. *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir: The Relevant Section of the Seyahatname*. M. van Bruinessen ve H. Choten (Ed.). Leiden: Brill, 3-12.

- Bulut, C. (1997). Strategies of Relativisation in an Ottoman Turkish Text (17th century). 8. *Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*. K. İmer ve N. E. Uzun (Ed.). Ankara, 77-87.
- Bulut, C. (2006). Syntactic Traces of Turkic-Iranian Contiguity. An Areal Survey of Contact-Induced Shift in Patterns of Relativization. *Turkic-Iranian Contact Areas – Historical and Linguistic Aspects*. L. Johanson ve C. Bulut (Ed.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 165-206.
- Bussman, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. (Terc. ve Ed. G. Trauth ve K. Kazzazi). London: Routledge.
- Biran, M. (2006). Silk Roads. *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*. J. W. Meri (Ed.). New York: Routledge.
- Campbell, L. (1998). *Historical Linguistics – an Introduction*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Cemiloğlu, İ. (1995). Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün'lü Cümleler. *Türk Dili*, 510, 409-413.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Csató, É. Á., Brendemoen, B., Johanson, L., Römer, C., Stein, H. (2010). The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeenth Century. *The Urban Mind- Cultural and Environmental Dynamics*. J.J. Sinclair, G. Nordquist, F. Herschend, C. Isendahl (Ed.). Sweden: Uppsala University, 415- 439.
- Çağatay, S. (1963). Türkçede ki < erki. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 245-250.

Çağatay, S. (1978). Eski Osmanlıca Üzerinde Bazı Notlar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(2), 297-312.

Çelebi, E. (2020, 29 Aralık). Seyahâtname. <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/Evliyâ-celebi-1611-1685/> adresinden erişilmiştir.

Çelik Şavk, Ü. (2011). *Sorularla Evliyâ Çelebi: İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Çetintaş Yıldırım, F. (2010). *Türkçede Belirteç Tümcecikleri: Sözbilimsel Yapı Çözümlemesi Çerçevesinde Bir Sınıflandırma Önerisi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dankoff, R. (1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels (Seyahat Name) with Historical Introduction by Rhoads Murphey*, Albany: State University of New York Press.

Dankoff, R. (2006). *An Ottoman Mentality: The World of Evliyâ Çelebi, with an Afterword by Gottfried Hagen*, Leiden: Brill.

Dankoff, R. (2013). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (İkinci baskı). (Terc. Semih Tezcan). İstanbul: YKY.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāšgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. Part I. Cambridge.

Davids, A. L. (1832). *A Grammar of the Turkish Language*. London.

Demir, N. ve Yılmaz, E. (2002). Osmanlı Türkçesi, *Türkler Ansiklopedisi*, 11, 475-488.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Terc. A. Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Develi, H. (1995). {sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 115-152.

Develi, H. (1995). *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yayınları.

Develi, H. (2002). Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar. *Türkbilig*, 4, 117-124.

Doğan, E. (2009). Osmanlı Türkçesinde Kullanılan Farsça Yapılı Karşıtlama Cümleleri. Türkçenin Söz Dizimi. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiri Kitapçığı*. H. Develi (Ed.), İstanbul, 153-165.

Doğan, E. (2006). Ahlâk-ı Alâî'deki 'çün'lü birleşik cümle yapıları. *Belleten*, 2, 29-40.

Duman, M. (1995). *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Eckmann, J. (1959). Çağatayca Yardımcı Cümleler. *TDAY Belleten*, 27-58.

Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest.

Eckmann, J. (1988). Çağatayca El Kitabı. (Terc. G. Karaağaç). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Eker, S. (2012). Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca. *Türkbilig*, 24, 41-76.
- Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 35-56.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Erguvanlı, E. (1981). A case of syntactic change: ki constructions in Turkish. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler*, 8, 113-139.
- Evliyâ Çelebi (2013). *Seyâhatnâme-İndeksli Tıpkıbasım I-X Cilt* (Haz. Seyit Ali Kahraman). Ankara: TTK Yayınları.
- Findley, C. V. (2005). *The Turks in World History*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, K. (2014). Discourse Markers. *Pragmatics of Discourse: Handbooks of Pragmatics*. K. P. Schneider ve A. Barron (Ed.). Berlin & Boston: De Gruyter Mouton, 271-294.
- Frye, R. N. (1983). *The History of Ancient Iran*. München: Verlag C. H. Beck.
- Gabain, A. von (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. (Dördüncü baskı). (Terc. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gharib, B (2004). *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*. Iran: Farhang Publications.

- Golden, P. B. (2006). Turks and Iranians: An Historical Sketch. *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects*. L. Johanson ve C. Bulut (Ed.). Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 17-38.
- Green, N. (2019). Introduction: The Frontiers of Persianate World (ca. 800-1900). *The Persianate World: The Frontiers of a Euroasian Lingua Franca*. N. Green (Ed.). Oakland: University of California Press, 12- 27.
- Grönbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*. (Terc. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safeviler, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 451-457.
- Gürkan, D. Ö. (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hagen, G. (2006). Afterword: Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century. (İkinci baskı). *Evliya Çelebi - An Ottoman Mentality*. R. Dankoff. Leiden: Brill, s. 215-256.
- Hagopian, V. H. (1907). *Ottoman Turkish Conversation-Grammar, A Practical Method of Learning the Ottoman-Turkish Language*. London.
- Hazai, G. (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert, Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Budapest.

Hazai, G. (2017). *Ferîdüddîn Attâr'ın Tezkeretü'l-Evliyâ'sının Eski Anadolu Türkçesi Tercümesi. İnceleme- Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).

Hazai, G. ve Tietze, A. (2017). *Ferec Ba'd eş-Şidde, İnceleme-Metin*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).

Holdermann, J. B. (1730). *Grammaire Turque*. Constantinople.

Horn, P. (1893). *Grundriss der neupersischen Etymologie*. Strassburg.

Hüseyin Cahit (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv*. (Haz. L. Karahan ve D. Ergönenç). Ankara: TDK Yayınları.

İlgürel, M. (1995). Evliyâ Çelebi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, 529-533.

İpşirli, M. (1993). Çelebi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 259.

İz, F. (1989). Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi, *Belleten*, 53 (207-208), 709-733.

Jensen, H. (1931). *Neupersische Grammatik*. Heidelberg.

Johanson, L. (1979). Die westoghusische Labialharmonie. *Orientalia Suecana*, 27(28), 63-107.

Johanson, L. (1991). Zur Typologie Türkischer Gerundialsegmente. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1, 98-110.

Johanson, L. (1991). Some Remarks on Turkic “Hypotaxis”, *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie*. G. Hazai (Ed.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 210-224.

- Johanson, L. (1992). Periodische Kettensätze im Türkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 82, 201-211.
- Johanson, L. (1993). Code-Copying in Immigrant Turkish. *Immigrant Languages in Europe*. G. Extra ve L. Verhoeven (Ed.). Clevedon • Philadelphia • Adelaide, 197-221.
- Johanson, L. (1993). Typen Kausaler Satzverbindungen im Türkischen. *Journal of Turkology*. Á. Berta ve Á. Molnár (Ed.). 1, 2, 213-267.
- Johanson, L. (1995): On Turkic Converb Clauses. *Converbs in Cross-Linguistic Perspective; Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles, Gerunds-*. M. Haspelmath ve E. König (Ed.). Berlin, New York, 313-347.
- Johanson, L. (1996). Kопierte Satzjunktoren im Türkischen, *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*, S. 49, 39-49.
- Johanson, L. (1997). “Kопien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen”, *Ars transferendi; Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*, (= Festschrift Nikolai Salnikov zum 65. Geburtstag. v. Huber, D. ve Worbs, E. (Ed.), Frankfurt, 115-121.
- Johanson, L. (1998). Code-Copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20(3), 325-337.
- Johanson, L. (2006). Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity. *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects*. L. Johanson ve C. Bulut (Ed.). Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1-14.

- Johanson, L. (2007). Aspectotemporal Connectivity in Turkic: Text Construction, Text Subdivision, Discourse Types and Taxis. *Connectivity in Grammar and Discourse*. J. Rehbein, C. Hohenstein ve L. Pietsch (Ed.). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 187-198.
- Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Terc. N. Demir), Ankara: TDK Yayınları.
- Jucker, A. H., Ziv Y. (1998). Discourse Markers: Introduction. *Discourse Markers: Descriptions and Theory*. A. H. Jucker ve Y. Ziv (Ed.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1-12.
- Kalajahi, S. A. R., Abdullah, A.N, Mukundan, J., Tannacito, D. J. (2012). Discourse Connectors: An Overview of the History, Definition and Classification of the Term. *World Applied Sciences Journal*, 19 (11), 1659-1673.
- Kartallıoğlu, Y. (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kerslake, C. (1998). Ottoman Turkish, *The Turkic Languages*, L. Johanson ve Csató, E. Á (Ed.). London: Routledge, 179-202.
- Kirchner, M. (2006). Same Source - Different Paths. Remarks on Temporal Clauses in Turkish, Azerbaijanian and Persian. *Turkic-Iranian Contact Areas – Historical and Linguistic Aspects*. L. Johanson ve C. Bulut (Ed.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 158-164.
- Kissling, H. J. (1960). *Osmanisch-Türkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Korkmaz, Z. (1961). uçun ~ üçün ~ için v.b. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 31-35.

- Korkmaz, Z. (1968). Türkiye Türkçesinin *ki* Bağlama ve Şüphe Edatları Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı. *Necati Lugal Armağanı*. Ankara, 389-395.
- Kreiser, K. (2020, 25 Aralık). “Evliyâ Çelebi”, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/Evliyâ-celebi> adresinden erişilmiştir.
- Kreutel, R. F. (1965). *Osmanisch-Türkische Chrestomatie*. Wiesbaden: Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie 71.
- Kutalmış, M. (2013). On “Kaçan” in Turkic Languages. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 239-250.
- Lazard, G. (1957). *Grammaire du Persan contemporain*. Paris.
- Lazard, G. (2005). *Destûr-i Zebân-i Fârsî-i Muâsır*. (Terc. Mehesti Bahreyni), Tahran: Hermes Yay.
- Levend, A. S. (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. (İkinci baskı) Ankara: TTK Yayınları.
- Lewis, B. (2001). *The Muslim Discovery of Europe*, Newyork: W. W. Norton Paperback.
- Mace, J. (2010). *Persian Grammar -For Reference and Revision*. London & New York: Routledge Curzon.
- Maggi, M., Orsatti, P. (2018). From Old to New Persian. *The Oxford Handbook of Persian Linguistics*. A. Sedighi ve P. S. Jadidi (Ed.). Oxford: Oxford University Press, 7-51.

Mansuroğlu, M. (1949). Türkçede Zamir Çekimi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3, 503-518.

Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59-71.

Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples- An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrossowitz.

Meninski, F. M. (1680). *Grammatica Turcica*. Viennae Austriae.

Meninski, F. M. (1680). *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae, lexicon turcico-arabico-persicum*. Vienna Austriae.

Menz, A. (2001). Gagauz right-branching propositions introduced by the element *ani*. *Turkic Languages*, 5, 234-244.

Mundy, C. S. (1955). Turkish Syntax as a System of Qualification. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 17(2), 279-305.

Nemeth, T. E. (1962). *Turkish Grammar*. (Haz. T. Halasi-Kun). S-Gravenhage: Mouton & Co.

Perry, J. R. (2020, 2 Kasım). Turkic-Iranian Contacts i. Linguistic Contacts. <https://www.iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-i-linguistic> adresinden erişilmiştir.

Perry, J. R. (2001). The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran. *Iran & the Caucasus*, 5, 193-200.

Phillot, D. C. (1919). *Higher Persian Grammar*. Calcutta: Baptist Mission Press.

- Redhouse, J. W. (1884). *A Simplified Grammar of Ottoman-Turkish Language*. London: Trübner & Co; Ludgate Hill.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople.
- Róna-Tas, A. (1998). The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question. *Turkic Languages*. L. Johanson ve E. Á. Csató (Ed.). London: Routledge, 67-80.
- Rysová, M. (2017). Discourse Connectives: From Historical Origin to Present-Day Development. *New Perspectives on Cohesion and Coherence*. K. Menzel, E. L. Koltunski ve K. Kunz (Ed.). Berlin: Language Science Press, 11-35.
- Sağ, Z. (2019). *Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Menşeli Kelimeler*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Soper, John D. (1987). *Loan Syntax in Turkic and Iranian: The Verb Systems of Tajik, Uzbek, and Qashqay*. Doktora Tezi, University of California.
- Steingass, F. (1998). *A Comprehensive Persian- English Dictionary*. Beirut.
- Subtelny, M. E. (2018). The Symbiosis of Turk and Tajik. *Central Asia in Historical Perspective*. B. F. Manz (Ed.). New York: Routledge, 45-61.
- Şahinoğlu, N. (1997). *Farsça Grameri. Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şemseddin Sâmî (2007). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şenlik, A. Ş. (2006). *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*. Doktora tezi, Johannes Gutenberg-Universität.

Şenlik, A. Ş. (2011). “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45, 45, s. 251-268.

Şenlik, A. Ş. (2014). Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4, 157-179.

Şenlik, A. Ş. (2016). Türkiye Türkçesinde Cümle Bağlacı Olarak Kullanılan “ve” Ve “da” Hakkında Bazı Mülâhazalar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 54 (54), 111-127.

Şenlik, A.Ş. (2017). *Tiryâkî Hasan Paşa Gazavâtnâmesi ve Bazı Filolojik Notlar*. Ankara: TÜBA Yayınları.

Şenlik, A.Ş. (2020, 11 Mart). Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Devrelerinde *anunıçün* ve *anunıçün* *ki/kim* Hakkında. https://www.academia.edu/26076850/ESKİ_ANADOLU_VE_OSMANLI_TÜRKÇESİ_DEVRELERİNDE_anunıçün_VE_anunıçün_ki_kim_HAKKI_NDA adresinden erişilmiştir.

Tekin, Ş. (1966). Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 13, 35-63.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. (Haz. Mehmet Ölmez). (İkinci baskı), s. 156-58. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

Tekin, T. (2013). On the Etymology of Turkish *değil*. *Makaleler III: Çağdaş Türk Dilleri*, (Haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir) Ankara: TDK Yayınları.

- Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37, 16-19.
- Thomason, S. G., Kaufman, T. (1992). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Oxford: University of California Press.
- Tiken, K. (1997). Eski Anadolu Türkçesinde Edatlarla Kurulan Zarf-fiillerin İfade ve İşlevleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 45, 397-428.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1977). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Torun, Y. (2012). Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağzlarında “kaçan” Soru Sözcüğü. *Diyalektolog Ağzı Araştırmaları Dergisi*, 5, 47-53.
- Tulum, M. (1978). *Ma‘ârif-nâme, Metin ve Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tulum, M. (2014). *Osmanlı Türkçesine Giriş-I*. M. Koç ve M. Mahur Tulum (Ed.). (İkinci baskı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Turan, F. (2000). *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Turan, F. (2002). Seyahatname’de Sentaks, Kelime Seçimi ve Ton. *Evliyâ Çelebi ve Seyahatname*. N. Tezcan ve K. Atansoy (Ed.). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 255-262.

Türk Dil Kurumu. (2010). *Türkçe Sözlük*. (On birinci baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Vámbéry, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig.

Viguiér, M. (1790). *Éléments de la Langue Turque*. Constantinople: de L'imprimerie du Palais de France.

Yavuzarslan, P. (1993). Anadolu Ağzlarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri. *Türkoloji Dergisi*, 11(1), 309-320.

Yıldırım, Nimet (2000). *Farsçada Bileşik Cümle Yapıları*. Erzurum.

Wells, C. (1880). *A Practical Grammar of the Turkish Language*. London.